ISSN : 2321-2160

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

97th Issue | Volume-5 | June-2023

✷ Editor in Chief : Mr. Rohit Parmar

✷ Guest Editor: Dr. Jiten Parmar, Assi. Professor, Bahauddin Govt. Arts College, Junagadh, Gujarat, India

✷ Editorial Board

Dr. Dilip B. Kataliya (GES-II), Associate Editor
Assi. Professor, Government Science College, Mandvi, Kachchh, Gujarat, India

Ms. Surabhi A. Parmar (GES-II), Section Editor
Assi. Professor, D. K. V. Arts & Science College, Jamnagar, Gujarat, India

Prof. (Dr.) Chetan Trivedi
Vice Chancellor, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh, Gujarat, India

Prof. Adisha Kariyawasam
Professor, Applied Modelling and Visualization, BPP University, London, UK
adishakariwasam@bpp.com

Dr. Jidapa Thavarit
Country Head ADYP University, Thailand
jidapa.thavarit@gmail.com

Dr. Arun Chainit
Dept. of Public Administration, Phranakhon Rajabhat University, Bangkok
dr.chainit_run@live.com

Dr. Radhe Shyam Pradhan
Central Department of Management, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal
rspkamal@gmail.com

Dr. Nar Bahadur Bista
Department of Economics, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal

Dr. Chandrakanta K. Mathur
Assistant Professor, Department of Political Science, Shyama Prasad Mukharjee College, Delhi University, Delhi, India

Dr. Kiran Kumar Pant
Assistant Professor & Head, Department of Commerce, Govt. P. G. College, Champawat, Uttarakhand

Ayudh Publication, Bhavnagar, Gujarat

For - Book Publish – ISBN
(Approved by – MHRD, Govt. of India)
AYUDH Journal – ISSN 2321 : 2160 (Since May-2013)
SURABHI Journal – ISSN 2349 : 4557 (Since June-2014)

For More Details:
ayudh2020@gmail.com
www.ayudhpublication.com
9428 34 36 35 / 91069 42482

About us: http://www.ayudhpublication.com/page/About_us

Editorial Board: http://www.ayudhpublication.com/page/Editorial_Board

Copy Right Policy: http://www.ayudhpublication.com/page/Copy_Right_Policy_

Submission Guidelines: http://www.ayudhpublication.com/page/Submission_Guidelines

Subscription Details: http://www.ayudhpublication.com/page/Subscription_Details

Plagiarism Policy: http://www.ayudhpublication.com/page/Subscription_Details

Publication Policy: http://www.ayudhpublication.com/page/PUBLICATION_POLICY

Peer Review Committee: http://www.ayudhpublication.com/page/Peer_Review_Committee

Declaration Form: http://www.ayudhpublication.com/page/Declaration_Form

Peer Review Process: http://www.ayudhpublication.com/page/Peer_Review_Process

Advisory Committee: http://www.ayudhpublication.com/page/Advisory_Committee_

Impact Factor – 4.9: http://www.ayudhpublication.com/page/About_us

Scan QR code for more details

Index

1. ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસમાં 'ભવાઈ'નો ફાળો
   આરતીબેન એ. થોરિયા 1
2. GST નો પરિચય અને GST નો એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ
   બાબુભાઈ બી. બાંભણીયા 4
3. **Research Trends in Political Sociology: A Comprehensive Review**
   Dr. Bhanukumar M. Parmar 10
4. डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी की आलोचनात्मक दृष्टि और भक्ति काव्य
   डॉ. भरत वणकर 16
5. અમદાવાદ શહેરમાં આવેલા વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલોનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
   ડૉ. ચિરાગ આર. પુરબીયા 20
6. રોકડ વિનાનું કેશલેસ અર્થતંત્ર :- એક અભ્યાસ
   DharmeshKumar Devendrabhai Gamit 31
7. નોકરી કરતી સ્ત્રીઓનો વ્યવસાયિક મનોભાર અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ
   Dr. Manisha D. Bhatu 34
8. ભારતીય બંધારણના આમુખમાં સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ
   મુકેશભાઈ રમણભાઈ પગી 39
9. **Depiction of Man and Nature in the Novel *Akoopār - The Infinite***
   Nayankumar Hajabhai Vasan 41
10. વલસાડ જીલ્લાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોની કાર્યશૈલીનો અભ્યાસ
    નિખિલકુમાર કરશનભાઈ પટેલ & પ્રો.ડૉ.કિન્નારીબેન બી પટેલ 44
11. **The performance analysis of Companies before and after Merger and Acquisition**
    Dr. Parth Dave 46
12. **Awareness of Sustainable Development Goals Among Secondary School Students**
    Dr. Payal D. Kotwal 55
13. પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના - હર ખેત કો પાની અંતર્ગત ડાંગ જિલ્લામાં બનાવવામાં આવેલા કૂવાઓનો એક આર્થિક અભ્યાસ
    Piyushkumar D. Chaudhari 60
14. ભારતમાં મત્સ્યઉદ્યોગ : એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ
    Rakesh Rajubhai Karmur 69
15. નગરપાલિકાઓની વિકાસની સ્થિતિઃ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં
    Rakiyabibi Ismail Dosh 77

16. **તડકાને ભીંજવી જનાર શાયર - કૈલાશ પંડિત**
રાણા બાવળિયા 87
17. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓમાં વ્યસન અંગેનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ ભાવનગર શહેરનાં સંદર્ભમાં
Ravindra Shivlal Balar...92
18. **ગુજરાતની કલા અને લોકસાંસ્કૃતિક વિરાસત**
સરોજબેન રમેશભાઈ પરમાર & ડૉ. જયેશકુમાર એચ. વાઘેલા..95
19. **ધૂમકેતુની 'પોસ્ટઓફિસ' નવલિકામાં જીવનમૂલ્યો**
ડૉ. વૈશાલી વિનુભાઈ સોજીત્રા..98
20. **रेणु के कथा साहित्य में लोक-जीवन**
वंदना कृष्ण कुमार तिवारी..100
21. **हिमांशु जोशी की आँचलिक कहानियों में व्यक्त विविध शैलियाँ**
विणा सी. चावड़ा...102
22. **વેદોમાં સમાજજીવન અને સંસ્કૃતિ**
યોગેશભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ...105
23. **Consumer's Perception towards buying an Electric Vehicle (2-wheeler) based on Socio-Demographic factors**
Varshaben Dineshbhai Mistry..109
24. **A Study on Profitability Analysis (Based on Profitability Ratios) of Selected Steel Companies in India**
Divya Bhalsod...117
25. **High crude oil prices Impact in India 2020**
Ms. Falguni Vasava & Dr. Jignesh Kauangal...121

ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસમાં 'ભવાઈ'નો ફાળો

આરતીબેન એ. થોરિયા
પીએચ. ડી. શોધકર્તા
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

પ્રેક્ષાગૃહ, સભા, સમાજ, સભામંડપ, રંગમંડપ, રંગમંચ જેવા વિવિધ નામથી ઓળખાતી રંગભૂમિનો ઉદ્ભવ પ્રાચીન સમયથી ગણી શકાય. ત્રેતાયુગમાં યુગમાં લોક મનોરંજન માટે બ્રહ્માએ નાટક વિશેનું જ્ઞાન આચાર્ય ભરતમુનિને આપ્યું આથી એમણે 'નાટ્યશાસ્ત્ર' ગ્રંથની રચના કરી. આમાં નાટક અંગેની સવિસ્તાર વાત કરવામાં આવી છે. આ નાટકને ભજવવા માટે રંગભૂમિની રચના કરવામાં આવી. આ વાત થઈ રંગભૂમિના ઉદ્ભવ પાછળ રહેલ પ્રાચીન કારણ વિશે. ઓગણીસમી સદીમાં રંગભૂમિની શરૂઆત થઈ. આ આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસ પાછળ અનેક કારણો જવાબદાર છે. જેમાં સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યનો પરિચય, અંગ્રેજી પ્રજાનો સંપર્ક, યુનિવર્સિટીની સ્થાપના અને અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત, પારસી પ્રજા દ્વારા નાટક ભજવવાની શરૂઆત, પારસી, મરાઠી અને ઉર્દૂ ભાષાનાં નાટકની અસર, આપણું મધ્યકાલીન લોકનાટ્ય સ્વરૂપ ભવાઈ વગેરેને ગણી શકાય.

આપણે ત્યાં થિયેટરની શરૂઆત થઈ એ પહેલાં મધ્યકાલીન સમયમાં ભારતભરમાં લોકરંગભૂમિ તરીકે જાણીતી અનેક રંગભૂમિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. બંગાળમાં 'જાત્રા', ઉત્તરપ્રદેશમાં 'રામલીલા', 'નૌટંકી', મહારાષ્ટ્રમાં 'તમાશા' અને ગુજરાતમાં 'ભવાઈ'. ભવાઈ સાથે અસાઈત ઠાકરનું નામ જોડાયેલ છે. અલાઉદ્દીન ખિલજીના શાસન દરમિયાન જહનરોજ નામનો સરદાર ગુજરાત પર ચડાઈ કરે છે. ત્યારે હેમાળા પટેલની દીકરી ગંગા આ મુઘલ સરદારના હાથે પકડાય છે. હેમાળા પટેલ અને અસાઈત ઠાકર ગુરુશિષ્ય સંબંધથી જોડાયેલા છે. આથી પટેલની દીકરીને છોડાવવા માટે અસાઈત ઠાકર પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ગંગા પોતાની દીકરી છે એ સાબિત કરવા સરદારની શરત મુજબ એક થાળીએ ભોજન લે છે. આથી દીકરીને તો મુક્તિ મળે છે પણ, ઠાકરની જ્ઞાતિ અસાઈતને જાકારો આપે છે. ત્રણ પુત્રો સાથે અસાઈત સિદ્ધપુર છોડી ઊંઝા આવે છે. પટેલ આસરો આપે છે અને સાથે વંશપરંપરાગત ચાલે એવા હકો લખી આપે છે. અસાઈતના વંશજોને મળેલ આ હકોનું આજે પણ પાલન કરવામાં આવે છે.

અસાઈત ઠાકરના પિતા રાજારામ ઠાકર પોતે કથાકાર હતા. આજુબાજુના ગામોમાં તેઓ કથા કહેતા. આમ અસાઈતને કથા કહેવાની રીત વારસમાં મળી. તેઓ કથાકાર અને સંગીતના જાણકાર તો છે જ પછી સાથે ભવાઈ પણ રચે છે. એમણે ભવાઈના ૩૬૦ જેટલા વેશ રચ્યા હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરંતુ સમય જાતા વેશો નષ્ટ થતાં ગયાં એટલે નટ કે લોકોને યાદ રહેલ કેટલાક વેશો સચવાય છે. આ રચેલા વેશને લઈને અસઆઈતએ પોતાના પુત્રો સાથે મળીને ભવાઈ ભજવવાની શરૂઆત કરે છે. એટલે અસાઈત ઠાકરને ભવાઈના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમના ત્રણ પુત્રોના ત્રણ ઘર ઉપરથી 'ત્રણ ઘરવાળા' પછી ટૂંકમાં 'ત્રણ ઘરળા' અને પછી અપભ્રંશ થતાં 'તરગાળા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ અસાઈત તરગાળા જ્ઞાતિના પિતામહ થાય. આ તરગાળા ઉપરાંત નાયક, ભોજક જાતિ વંશપરંપરાગત રીતે ભવાઈ અને અભિનય સાથે જોડાયેલ છે.

ભવાઈ એટલે ભવની 'વહી' - સંસારની વિતક કથા, જગતનું જમાં ઉધાર પાસુ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. જેમ નાટક સાથે અભિનય સંકળાયેલ છે એમ ભવાઈ સાથે 'ખેલ' કે 'ખેલવું' સંકળાયેલ છે. To Play એટલે રમવું. આપણે પણ

સાંભળ્યું હસે કે ભવાઈ રમવા વાળા આવ્યા છે. આમ ભવાઈ સાથે ખેલ, રમવું, ભજવવું શબ્દપ્રયોગ થતાં આવ્યા છે. ભવાઈ ભજવે એને ભવૈય, તરગાળા, નાયક તરીકે ઓળખવામાં આવતાં. ભવાઈની પોતાની શૈલી છે, રંગમંચ છે. નાટક શબ્દ અંગ્રેજી Drama શબ્દનો પર્યાય છે. જે ગ્રીક શબ્દ Drama પરથી ઉતરી આવેલ છે. To do એટલે ક્રિયા કરવી, ભજવવું આમ નાટક અને ભવાઈ બંનેનો હેતુ લોક મનોરંજન અને લોકસુધારાનો હતો. ભવાઈ લોક સમુદાયમાં જન્મી, ઉછરી અને વિકાસ પામી. એ સમયમાં ભવાઈનો વેશ મંદિરના ચોગાનમાં, ગામનાં ચોરે કે શાળાના ખુલ્લા મેદાનમાં ભજવવામાં આવતો. રાતના આઠ - નવ વાગ્યાથી સરું થતાં વેશ સવાર સુધી ચાલતાં, એક રાતમાં પાંચ થી છ વેશ ભજવવામાં આવતા. વેશોમાં મુખ્ય રસ તરીકે હાસ્ય અને શૃંગારનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું. ભવાઈના વેશમાં રંગલો, ડગલો જેવા રમુજી પાત્રો મહત્વનું સ્થાન ધરાવતાં હતા. ભવાઈની શરૂઆત અંબાજી માતાને અંજલિ આપી પાત્ર પ્રવેશ માટે 'આવણુ' ગાવામાં આવતુ. પાત્ર નાચ - ગાન સાથે પ્રવેશતા. ભવાઈ મુક્ત સાહિત્ય સ્વરૂપ હોવાથી અભિનય, સંગીત, નૃત્ય વગેરેનો એમાં સમાવેશ શક્ય બનતો. ભવાઈમાં ભજવતા વેશો માત્ર મનોરંજન જ નહીં પરંતુ સાથે જીવનની વાસ્તવિકતા પણ રજૂ કરવામાં આવતી. સામાજિક, પૌરાણિક, ધાર્મિક વેશો રચવામાં આવતાં. 'અડવાનો વેશ', 'ઝંડો ઝૂલણનો વેશ', 'કજોડાનો વેશ' અને 'જસમા ઓડણનો વેશ' જેવા અવનવા વેશ ભજવવામાં આવતા. 'જસમા ઓડણના વેશ'માં જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિનું બીજ જોવા મળે છે. એટલે જ ભવાઈનાં સંશોધમાં જેનો અમૂલ્ય ફાળો છે એવા મનસુખ જોષી કહે છે કેઃ 'ભવાઈ એ Total Theatre છે. જેમાં ગીત - સંગીત, નૃત્ય - નાટ્ય, જાદુ, અંગકસરતના ખેલો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.'[૧] ભવૈયની ટોળી જુદા જુદા ગામડે ફરતી અને વેશ ભજવતી.

ઓગણીસમી સદીમાં શિક્ષિત અને શિષ્ટ સમાજનાં લોકો ભવાઈ પ્રત્યે અણગમો વ્યક્ત કરે છે. ભવાઈ વિશેનો સૌપ્રથમ અભિપ્રાય રણછોડભાઈ ઉદયરામ પાસેથી મળે છે. પોતાને ભરતમુનિના અનુયાયી 'હરિશ્ચંદ્ર' નામે નાટક આપે છે. ઈ. સ. ૧૭૭૦માં અંગ્રેજો દ્વારા પાકું થિયેટર બંધાવવામાં આવ્યું જ્યાં અંગ્રેજી ભાષાના જ નાટક ભજવવામાં આવતાં અને અંગ્રેજ પ્રજાને જ પ્રવેશ આપવામાં આવતો. સમય જતાં પારસી કોમ રંગભૂમિ ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩માં પારસી નાટ્ય મંડળી દ્વારા સૌપ્રથમ 'રૂસ્તમ અને સહોરબ' નાટક પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું, જેનું કથાનક પારસી ફિર્દોસીના 'શાહનામ' આધારિત હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૮માં મહેતાજી નાટક મંડળીની સ્થાપના કરવામાં આવી જે આપણી પ્રથમ ગુજરાતી નાટ્ય મંડળી હતી. આ મંડળી દ્વારા સૌપ્રથમ રણછોડલાલ ઉદયરામ દવેનું નાટક 'લલિતા દુઃખદર્શક' ભજવવામાં આવ્યું. આથી જ રણછોડલાલ ઉદયરામ દાવેને ગુજરાતી રંગભૂમિના પિતા કહેવામાં આવે છે.

હસમુખ બારાડી 'ગુજરાતી થિયેટરનો ઇતિહાસ'માં જણાવે છે કે ભવાઈ, 'લોકધર્મી નાટ્યરૂપ હોવા છતાં, સંગીત - નૃત્ય અને ગાયન - વાદનના વાચિકને લીધે ભવાઈમાં વિશિષ્ટ નાટયતત્ત્વો છે.' નાટકમાં પણ સંગીત, નૃત્ય, અભિનય આમ દરેક કલાનો સમાવેશ થાય છે એટલે જ એરિસ્ટોટલે નાટકને સર્વ કલાઓનું પિયર કહ્યું છે. ભવાઈ અને નાટક બંને અલગ કલાઓ છે. બંનેને પોતાની આગવી લાક્ષણિકતા છે. મર્યાદા છે અને પોતનું અસ્તિત્વ છે. જેમ કુદરતનાં દરેક ઘટકો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે એમ આ દરેક કલા પણ એકબીજા સાથે અવિરત પણે સંકળાયેલ છે. ભવાઈ મધ્યકાલીન લોકકેન્દ્રી, લોકધર્મી, લોકાભિમુખ કલા છે. જ્યારે નાટકએ અર્વાચીન અને પશ્ચિમમાંથી આયાત કરેલ સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. નાટકમાં એક જ વાર્તાને દસપંદર દ્રશ્યમાં વહેંચીને રજૂ કરવામાં આવતી નથી, જ્યારે ભવાઈમાં દરેક વાર્તાનો એક સ્વતંત્ર વેશ ત્યાર કરી રજૂ કરવામાં આવે છે. નાટક અને ભવાઈ કલાકારોને પ્રેક્ષક સાથેના સંબંધમાં પણ તફાવત જોવા મળે છે. નાટયકલાકાર માટે પ્રેક્ષક એક ભાવક છે, જ્યારે ભવાઈ કલાકાર માટે પ્રેક્ષક એક યજમાન છે. નાટક ભજવવાં માટે જરૂરી મંચ પર ત્યાર કરવાનો નકશો(સેટ) દિગ્દર્શક અગાઉથી પોતાના મનમાં કલ્પી શકે છે પરંતુ ભવાઈના નાયક માટે એ શક્ય

નથી. નાટકમાં દિગ્દર્શક દ્વારા નાટકનું દિગ્દર્શન કરી, ત્યાર કરી પછી રંગમંચ પર ભજવવામાં આવે છે. જ્યારે ભવાઈમાં એનો જ નાયક કલાકારને ઘડે છે. ભવાઈ શીખવવા કોઈ નાટયશાળા નહોતી.

આમ આપણી ગુજરાતી રંગભૂમિની શરૂઆત થઈ. અહીંયા વાત કરવી છે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઘડતરમાં 'ભવાઈ'નો ફાળો. કેટલાક વિદ્વાનો રંગભૂમિના વિકાસમાં ભવાઈનો અસ્વીકાર કરે છે. શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયા 'આપણા નાટકો ભવાઈમાંથી આવ્યાં નથી.' એમ કહી ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસમાં ભવાઈને કારણ તરીકે સ્વીકારતાં નથી. આપણે ત્યાં નાટક અને રંગભૂમિ બંને પશ્ચિમમાંથી ઉતરી આવેલ છે. પરંતુ તેમ છતાં આ બંનેના ઘડતરમાં ઉપર જણાવ્યાં એ મુજબ ઘડતર પરિબળો ગણી શકાય કારણ કે, આપણે ત્યાં નાટ્ય પરંપરા બવ જૂની છે. અને સાથે ભવાઈ પણ એક સમયે લોકપ્રિય સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે સ્થાન ધરાવતી હતી. આપણી રંગભૂમિએ સંપૂર્ણ તો નહીં પરંતુ ભવાઈની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ રંગમંચ પર નાટક ભજવતી વખતે ઉપયોગમાં લીધી છે. અને બીજું એક કારણ ભવાઈ ભજવતાં ઘણાં પ્રતિભાશાળી નટો બાપુલાલ નાયક, જયશંકર ભોજક, અમૃત કેશવ નાયક વગેરે નાટ્યમંડળીમાં જોડાય છે જેનો લાભ આપણી રંગભૂમિને મળ્યો છે. ત્રીજું કેટલાંક લેખકોએ નાટક લેખનમાં ભવાઈના પાત્રો અને લક્ષણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. દલપરામે લખેલા નાટક 'મિથ્યાભિમાન'માં ભવાઈના ઘણાં લક્ષણોનો ઉપયોગ કર્યો છે.જેમ કે નાટકનો આરંભ ગણપતિના મંગલાચરણથી થાય, નાટ્યમંડળીનો મુખ્ય નટ સૂત્રધાર આવી નાન્દી ગાન કરે 'આ ઠેકાણે આજે મિથ્યાભિમાન વિશે હાસ્યરસમાં સુંદર નાટક થવાનું છે.'[૨] આમાં આવતું રંગલાનું પાત્ર જે નાચ ગાન સાથે તખ્તા પર પ્રવેશ કરે છે. સાથે પોતે રંગલો હોવાનો પરિચય આપે છે. નાટકના બીજા પ્રવેશમાં ભવાઈનાં 'આવણાં' દ્વારા જીવરામ ભટ્ટના પાત્રનો પ્રવેશ થાય છે. આગળ આ નાટકમાં આવતા મિજાજભાઈ(રંગલો) અને જીવરામ ભટ્ટ વંચેના સંવાદમાં ભવાઈમાં પ્રયોજાતી રમૂજ શૈલીનો પરિચય થાય છે. આમ આ નાટકમાં આવતો રંગલો, આવણું, સંવાદ ભવાઈનો પરિચય કરાવે છે. ભવાઈની પુનઃ સ્થાપના આજ જ્ઞાતિનાં સુવિખ્યાત અને પ્રતિભાશાળી નટ અને દિગ્દર્શક જયશંકર 'સુંદરી' દ્વારા કરવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૫૫ દલપતરામનું નાટક 'મિથ્યાભિમાન' ભવાઈ કોમના જ નટ પ્રાણસુખ નાયક પાસે અભિનય કરવી રજૂ કરે છે. રમણભાઈ નીલકંઠનું નાટક 'રાઈનો પર્વત'નું કથાવસ્તુ એમના પિતા મહિપતરામ નીલકંઠે આપેલ 'ભવાઈ સંગ્રહ' મના 'લાલજી મણિયાર' વેશમાં આવતા દુહા પરથી લેવામાં આવ્યું છે. આમ આપણે રંગભૂમિના ઘડતરમાં સંપૂર્ણ રીતે નહીં પરંતુ એક ઘડતર પરિબળ તરીકે ભવાઈનું મહત્ત્વ ગણવું જોઈએ.

સંદર્ભગ્રંથ :-

૧. 'જસમા લોકનાટય - પ્રયોગ - શિલ્પની દ્રષ્ટિએ', લે. ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા, પ્ર. કૃષ્ણકાંત કડકિયા, અમદાવાદ,૧૯૮૮
૨. એજન, પૃષ્ઠ : ૮૬
૩. 'ભવાઈ અને તરગાળાઃ બંનેનો ભાવિ રંગભૂમિમાં સંવાદી સહકાર સાધવાની જરૂર', વ્યાખ્યાતા જયશંકર 'સુંદરી', રંગભૂમિ પરિષદ, પ્રથમ અધિવેશન, સાહિત્ય સભા, ૧૯૩૭
૪. 'ગુજરાતી થિયેટરનો ઇતિહાસ', લે. હસમુખ બારાડી, પ્ર. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ૧૯૯૭
૫. 'નાટકેષુ કથા રમ્યા', લે. કવિત પંડયા, પ્ર. SNDT મહિલા વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ, ૨૦૧૮
૬. એજન, પૃષ્ઠ : ૧૦૪

GST નો પરિચય અને GST નો એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

બાબુભાઈ બી. બાંભણીયા
પીએચ.ડી રિસર્ચ સ્કોલર
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી - રાજકોટ

❖ **સારાંશ :-**

GST નો અમલ 1 લી જુલાઈ 2017 થી થયો છે. GST ને દેશમાં 1991 પછીનાં સૌથી મોટા આર્થિક સુધારા તરીકે ગણવામાં આવે છે. કારણ કે તે પહેલા વિવિધ પ્રકારના કરવેરા હતા જેને કારણે સરકારને કર ઉઘરાવવામાં વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હતો. જ્યારે GST માં 17 પ્રકારના જુદા જુદા પરોક્ષ કરવેરાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેનાથી "એક રાષ્ટ્ર એક કર" નો હેતુ સિદ્ધ થશે. GST એક comprehensive, multi stage, vat અને destination based tax છે.

GST નાં અમલથી દેશની આવકમાં વધારો થયો છે. નાણાકીય વર્ષ 2017 - 18 માં GST કલેક્શન 7,19,078 કરોડ હતું જે 2021 - 22 માં વધીને 14,76,000 કરોડ થયું છે જે બે ગણું થયું છે. તેમજ કરદાતાની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો છે. GST નાં અમલને લીધે Cascading effect દૂર થઈ છે અને Cascading effect ના અભાવે વસ્તુની કિંમત ઘટી છે અને એથી ગ્રાહકોને લાભ થશે. આમ, GSTનાં અમલથી કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, ઉત્પાદકો અને ઉપભોક્તાઓને લાભ થયો છે.

❖ **ચાવીરૂપ શબ્દો :-**

GST
Cascading effect
Input tax credit
VAT
E - way bill
GST council

❖ **પ્રસ્તાવના :-**

કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારના આવકના ઘણા સાધનો છે. જેમાં કરવેરા ખૂબ જ મહત્વનું સાધન છે. GST અપનાવવાનો વિચાર સૌપ્રથમ 2000માં અટલ બિહારી વાજપેયી સરકાર દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યો હતો. જીએસટીના અમલ થયા પહેલા આપણા દેશમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ ઉપર કેન્દ્ર સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકાર દ્વારા જુદા જુદા પ્રકારના વેરાઓની ઉઘરાણી કરવામાં આવતી હતી. દા.ત. વેટ, એક્સાઈઝ ડ્યુટી, સર્વિસ ટેક્સ, મનોરંજન કર, એન્ટ્રી ટેક્સ, કેન્દ્રીય વેરા વગેરે.

ભારત સરકારે સંસદમાં એક ઐતિહાસિક નિર્ણય લઈ આ તમામ પ્રકારના વેરાઓને એક છત્ર હેઠળ આવરી લેવા માટે GST કાયદાને મંજૂરી આપતો ખરડો તા.03/08/2016 ના રોજ પસાર કર્યો હતો અને 08/09/2016 ના રાષ્ટ્રપતિએ તેના પર સહી કરી અને રાષ્ટ્રપતિની સહી થતા તે ખરડો એક્ટ બની જાય છે. કેન્દ્ર સરકારે 12/09/2016 એ ધારા નંબર 12 લાગુ કરી દીધી. ધારા નંબર 12 એ GST કાઉન્સિલના ગઠનનું નિર્દેશ કરે છે અને તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે બિલના

લાગુ થવાની સાથે 60 દિવસની અંદર GST કાઉન્સિલ બનાવવામાં આવશે. પરંતુ 12 સપ્ટેમ્બરે ધારા નંબર 12 લાગુ કરી અને 12 સપ્ટેમ્બરે જ GST કાઉન્સિલનું ગઠન કરી દીધું. અને 1 જુલાઈ 2017થી જમ્મુ અને કાશ્મીરને બાદ કરતાં GST સંપૂર્ણ ભારતમાં લાગુ કરવામાં આવ્યું હતું. જમ્મુ અને કાશ્મીરએ 6 જુલાઈથી GST નો અમલ કર્યો હતો.

❖ **અભ્યાસના હેતુઓ :-**

1. GST લાવવાના કારણો તપાસવા.
2. GST દ્વારા સરકારને થયેલ આવક જાણવી.
3. GST કાઉન્સિલની સમજ મેળવવી.
4. GSTના ઉદ્દેશ્યો તપાસવા.

❖ **GSTનો પરિચય :-**

1 જુલાઈ 2017 ના રોજ વસ્તુ અને સેવા કર (GST) ને સંપૂર્ણ ભારતમાં લાગુ કરવામાં આવ્યું. આ અત્યંત મહત્વનો કર સુધારો છે, જેમાં તમામ કરવેરાઓને એક જ વેરા હેઠળ લાવવાનો પ્રયાસ થયો છે, જેથી વિવિધ પ્રકારના વેરાઓનો બોજ ભોગવો પડે નહીં અને એક જ દેશમાં માલ સામાનની હેરફેર આસાન બની રહે.

1. તેનાથી " વન કન્ટ્રી વન ટેક્સ" નો હેતુ સિદ્ધ થશે.
2. ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સે આ કાયદાને 1991 પછીનો સૌથી મોટો કર સુધારો ગણાવ્યો છે.
3. GSTને ભારતના તમામ આર્થિક સુધારાઓની માતા તરીકે બિરદાવવામાં આવે છે.
4. અટલ બિહારી વાજપેયી સરકારે પરોક્ષ વેરાના માળખાનો અભ્યાસ કરવા માટે નિમેલી અસીમદાસ ગુપ્તા સમિતિએ GST ની ભલામણ રજૂ કરી હતી.

ભારતીય બંધારણની કલમ 366(12A) માં GSTની પરિભાષા આપવામાં આવી છે જે આ પ્રમાણે છે.

"માનવ વપરાશ માટે આલ્કોહોલ (દારૂના) પુરવઠા પરના કર સિવાય વસ્તુઓ અથવા સેવાઓ અથવા બંનેના પુરવઠા પરનો અન્ય કર."

" any tax on supply of goods, or services or both, except for taxes on the supply of the alcoholic liquor for human consumption."

1. GST એક comprehensive (વ્યાપક) indirect tax છે.
2. GST એક multi stage (બહુસ્તરીય) tax છે.
3. GST એક vat tax છે.
4. GST એ destination based tax છે.

❖ **GST ના ઉદ્દેશ્યો :-**

1. બહુવિધ કર પ્રણાલીઓ નાબૂદ કરવી.
2. દેશની આવકમાં વધારો કરવો.
3. સિંગલ ટ્રાન્જેક્શન પરના પરોક્ષ કરની કેસ્કેડિંગ અસરને દૂર કરવી.
4. કરચોરી અને ભ્રષ્ટાચારને ઘટાડવો.
5. કર અનુપાલનમાં વધારો કરવો.
6. વધુ લોકોને ટેક્સ હેઠળ લાવવા.
7. "વન નેશન વન ટેક્સ"ની નીતિને હાંસલ કરવી.

❖ **GST લાવવાના કારણો :-**

1) **વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર અલગ અલગ કરનો દર :-**

વસ્તુઓ અને સેવાઓના કરને એક જ કર વ્યવસ્થા અંતર્ગત લાવવું જરૂરી હતું. એવી વ્યવસ્થામાં ઘણા કરદાતા પોતાના ઉત્પાદનને ક્યારેક વસ્તુ તો ક્યારેક સેવા માનતા હતા. તેમજ કરનો દર ઓછો હોય તેના અંતર્ગત જ પોતાના ઉત્પાદનને રાખતા. જેમ કે, સોફ્ટવેર

ભારતીય બંધારણની કલમ 366 માં સેવાની પરિભાષા આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલી છે. **"service is everything that is not a good."**

" જે પણ વસ્તુ નથી તે સેવા છે." વસ્તુઓ અને સેવાઓના વર્ગીકરણની સમસ્યા પેદા થઈ રહી હતી જે GST લાવવાનું કારણ હતું.

2) **અલગ અલગ રાજ્યોમાં મૂલ્યવર્ધિત કર (VAT) ના દરોમા ભિન્નતા :-**

ભારતમાં અલગ અલગ રાજ્યોમાં મૂલ્યવર્ધિત કરનો દર અલગ અલગ હતો. કારણ કે રાજ્યોમાં પ્રતિ સ્પર્ધાના પરિણામ સ્વરૂપે એક રાજ્ય પોતાનો કર મહેસુલ વધારવા માટે (VAT) નો દર ઓછો રાખતા હતા. જ્યાં વ્યાપાર તીવ્ર ગતિથી વધી શકે જેથી એક રાષ્ટ્રની સંકલ્પનાને સાકાર કરવા માટે દેશમાં કરની એક સમાન કર પ્રણાલી જરૂરી હતી.

3) **કર અનુપાલનમાં સરળતા :-**

GST થી 17 કેન્દ્રીય અને રાજ્ય કર તથા 22 પ્રકારના ઉપકર માત્ર એક જ કરમાં સામેલ થઈ જાય છે. જેનાથી વિવિધ કરોની જટિલતા સમાપ્ત થઈ જશે. તેમ જ અપ્રત્યક્ષ કરોમાં સરળતા આવી જશે. GSTથી કરની ચુકવણી અને રિટર્ન ભરવા સરળ થઈ જશે, જેનાથી કર અનુપાલનમાં સરળતા થશે.

4) **કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારના કરોને જોડવા :-**

ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યોના અલગ અલગ કરના કારણે ભારતમાં અનેક પ્રકારના કરની સમસ્યા જોવા મળે છે. જેનાથી કેન્દ્ર અને રાજયોના કરને જોડવા જરૂરી હતા. GST દ્વારા એક રાષ્ટ્ર- એક કર - એક બજારની સંકલ્પનાના ઉદ્દેશ્યને પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

❖ **GST મા શામિલ કર :-**

કેન્દ્રિય કર	રાજ્ય કર
કેન્દ્રીય ઉત્પાદન શુલ્ક (Central excise duty)	રાજ્ય મૂલ્ય સંવર્ધન કર (VAT) વેચાણ કર
સેવા કર (service tax)	વેચાણ વેરો
વિશેષ અતિરિક્ત સીમા શુલ્ક	લોટરી, સટ્ટો અને જુગાર પરનો કર
અતિરિક્ત ઉત્પાદન શુલ્ક (extra excise duty)	ટોલ તેમજ સીમા શુલ્ક
અતિરિક્ત સીમા શુલ્ક (countervaliing duty)	મોજશોખની વસ્તુઓ પરનો કર
અધીભાર અને ઉપકર (cess and surcharge)	કેન્દ્રિય વેચાણ વેરો

❖ **GST ના દર અને વસ્તુઓની યાદી :-**

0% GST :-

શણ, તાજુ માંસ, માછલી, ચિકન, ઈંડા, છાસ, દહીં, મધ, તાજા ફળ અને શાકભાજી, ફૂલો, બેસન, બ્રેડ, પ્રસાદ, મીઠું, ચાંદલો, સિંદૂર, સ્ટેમ્પ, કાયદાકીય પેપર, છપાયેલ પુસ્તકો, વર્તમાનપત્ર, બેંગલ્સ, હસ્તવણાટની વસ્તુઓ, સેનેટરી નેપકીન, ફોર્ટિફાઈડ દૂધ વગેરે.

5% GST :-

કાજુ, ઈન્સ્યુલિન, અગરબત્તી અને પતંગ, ફ્લાય એશથી બનતી ઈંટો, મુદ્રા સંગ્રહ

12% GST :-

એક્સરસાઇઝ નોટબુક અને નોટબુક્સ, ડાઇગ્નોસ્ટિક કીટ અને રીએજન્ટ

18% GST :-

પેન્સિલ કાજલ, ટીવી માટેના સેટ ટોપ બોક્સ, એલ્યુમિનિયમ ફોઇલ, CCTV, વાસનું ફર્નિચર, 17 ઇંચથી નાના કમ્પ્યુટરના મોનિટર

28% GST :-

પાન- મસાલા, કેફાઈન યુક્ત પીણાઓ, રાજ્ય સરકાર દ્વારા અધિકૃત લોટરી, પર્સનલ વિમાન

❖ **VAT (value added tax) :-**

કર પર કરની સમસ્યાને દૂર કરવા માટે મૂલ્યવર્ધિત કર (VAT) ને શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ કર વ્યવસ્થામાં વસ્તુના ઉત્પાદનથી લઈને ઉપભોગ સુધી પ્રત્યેક ચરણ પર માત્ર મૂલ્યવર્ધન પર લગાવવામાં આવશે. જેનાથી કર પર કરની સમસ્યા રહેશે નહીં. એટલે કે Cascading effect દૂર થશે. VAT નો સાદો મતલબ થાય છે, VAT = output tax liability - input tax credit . સામાન્ય રીતે VAT ને GST ની પૂર્વશરત ગણવામાં આવે છે.

❖ **Input tax credit :-**

જ્યારે કોઈ ઉત્પાદક કાચો માલ ખરીદે છે ત્યારે તેના દ્વારા GST ચૂકવવામાં આવે છે. જ્યારે ઉત્પાદક તેની અંતિમ ઉત્પાદનને વેચે છે ત્યારે કાચામાલ ઉપર ચુકવેલ કર input tax credit તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉદા. ધારો કે બુટ બનાવનાર 100 રૂપિયાનું ચામડું + 5 % GST સાથે મંગાવે છે. આ 5% એ ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ ગણાય છે. જ્યારે બુટ બનાવીને તેની કિંમત રૂ. 300 + 12% GST વસુલે છે ત્યારે અંતિમ GST માં તેના 5% GST વધારે મળે છે. એટલે કે 300 + 36 = 336 માં વેચે છે. એકંદરે ઉત્પાદકે સરકારને 36 - 5 = 31 રૂ. ચૂકવવાના રહેશે. ઈનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ એ ટેક્સ પરની કેસકેડિંગ અસર (cascading effect) ને દૂર કરે છે. ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટને લીધે અંતિમ ઉત્પાદિત વસ્તુની કિંમત નીચે રહેશે. ઈનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ કાચોમાલ, સપ્લાયર્સ, મેન્યુફેક્ચરર્સ, ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ અને રિટેઈલર એમ બધી જગ્યાએ લાગુ પડશે.

❖ **GST Council (વસ્તુ અને સેવા કર પરિષદ) :-**

બંધારણમાં GST સંબંધીત દરેક મહત્વપૂર્ણ વિષયો તેમજ GSTના દરોના નિર્ધારણ સંબંધિત દરેક વિષયો પર નિર્ણય લેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર જીએસટી કાઉન્સિલને આપવામાં આવ્યો છે. બંધારણમાં નવો અનુચ્છેદ - 279(A) ઉમેરીને તે અંતર્ગત વસ્તુ અને સેવા કર પરિષદનું ગઠન કરાયું છે. આ અનુચ્છેદ પ્રમાણે રાષ્ટ્રપતિ અધિનિયમ લાગુ થવાની તારીખથી 60 દિવસમાં આદેશ આપીને જીએસટી કાઉન્સિલનું ગઠન કરાવશે. 12 સપ્ટેમ્બર, 2016 ના રોજ જીએસટી કાઉન્સિલનું ગઠન કરવામાં આવ્યું. જેનું સચિવાલય (headquarters) નવી દિલ્હી રહેશે.

સંરચના :-

અધ્યક્ષ :- હોદ્દાની રુએ (ex-officio) કેન્દ્રીય નાણામંત્રી

ઉપાધ્યક્ષ :- રાજ્ય સરકારના મંત્રીઓમાથી કોઈ એકની નિમણૂક

સભ્યો. :- કેન્દ્રીય રાજ્યકક્ષાના નાણામંત્રી અને દરેક રાજ્યના નાણા કે કરમંત્રી અથવા રાજ્ય જેને નામાંકિત કરે તે.

સચિવ :-

- ભારત સરકારના મહેસુલ સચિવ હોદ્દાની રુએ GST Council ના સચિવ રહેશે.
- કેન્દ્રીય ઉત્પાદન અને સીમા શુલ્ક બોર્ડ (CBEC - Central board of excise & custom) ના અધ્યક્ષને સ્થાયી આમંત્રિત સભ્યના રૂપમાં સામેલ કરાયા છે, પરંતુ તે મતદાન કરી શકશે નહીં.

- જીએસટી કાઉન્સિલમાં એક મુખ્ય સચિવ તેમજ ચાર કમિશનરની પણ નિમણૂક કરવામાં આવશે.

❖ **GST council ના કાર્યો :-**

GST Council નિમ્ન વિષયો પર કેન્દ્ર તથા રાજ્યોને ભલામણો કરશે.

1. સંઘ, રાજ્યો તથા સ્થાનિક નિકાયો દ્વારા આરોપિત કર, ઉપકર તથા અધિભારના વિષયમાં કે જેને GST માં સામેલ કરવામાં આવશે.
2. વસ્તુ અને સેવાઓના વિષયમાં કે જેને GST માં સામેલ કરવામાં આવશે.
3. મોડેલ GST કાનુન તથા આંતરરાજ્ય વેપાર/ વાણિજ્ય પર કરારોપણ, કર આવકની વહેંચણી તથા કર પ્રશાસન સંબંધિત સિદ્ધાંતના વિષયો.
4. કારોબારીની તે સીમાના વિષયમાં કે જેના નીચે વસ્તુ અને સેવાઓની લેણદેણને GST માંથી છૂટ મળશે.
5. વસ્તુ અને સેવા કર હેતુ સામૂહિક દરો (ન્યૂનતમ દર સહિત)ના વિષયોમાં.
6. કોઈ પ્રાકૃતિક આપત્તિ દરમિયાન વધારાના સંસાધનો એકઠા કરવા માટે ચોક્કસ સમયગાળા માટે વિશેષ કર દર/દરોના વિષયમાં.
7. GST પરિષદ કેન્દ્ર, રાજ્ય તથા રાજ્યો -રાજ્યો વચ્ચે વિવાદનુ નિરાકરણ કરવાની નીતિ બનાવશે.

❖ **સંશોધન પધ્ધતિ :-**

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

❖ **માહિતિ એકત્રીકરણ :-**

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે ગૌણ માહિતી જેમ કે પુસ્તકો, સંશોધન પેપર, આર્ટિકલ, વેબસાઇટ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

❖ **માહિતીનું વિશ્લેષણ :-**

અભ્યાસના હેતુઓને સિદ્ધ કરવા માટે, સંશોધક એકઠી કરેલી માહિતી પર જે માવજત કે પ્રક્રિયા થાય છે અને તેના દ્વારા તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને માહિતી વિશ્લેષણ કહે છે.

❖ **GST collection :-**

નાણાકીય વર્ષ	**GST collection (કરોડમાં)**
2017 - 18	7,19,078
2018 - 19	11,77,370
2019 - 20	12,22,117
2020 - 21	11,36,803
2021 - 22	14,76,000

Source :- ministry of finance

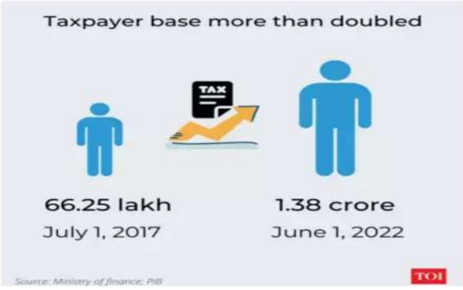

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે GST અમલમાં આવ્યું ત્યારથી દર વર્ષે ભારત સરકારનુ GST collection વધતું જાય છે. નાણાકીય વર્ષ 2017 - 18 GST collection 7,19,078 કરોડનું હતું. જેમાં દર વર્ષે વધારો થતો રહ્યો છે. જે 2021 - 22 માં GST collection 14,76,000 કરોડનું થયું છે. આમ 5 થી 6 વર્ષમાં GST collection નું પ્રમાણ બમણું થયું છે.

❖ **તારણો :-**

1. કેન્દ્ર સરકારની GST collection ની આવક દર વર્ષે વધતી જાય છે. જેમકે 2017 - 18 માં આવક 7,19,076 કરોડ હતી જે વધીને 2021 - 22 માં 14,76,000 કરોડ થઈ છે.
2. GST ના કારણે કરદાતાઓની સંખ્યા વધી છે. જેમ કે 1 જુલાઈ, 2017 ના રોજ કરદાતાઓની સંખ્યા 66.25 લાખ હતી જે વધીને 1 જૂન 2022 માં 1.38 કરોડ થઈ છે.
3. GST ના અમલથી કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, ઉત્પાદકો અને ઉભોક્તાઓને લાભ થશે. ઉપભોક્તા (ગ્રાહક)ને લાભ એટલા માટે કે cascading effect ના અભાવે વસ્તુની કિંમત ઘટશે.

❖ **સમાપન :-**

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં GST વિશે વિસ્તૃત માહિતી મેળવી. સામાન્ય રીતે વસ્તુની જરૂરિયાત મુજબ GST Council દ્વારા GST ના વિવિધ સ્લેબ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. GST આવવાના કારણે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોની આવકોમાં વધારો થયો છે. તેમજ તેના કારણે બહુવિધ કર પ્રણાલીઓ નાબૂદ થઈ છે અને તેનાથી વન નેશન વન ટેક્સની નીતિને હાંસલ કરી શકાશે. GST ના કારણે cascading effect ની સમસ્યા દૂર થશે અને આથી વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થશે. જેથી ગ્રાહકોને અંતે લાભ થશે. ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સે આ કાયદાને 1991 પછીનો સૌથી મોટો કર સુધારો ગણાવ્યો છે.

❖ **References :-**

પટેલ,એ.& પાધડાળ,એસ.& ગઢિયા,જી.& જોષી,વી.& પાધડાળ કે. (2020 - 21). *ભારતીય અર્થતંત્ર,* સુરત : પોપ્યુલર પ્રકાશન.

પટેલ, આર. એસ.(2017). *સંશોધનનું પધ્ધતિશાસ્ત્ર,* અમદાવાદ : જય પબ્લીકેશન.

https://cleartax.in/s/gst-collection

https://m.timesofindia.com/business/india-business/in-10-charts-how-gst-has-evolved-in-last-5-years/amp_articleshow/92659930.cms

https://gstcouncil.gov.in/gst-revenue

https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1887876

https://taxguru.in/wp-content/uploads/2021/04/GST-Collections-from-FY-2017-18-to-FY-2020-21.jpg

https://taxguru.in/goods-and-service-tax/gst-collections-fy-2017-18-fy-2020-21.html

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Goods_and_Services_Tax_(India)_Revenue_Statistics

Research Trends in Political Sociology: A Comprehensive Review

Dr. Bhanukumar M. Parmar
Associate Professor,
Department of Political Science
Nalini - Arvind & T.V. Patel Arts College, Vallabh Vidyanagar

Political sociology, as an interdisciplinary field, delves into the intricate interplay between political structures and societal dynamics. This paper embarks on a comprehensive journey to explore the evolving landscape of political sociology by examining its recent research trends. In an era characterized by rapid globalization, technological advancement, identity reshaping, and shifting power dynamics, the study of how politics and society intersect has gained renewed significance. This paper aims to provide an insightful overview of the prevailing research directions within political sociology, shedding light on the theoretical, methodological, and thematic shifts that have come to define the field. The intersection of politics and society is a fertile ground for understanding the intricate dynamics that shape our world. Political sociology, as a discipline, serves as a bridge between these realms, unraveling the complexities of power, governance, and social structures. In the ever-evolving landscape of global affairs, the study of political sociology has taken on renewed significance. This paper embarks on a journey to explore the diverse and evolving research trends within the realm of political sociology.

As societies navigate unprecedented technological advancements, demographic shifts, and ideological realignments, the study of political sociology offers invaluable insights into the forces that drive political decisions, social transformations, and collective behaviors. This paper endeavors to provide a comprehensive review of the recent research trends that have come to define the field, shedding light on the theoretical advancements, methodological innovations, and thematic concentrations that researchers have embraced. As societies continually transform in response to internal and external forces, political sociology acts as a crucial lens through which we can comprehend the mechanisms through which power is wielded, ideologies are propagated, and social structures are both maintained and challenged. By scrutinizing the trends that have emerged over the past decade, we can discern the trajectory of political sociology's evolution, grasp its current focal points, and anticipate the potential directions it might take in the future.

Through a systematic analysis of recent scholarly contributions, this paper seeks to unravel the multidimensional landscape of research trends in political sociology. It aspires to capture the essence of how political processes and societal norms coalesce, offering researchers, academics, and policymakers valuable insights into the intricate dynamics that underpin our contemporary political reality. As we embark on this comprehensive review, we will explore the nuanced tapestry of new social movements, the intricacies of identity politics, the far-reaching impacts of globalization, the rhetoric of populism, and the persistent quest for social justice. Moreover, we will also delve into the methodological innovations that have enabled scholars to delve deeper into the complex phenomena at the

heart of political sociology. The canvas of political sociology is vast, encompassing a spectrum of topics that range from grassroots social movements to global governance structures. By examining the prevailing research trends, we gain a panoramic view of the field's evolution, as well as a glimpse into its potential future trajectories. This review not only serves as a resource for academics and researchers seeking to stay at the forefront of political sociology but also underscores the discipline's profound influence on our understanding of contemporary society.

In essence, this paper serves as a compass navigating the vast sea of political sociology's latest research trends. By illuminating these trends, we not only enrich our understanding of the evolving relationships between politics and society, but we also lay the groundwork for future inquiries that will further unravel the mysteries of this ever-dynamic field. Through an extensive survey of scholarly works published over the past decade, this paper aims to distill the essence of the discipline's current landscape. The analysis encompasses an array of themes including the resurgence of identity politics, the dynamics of political participation in the digital age, the impact of globalization on national politics, the rise of populist rhetoric, and the ongoing pursuit of social justice. Additionally, we delve into the methodological advancements that empower researchers to dissect complex interactions between political systems and societal structures.

As we embark on this comprehensive review, we recognize that political sociology not only informs us about the world we inhabit but also shapes the lenses through which we perceive it. By illuminating the research trends that dominate the discipline, we engage in a dialogue that transcends academic boundaries, resonating with anyone interested in the intricate dance between politics and society. This review not only reflects on the past but also informs the ongoing discourse and sets the stage for future explorations in the captivating realm of political sociology.

❖ **Methodology:**

The comprehensive review of research trends in political sociology necessitates a rigorous and systematic approach to capture the breadth and depth of scholarly contributions. This section outlines the methodology employed to curate, analyze, and synthesize the wealth of information available in the field.

1. **Literature Search:** To ensure the inclusivity of the review, a comprehensive literature search was conducted across various academic databases, including but not limited to JSTOR, Google Scholar, Web of Science, and specialized journals in the field of political sociology. The search spanned publications from 2013 to 2023, allowing for a decade-long overview of recent trends.
2. **Inclusion Criteria:** Articles, research papers, books, and relevant publications were selected based on their pertinence to the study of recent research trends within political sociology. Inclusion criteria encompassed works that examined emerging theoretical frameworks, novel methodological approaches, and significant thematic concentrations.
3. **Keyword Mapping:** Utilizing a combination of relevant keywords such as "political sociology," "research trends," "identity politics," "globalization," "populism," and "inequalities," an expansive collection of literature was amassed.

The keywords were carefully selected to capture a diverse array of themes and concepts emblematic of the discipline.

4. **Screening and Selection:** A two-stage screening process was undertaken to curate the collected literature. In the initial stage, titles and abstracts were assessed for relevance to the study's scope. In the subsequent stage, full texts were reviewed to ensure alignment with the research focus.
5. **Data Extraction and Categorization:** Selected publications were meticulously examined to extract pertinent information regarding the identified research trends. Data were categorized according to overarching themes, theoretical frameworks, methodological approaches, and notable findings.
6. **Thematic Synthesis:** The extracted data were synthesized to identify recurring patterns, emerging themes, and shifts within the field of political sociology. Comparative analysis was conducted to draw connections and distinctions between various research trends.
7. **Methodological Analysis:** In addition to thematic synthesis, a dedicated analysis was performed to discern the methodological advancements that underpin the recent research trends. This analysis encompassed both quantitative and qualitative approaches, examining the innovative techniques employed by researchers to explore the intricate relationships between politics and society.
8. **Limitations and Bias Mitigation:** The review acknowledges the possibility of selection bias inherent in any literature review. Efforts were made to mitigate bias by employing a rigorous search strategy, utilizing diverse sources, and engaging in an objective analysis of the extracted data.
9. **Interdisciplinary Insights:** Recognizing the interdisciplinary nature of political sociology, insights were drawn from related fields such as sociology, political science, cultural studies, and communication studies to provide a comprehensive perspective on the identified trends.
10. **Synthesis and Interpretation:** The culmination of data extraction, thematic synthesis, and methodological analysis culminated in a holistic interpretation of the current research trends within political sociology. The findings were structured to provide an informative and insightful narrative.

The methodology employed in this comprehensive review seeks to ensure a robust and informed analysis of the research trends within political sociology. By employing systematic procedures, the review aims to offer a reliable overview of the discipline's evolution, contributions, and potential avenues for future exploration.

❖ **Key Research Trends:**

The identified key research trends in political sociology offer a profound understanding of the evolving dynamics at the crossroads of politics and society. These trends not only reflect the current state of the discipline but also provide invaluable insights into the complex interactions that shape our world. Here is an elaboration on each trend:

1. **New Social Movements and Political Participation:** In an era marked by digital connectivity and shifting modes of engagement, scholars are exploring the

transformative impact of new social movements and unconventional forms of political participation. The role of online activism, protest movements, and decentralized mobilization methods is under scrutiny. This trend underscores the evolving nature of civic engagement and the challenges it poses to traditional political structures.

2. **Identity Politics and Intersectionality:** Identity-based politics has emerged as a focal point, with researchers investigating how various identity markers such as gender, race, ethnicity, and sexuality influence political behaviors, policy preferences, and societal hierarchies. The concept of intersectionality has gained prominence, revealing the intricate ways in which multiple identities intersect to shape political attitudes and actions.
3. **Globalization and Transnationalism:** The far-reaching impacts of globalization have prompted a surge of interest in understanding how transnational dynamics influence domestic politics. Scholars delve into the roles of international institutions, global actors, and cross-border movements in shaping national policies, migration patterns, and cultural perceptions. This trend illuminates the interconnectedness of political systems across borders.
4. **Populism and Political Discourse:** The rise of populism has sparked inquiries into the drivers behind its appeal, the rhetorical strategies employed, and its implications for democratic norms. Researchers analyze how political discourse is manipulated to resonate with populist messages, examining the role of media, political elites, and public opinion in shaping and responding to these ideologies.
5. **Inequalities and Social Justice:** The persistent issue of inequalities and the pursuit of social justice continue to be at the forefront of political sociology research. Studies delve into the intricate links between economic disparities, political power structures, and policy outcomes. Researchers investigate how political institutions either exacerbate or mitigate inequalities, probing the efficacy of welfare policies, mechanisms of redistribution, and the impact of social movements.

Each of these trends encapsulates a distinct facet of the intricate relationship between politics and society. They collectively reveal the interdisciplinary nature of political sociology, drawing on sociological, political, economic, and cultural lenses to comprehensively understand the multifaceted dynamics that define our contemporary world. These trends not only enrich scholarly discourse but also offer essential insights for policymakers, activists, and individuals seeking to navigate the complexities of modern political landscapes.

❖ **Future Directions:**

The identified potential avenues for future research build upon the foundation laid by current research trends, extending the exploration of political sociology into uncharted territories. Here are the suggested directions:

- **Intersections of Identity, Power, and Political Behavior:** As identity politics continues to shape political landscapes, future research could delve deeper into the intricate intersections between various identity dimensions and their influence on

power dynamics and political behavior. Understanding how identities interact and intersect to mold political attitudes, policy preferences, and social interactions could provide a more nuanced understanding of the complexity of human agency within political systems.

- **Technological Advancements and Political Processes:** Given the transformative influence of technology on contemporary societies, further investigation into the impacts of technological advancements on political processes is warranted. This could entail an exploration of the ways in which digital platforms, social media, and data-driven tools shape political engagement, mobilization, and information dissemination. Understanding the opportunities and challenges presented by technology can inform strategies to safeguard democratic processes in the digital age.
- **Comparative Studies of Populism:** Populism's varied manifestations across different regions and contexts offer a rich landscape for comparative analysis. Future research could delve into the cultural, historical, and socio-political factors that contribute to the rise and sustainability of populist movements. By examining both commonalities and differences, scholars can unravel the underlying mechanisms and implications of populism within diverse societies.
- **Longitudinal Investigations of Social Movements and Political Changes:** Social movements have historically played pivotal roles in shaping political transformations. Longitudinal studies that span decades could provide insights into the evolution, strategies, and outcomes of social movements over time. By tracing the trajectories of movements and their interactions with political institutions, researchers can illuminate the dynamics that lead to enduring societal change.
- These future directions not only continue the exploration of the existing research trends but also push the boundaries of political sociology into areas that demand further inquiry. By delving into the complexities of identity, technology, populism, and social movements, researchers can contribute to a more comprehensive understanding of how political systems interact with societal structures and individual agency. As the field of political sociology evolves, these directions can guide scholars in navigating the evolving dynamics of our globalized and interconnected world.

Conclusion:

The dynamic realm of political sociology, characterized by its intricate exploration of the interplay between politics and society, remains in a perpetual state of evolution. This comprehensive review has illuminated the multifaceted tapestry of recent research trends within the field, underscoring its resilience and adaptability in the face of ever-changing social, economic, and technological landscapes.

As evidenced by the exploration of new social movements, the nuances of identity politics, the ripple effects of globalization, the emergence of populist discourse, and the ceaseless pursuit of social justice, political sociology is poised at the intersection of profound societal shifts. These trends reflect not only the analytical prowess of researchers

but also their responsiveness to the pressing issues and transformative forces that shape our world.

Through a systematic analysis of scholarly works, this review has unveiled the field's capacity to offer invaluable insights into the complex relationship between politics and society. From the halls of power to the virtual arenas of online activism, political sociology provides a lens through which we can understand the motivations, behaviors, and consequences that define our shared existence.

The journey through research trends has not only allowed us to comprehend the current state of political sociology but also to glimpse its potential trajectories. As the field navigates uncharted territories such as the intersections of identity, the digital age's impact, comparative studies of populism, and the temporal evolution of social movements, its relevance continues to deepen.

In closing, political sociology stands as a testament to the enduring relevance of interdisciplinary inquiry, capturing the essence of human interaction, governance, and transformation. By embracing the evolving nature of politics and society, researchers within this field contribute to our collective understanding of the world's complexities. As new challenges emerge and paradigms shift, political sociology remains poised to illuminate the path forward, ensuring that the intricate relationship between politics and society remains a source of insightful exploration for generations to come.

डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी की आलोचनात्मक दृष्टि और भक्ति काव्य

डॉ. भरत वणकर
थाणासावली
तहसील – लुणावाडा, जिला – महिसागर

डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी हिन्दी के वरिष्ठ आलोचक, कवि और गद्यकार के रूप में ख्यात है। डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी प्रगतिशील विचारधारा से संबद्ध कट्टरतारहित आलोचक के रूप में प्रधानतः मध्यकालीन साहित्य से लेकर समकालीन साहित्य तक की आलोचना में गहरी अंतर्दृष्टि का परिचय देते हैं। भक्तिकविता की समीक्षा करना आलोचकों के लिए काफी चुनौतिपूर्ण कार्य रहा है। विश्वनाथ त्रिपाठी जी ने मीरा एवं तुलसीदास पर एक-एक किताब लिखी है।

विश्वनाथ त्रिपाठी जी ने तुलसीदास के संदर्भ में 'लोकवादी तुलसीदास' पुस्तक लिखी है। हालाँकि तुलसीदास के संदर्भ में आचार्य रामचन्द्र शुक्ल जी से लेकर डॉ. रामविलास शर्मा जी तक के विवेचन के बाद कुछ नया जोड़ पाना चुनौतीपूर्ण कार्य है जिसको त्रिपाठी जी बखूबी निभाते हैं। विश्वनाथ त्रिपाठी जी 'लोकवादी तुलसीदास' पुस्तक में तुलसीदास को 'लोकवादी' विशेषण देने के लिए मोटे तौर पर तुलसीदास की रचनाओं को आधार बनाते हैं। त्रिपाठी जी विभिन्न उद्धरण और विशद विवरण के जरिए तुलसीदास की लोकवादिता को उजागर करते हैं। हालाँकि यह भी गौर करने वाली बात है कि वे कई ऐसे बिन्दु हैं जिनसे तुलसी की लोकवादिता खंडित होती है उनको भी पेश करते हैं।

'लोकवादी तुलसीदास' पुस्तक को त्रिपाठी जी ने चार अध्यायों में विभक्त किया है। जिसमें 'तुलसी के राम', 'तुलसी का देश', 'कलियुग और रामराज्य', 'तुलसी की कविताई' आदि है। प्रथम अध्याय 'तुलसी के राम' में त्रिपाठी जी तुलसी के 'राम के रामत्व' को अन्य रचनाओं के राम से पृथक करते हुए उनकी विशिष्टता को सामने लाते हैं। त्रिपाठी जी अपने द्वितीय अध्याय में तुलसीदास की प्रकृति और जनसमाज संबंधी समझ की व्यापकता और गहराई को विस्तार से प्रस्तुत करते हैं। त्रिपाठी जी तुलसीदास की लोकप्रियता के कारण उनकी कविता में यथार्थवाद का निरूपण, तुलसी की कवि प्रतिभा और उनकी रचनाशैली आदि बातों पर प्रकाश डालते हैं। त्रिपाठी जी तृतीय अध्याय 'कलियुग और रामराज्य' में तुलसी वर्णित कलियुग की विषमता और रामराज्य के स्वप्न के प्रारूप को सामने रखते हैं। 'लोकवादी तुलसीदास' पुस्तक के अंतिम अध्याय में त्रिपाठी जी तुलसी के रचनाकौशल और कविता विवेक की बहुआयामी विशेषताओं के सोदाहरण प्रस्तुत करते हैं।

विश्वनाथ त्रिपाठी, 'लोकवादी तुलसीदास' की भूमिका में तुलसीदास की लोकप्रियता को लेकर चर्चा करते हैं और उसमें तुलसी की कविता को देखे-भोगे जीवन का चित्रण एवं यथार्थ का निरूपण करनेवाली बात को तुलसी की लोकप्रियता का आधार बताते हैं। हालाँकि जहाँ तक मेरा मानना है कि भारतीय सदियों से धर्मभीरू रहे हैं और कहीं न कहीं यही सोच तुलसी की लोकप्रियता का कारण हो सकती है। क्योंकि भक्तिकाल में और कई बड़े निर्गुण कवि हुए हैं जिनकी लोकप्रियता तुलसी जितनी नहीं है।

डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी जी राम के चरित्र-चित्रण से लेकर 'रामचरित मानस' में प्रकृति चित्रण, राम-राज्य की कल्पना, सुराज्य, तुलसी की कविताई लेकर तुलसीदास की कवि प्रतिभा में त्रिपाठी जी राम के उदात्त और आदर्श एवं मर्यादावादी चरित्र को उजागर करते हैं, हालाँकि वह तुलसी के वर्णव्यवस्था पर जोर देनेवाली बात की भर्त्सना भी करते हैं। तुलसी के राम भवभूति और वाल्मीकि के राम से भिन्न और लोक से जुड़े व्यक्ति के रूप में उजागर होते हैं, जिसका जायजा त्रिपाठी जी लेते हैं और इसकी पुष्टि के लिए वह शुक्लजी की 'तुलसीदास' पुस्तक की वनगमन की कुछ पंक्तियों का जिक्र करते हैं कि ''पथिक वेश में राम लक्ष्मण वन के मार्ग में चले जा रहे है। क्षमा कीजिएगा यह हमें मनोहर लगा है इससे बार-बार सामने आया करते है... एक सुंदर राजकुमार के छोटे भाई और स्त्री को लेकर घर से निकालने वन-वन फिरने से अधिक मर्मस्पर्शी दृश्य क्या हो सकता है।''[1]

तुलसी की श्रेष्ठता के आधार त्रिपाठी जी 19वीं शती के सामान्य भारतीय जीवन को मानते है। तुलसी के राम वाले प्रकरण में त्रिपाठी जी राम का कोल, किरातों से, निषाद बंदर-भालू, ग्रामजनों आदि से घुल-मिल जाना सभी बातों को पेश करते हैं।

त्रिपाठी जी 'तुलसी का देश' प्रकरण में देश की प्रकृति जिसमें नदियाँ, धरती, वन-उपवन, खग-मृग, पक्षी, पर्वत, देश की जनता, गाँव, नगर और देश की भाषा आदि बातों को मुखऱ करते हैं। तुलसीदास को प्रायः नारीनिन्दक के रूप में उनकी आलोचना होती

है। यद्यपि त्रिपाठी जी इस बात की जितनी आलोचना करते है साथ ही वह यह भी कहते हैं कि नारी के विविध रूपों में तुलसी ने चित्रित किया और जितनी सहानुभूति तुलसी ने नारीपात्रों को दी है उतनी मध्यकाल के किसी अन्य कवि ने नहीं दी। हालाँकि यह बात गौर करनेवाली है कि मध्यकाल के निर्गुण और सगुण कवियों ने भी स्त्री के मायावाले रूप की अवहेलना की है। त्रिपाठी जी तुलसी को नारी निन्दक के रूप में घोषित करनेवाले विद्वानों को चुनौती भी देते है। त्रिपाठीजी तुलसी नारीनिन्दक के रूप में स्वीकार भी करते है और नारी के विविध रूपों में उजागर करने में उनका समर्थन भी करते हैं।

तुलसीदास वर्णव्यवस्था के समर्थक थे यह बात भी विद्वानों के बीच विवादास्पद रही है। यही बात तुलसी की महानता, कवि प्रतिभा और लोकप्रियता होने के बावजूद उनका ‘रामचरितमानस’ आज भी शूद्रों के बीच अप्रिय रहा है। त्रिपाठी जी तुलसीदास वर्णाश्रम व्यवस्था के कायल, वेदान्त और पौराणिक विचार धाराओं के हिमायती और पोषक थे ऐसा मानते है और तुलसी स्थापनाओं की आलोचना भी करते है। एक तरफ आदर्शवादी परंपरा के तहत उनका समर्थ करके दोहरा मानदंड अपनाते हैं।

‘कलियुग और रामराज्य’ प्रकरण में तुलसी ने कलियुग अर्थात 16वीं-17वीं सदी के भारत का यथार्थ वर्णन किया है। यद्यपि तुलसी का रामराज्य वर्णव्यवस्था के ढाँचें में ही कल्पित है। वैसे तो कलियुग का वर्णन तुलसीदास ने ‘रामचरितमानस’ और ‘कवितावली’ में किया है। कलियुग की बुराइयों का कारवाँ तुलसी वर्णाश्रम-व्यवस्था के परित्याग को मानते है। हालाँकि त्रिपाठी जी इस बात से अपनी असहमति प्रकट करते है। त्रिपाठी जी तुलसी के ‘रामचरितमानस’ की अपेक्षा ‘कवितावली’ के वर्णन को अधिक यथार्थपरक, वास्तविक और मार्मिक मानते हैं।

विश्वनाथ त्रिपाठी जी की मार्क्सवादी विचारधारा तुलसीदास की कड़ी आलोचना करती है। कलियुग संबंधी तुलसी की धारणा और जिस वर्णाश्रम व्यवस्था के तुलसी समर्थक है वही स्वयं उनको पीड़ित करती है तब वह उसको कलियुग का प्रभाव नहीं मानते इस बात पर त्रिपाठी जी अपनी टिप्पणी रखते हैं कि ‘‘तुलसीदास ने जो वर्णाश्रम परम्परा प्राप्त की थी उसके कारण एक और तरह का कलियुग वे स्वयं झेलते हैं उससे पीड़ित होते हैं, उसका वर्णन भी खूब करते हैं, लेकिन उसे कलियुग नहीं कह पाते उसका वे समर्थन करते है। कट्टर पंडितों और वर्णाश्रम व्यवस्था ने पीड़ित किया था। किन्तु इस पीड़न को कलियुग का दुष्प्रभाव नहीं मानते। वर्णाश्रम व्यवस्था का विरोध करने के लिए कबीरदास की भाँति जुलाहे के घर में पैदा होना पड़ता है।’’[2] त्रिपाठी जी भारतीय सवर्ण की संकीर्णता की ओर भी संकेत करते हैं।

तुलसीदास के समय में कलियुग के साथ-साथ रामराज्य यानी अच्छे लोग भी थे जिसका जिक्र त्रिपाठी जी करते हैं। भाषा विषयक दृष्टि में ही उनकी लोकप्रियता का असली भेद छिपा हुआ है। यही प्रमुख बात है कि शास्त्र भाषा के स्थान पर तुलसी ने लोकभाषा को अपनाया। सामन्तवादी व्यवस्था का विरोध भी तुलसी के यहाँ मिलता है और रामचरित-मानस एवं तुलसी की अन्य कृतियों में ‘सुराज’ की कल्पना दिखलाई देती है। इन सभी बातों का त्रिपाठी जी ने बखूबी चित्रण किया है।

नारी विमर्श के इस दौर में प्रगतिशील चेतना को ‘रामराज्य’ की अवधारणा शीर्षक पर ही आपत्ति है। यद्यपि रामराज्य की कुछ बातें आज भी हमारे लिए महत्वपूर्ण है। जिसका जिक्र त्रिपाठी जी करते हैं कि न्याय, विवेक, संयम, नैतिकता आदि आज भी हमारे लिए और हमेशा के लिए अर्थपूर्ण है। दैहिक भौतिक तापों से मुक्त शासन व्यवस्था हमेशा स्वीकार्य होगी।

तुलसीदास जितने भक्ति के क्षेत्र के महान थे उतने कविता क्षेत्र में भी थे। तुलसी की कविता को लेकर त्रिपाठी जी के दृष्टिकोण की चर्चा करते है तब ‘राम-भरत मिलन, चरित्र-विधान, संयम और संकोच, सहजता, रूपक, ध्वनीयोजना, अलंकार योजना, अनुप्रास आदि की चर्चा को विशेष वेग मिला है। ‘तुलसी की कविताई प्रकरण में तुलसी की कविता के विविध पहलुओं को उजागर किया है। तुलसी के यहाँ ध्वनियोजना के विनियोग पर त्रिपाठी जी टिप्पणी करते हैं कि – ‘‘शब्दों की ध्वनि योजना द्वारा अर्थ झंकार देने में तुलसीदास जैसी निपुणता हिन्दी के किसी अन्य कवि के पास नहीं है। शायद संस्कृत का भी कोई कवि इस क्षेत्र में उनके सामने नहीं ठहर सकेगा। डॉ. रामविलस शर्मा ने बिल्कुल ठीक लिखा है कि भाव के साथ ध्वनि की तरंगे उठाने-गिराने में वह(तुलसीदास) अद्वितीय है।’’[3]

अतः अंत में रामायण के गुण और दोष की जहाँ तक बात है मैं अदित्या प्रसाद त्रिपाठी के आलेख ‘लोकप्रियता और प्रगतिशीलता’ के निकष पर तुलसीदास में से डॉ. लोहिया का प्रस्तुत कथन रखना चाहूँगा कि ‘‘तुलसी की रामायण में निश्चय ही सोना, हीरा, मोती बहुत है, लेकिन उसमें कूड़ा और उच्छिष्ट भी काफी है। मोती को चुनने के लिए कुड़ा निगलना जरूरी नहीं है न ही कूड़ा साफ करते वक्त मोती को फेंकना।’’[4]

कुल मिलाकर विश्वनाथ त्रिपाठी की 'लोकवादी तुलसीदास' पुस्तक पाठकों को तुलसी संबंधी पूर्वाग्रह से बाहर निकालने का कार्य करती है। तुलसीदास पर त्रिपाठी जी यह एकमात्र ऐसी किताब है जो तुलसीदास संबंधी कई भ्रांतियों को तोड़ने का काम करती है। हालाँकि लेखक ने सिर्फ तुलसीदास का स्तुति गान नहीं किया है लेकिन तुलसी के उन पदों पर भी त्रिपाठी जी विस्तार से प्रकाश डालते हैं जो उन्हें वर्णव्यवस्था के करिब लाता है। विश्वनाथ त्रिपाठी तुलसीदास को मानवीय करूणा का अन्यतम अद्धितीय, अप्रतिम कवि मानते हुए उसे लोकवादी सिद्ध करते हैं। विश्वनाथ त्रिपाठी अपने विचार के साथ कार्लमार्क्स, आई-ए-रिचर्डस, रामचन्द्र शुक्ल, रामविलास शर्मा जैसे विद्वानों को भी उद्धृत करते है। त्रिपाठी तुलसीदास की रचनाओं को देशकाल-सापेक्ष में देखने का आग्रह करते है, बगैर इसके अंतर्विरोधों को पहचाना नहीं जा सकता।

मीरा काव्य के मूल्यांकन को लेकर डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी जीने 'मीरा का काव्य' पुस्तक लिखी है। मीरा संबंधी आलोचना में यह बहुत चर्चित किताब है। मीरा काव्य को लोकोन्मुखता और मानवतावादी द्रष्टि को उजागर करने का श्रेय निश्चित रूप से प्रगतिशील आलोचना को जाता है। 'मीरा का काव्य' किताब को त्रिपाठी जी ने चार अध्यायों में विभक्त किया है। जिसमें 'वर्णव्यवस्था, नारी और भक्तिआंदोलन', 'मीरा और गिरधर नागर', 'मीरा की कविता', 'मीरा का काव्य' क्रमशः है। अगले तीन अध्यायों में समीक्षा है और अंतिम अध्याय 'मीरा का काव्य' में मीराबाई के पदों को रखा है।

डॉ. त्रिपाठी 'मीरा का काव्य' के प्रथम अध्याय 'वर्णव्यवस्था नारी और भक्ति आंदोलन' में भक्ति आंदोलन में नारी की स्थिति और वर्णव्यवस्था संबंधी समीक्षा करते है। यह अध्याय भक्तिआंदोलन में नारी की स्थिति और वर्णव्यवस्था का गहरा अध्ययन करता है। इस अध्याय में प्रमुख रूप से दक्षिण में भक्ति का उदय, शंकराचार्य और रामानुजाचार्य के सिद्धांतों में वैचारिक भेद, भक्तिआंदोलन के उदय पूर्व की स्थिति वर्णव्यवस्था और नारीपराधीनता, शिल्पकारों की स्थिति, जुलाहा और बुनकरों पर विशेष चर्चा, जातिप्रथा और शुद्रों की स्थिति, रामानंद, नामदेव, रैदास, कबीर, नरसी मेहता, तुलसी के यहाँ नारी का स्थान एवं भक्ति आंदोलन और सामंतवादी सभ्यता आदि बातों पर विशेष चर्चा करते हैं। साथ ही त्रिपाठी जी क्षितिमोहन सेन, इरफान हबीब, सुरेन्द्रनाथ दासगुप्त, डॉ. रामविलस शर्मा, डॉ. रामशरण शर्मा, हजारीप्रसाद व्दिवेदी, के दामोदरन, डॉ. श्री निवास आदि के उद्धरणों को पेश करके अपनी आलोचना को अर्थवान बना देते हैं।

मीरा काव्य की समीक्षा में त्रिपाठी जी मीरा के वैधव्य पर ध्यान केन्द्रित करते हैं। इस संदर्भ में त्रिपाठी जी लिखते हैं कि ''मीरा का जीवन-संघर्ष उसके वैधव्य से प्रारंभ हुआ। मीरा पति की मृत्यु पर सती नहीं हुई और भक्तिन हो गई। मीरा की कविताओं में अलौकिक प्रियतम को पाने की आतुरता न पा सकने की व्यथा, उसके पास पहुँचने से रोके जाने का आक्रोश, अपनी असहायता उसे भावजगत में प्राप्त कर लेने की ललक-सब कुछ विद्यमान है।''[5]

प्रस्तुत कथन में देखा जाए तो अलौकिक प्रियतम और उससे मिलन पर पाबंदी, दो बातें महत्वपूर्ण है। हालाँकि इसमें अलौकिक प्रियतम से मिलन की बात हो तब यह मिलन कैसे संभव है यह सवाल है। तब अलौकिक प्रियतम छल है या फिर उसके मिलन की पाबंदी में झूठ। इन दो विरोधपूर्ण स्थितियों में स्त्री की पवित्रता खतरे में पड़ जाती है और मीरा एक स्त्री न रहकर एक 'भक्तिन' में सिमटकर रह जाती है।

'मीरा और गिरधर' अध्याय में मीरा का नारी विद्रोह मीरा का वैधव्य, 'जोगी' संबंधी चर्चा, नारी पराधीनता, कबीर-तुलसी मत का उल्लेख, परशुराम चतुर्वेदी और डॉ. पदमावती शबनम के अभिमत को रखकर त्रिपाठी जी मीरा काव्य की समीक्षा करते हैं।

'मीरा का काव्य' पुस्तक का तीसरा अध्याय है 'मीरा की कविता' प्रस्तुत अध्याय में मीरा काव्य में प्रेमचित्रण लोकलाज को तोड़ना, दरद दीवानी मीरा, मीरा काव्य में विरह, मीरा काव्य में ध्वनियोजना, मीरा की शब्दावली आदि बिंदुओ पर चर्चा करते हैं। त्रिपाठी जी इस अध्याय में मीरा की शिल्पगत विशेषता की ओर हमारा ध्यान इंगित करते हैं। अधिकतर विद्वानों का यह मानना है कि भक्तिकाल के अन्य भक्त कवियों के मुकाबले मीरा के यहाँ सामंती व्यवस्था से सीधी टकराहट है।

विश्वनाथ त्रिपाठी जी मीरा की कविता की समीक्षा करते हुए सूर-तुलसी कबीर आदि का जिक्र करते हैं और कई बार इनकी तुलना भी करते हैं। जहाँ कविता में निरलंकृति की बात हो, सत्संग की बात हो आदि में मीरा की तुलना इन कवियों के साथ करते हैं। हालाँकि मीरा की सपाट व सरल पंक्तियों में भी भाव सौंदर्य की मौजूदगी को वह स्वीकार करते हैं।

कुल मिलाकर त्रिपाठी जी मीरा काव्य की समीक्षा में मीरा की वेदना, मीरा का आत्मनिवेदन, सामंती व्यवस्था विरोधी स्वर, मीरा का पतिव्रत्य धर्म और सदाचार, मीरा काव्य में विरह वेदना, ध्वनियोजना, बम्बयोजना आदि मुद्दों की गंभीर एवं मार्मिक चर्चा करते है। साथ ही मध्यकालीन नारी की स्थिति और वर्णव्यवस्था का गहरा पर्यवेक्षण करते हैं।

विश्वनाथ त्रिपाठी की 'मीरा का काव्य' पुस्तक में भक्तिकाव्य को सामाजिक और ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य प्रदान किया गया है। हालाँकि यह कोई नया प्रयास नहीं है लेकिन जिन तथ्यों और बिंदुओं पर जोर दिया गया है और जिस अनुपात में संजोया गया है यह नया है। विश्वनाथ त्रिपाठी मीरा काव्य का मूल्यांकन करते हुए कबीर, सूर, तुलसी, जायसी, प्रसाद, महादेवी, मुक्तिबोध, रामानंद, तिलक, गांधी की काव्य स्मृतियों और विचार संघर्ष में गूंथी सजीव अनुभूति की प्रस्तावना करते है। मीरा की काव्यानुभूति का विश्लेषण करते हुए लेखक ने अनुभूति की उस द्वंद्वमयता का सटीक विश्लेषण किया है।

संदर्भ सूची

1. लोकवादी तुलसीदास, डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी, पृ. 25
2. वही, पृ. 89
3. वही, पृ. 138
4. भक्तिकाल के प्रमुख कवियों का पुनर्मूल्यांकन, - संपादक डॉ. ओमप्रकाश त्रिपाठी, प्रा. लता शिरोड़कर, पृ. 168
5. मीरा का काव्य डॉ. विश्वनाथ त्रिपाठी, पृ. 65

અમદાવાદ શહેરમાં આવેલા વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલોનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

ડૉ. ચિરાગ આર. પુરબીયા

♦ પ્રસ્તાવના

આપણી સંસ્કૃતિ વિશિષ્ટ અને અલગ એટલા માટે છે. આપણા પૂર્વજોએ સમગ્ર જીવનને ચાર વિભાગમાં વહેંચેલું છે. જેને આપણે આશ્રમ વ્યવસ્થાના નામથી જાણીએ છે. આપણે સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ તો પ્રથમ 25 વર્ષ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ પછીના 25 વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે કે 50 વર્ષ. એ પછીના 25 વર્ષ વાનપ્રસ્થાશ્રમ જેમાં સંસારમાં રહીને જલકમલવત બનવા પ્રયત્ન કરવાનો અને છેલ્લા 25 વર્ષ સન્યાસશ્રમ જેમાં ભક્તિ કરવાની હોય છે. આશ્રમ વ્યવસ્થાના ચાર આશ્રમોમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસશ્રમ અતિ મહત્વના છે. જયારે વ્યક્તિ સમાજની નીતિ-રીતી અને વ્યવહારોથી પૂરી જ્ઞાત બની તન, મનથી પૂરી પરિપક્વ બનીને બીજાના રાહબર બનવાની ક્ષમતા ધરાવતી થઇ જાય છે. એમ આ પ્રથમ બે અવસ્થાને વસંતઋતુ સાથે જયારે પછીની બે અવસ્થાને પાનખર ઋતુ સાથે સરખાવી શકાય. આજે પણ લાગણીથી ધબકતા, સ્નેહથી છલકતા, ઉષ્માભર્યા, પરસ્પર સંવાદિતાની ભાવના સાથે જીવનની પાનખરમાં સંસારની લીલીછમ વસંત અનુભવતા વડીલો અને વહાલસોયા સંસ્કારી સંતાનો પણ જોવા મળે છે. બદલાતા મૂલ્યો સાથે આજે ઘરમાં રહેતા મોટાભાગના વૃદ્ધોની સ્થિતિ વિકટ બની છે. એમાં પણ જે કુટુંબમાં એકલા કોઈ ભાઈ કે બહેનની સમસ્યા વધુ વિકટ છે. કુટુંબના સૌ સભ્યો પોતાના કામોમાં વ્યસ્ત હોવાથી એકલા વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષની હાલત દયનીય બની જાય છે. વૃદ્ધ એકલા ભાઈ હોય કે બહેન તેમની મુખ્ય સમસ્યા એકલતા નિવારણની, સહારો અને હુંફ મેળવવાની હોય છે. સંપતિ અને પરિવાર હોવા છતાં ઘણી વખત આ સમસ્યા દુર થતી નથી. આજે શહેરોમાં શિક્ષિત નિવૃત વૃદ્ધોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેમાં પણ જે વૃધ્ધો શારીરિક રીતે સ્વસ્થ અને આર્થિક સધ્ધર છે અને પાછલી ઉમરે સાથી ગુમાવી બેઠા છે તેઓની સંખ્યા ઘણી જોવા મળે છે. આવા વૃધ્ધોને સહારો અને હુંફની જરૂર પડે છે. બહેનો કરતા ભાઈઓમાં આ સમસ્યા વધુ વિકટ બની છે. પરિવર્તન થતા સમાજમાં શહેરીકરણ વધતા વૃધ્ધોને પણ સંતાનો સાથે શહેરોમાં વસવાટ ફરજીયાત બન્યો છે ત્યારે પુરુષ અને સ્ત્રી બંને નોકરી કે વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા હોવાને કારણે વૃદ્ધોની સંભાળનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. વૃધ્ધોના જીવનમાં સંતાનોએ ઋણમુક્ત થઈને તેના હૈયાને આનંદ, સંતોષ અને પરિતૃપ્તિનો ઓડકાર આવે તેમ કરવાનું હોય છે કારણ વૃધ્ધ માતા-પિતા સંતાનોને જિંદગીની કમાણીરૂપી વારસો તો આપે છે પરંતુ એ માલ-મિલકત તો નાશરૂપી છે પરંતુ એથી વિશેષ ઉત્તમ સંસ્કારોનો વારસો આપે છે. **(ચારણ ડી. એસ. 2011)**

વૃધ્ધાશ્રમ અથવા OLD AGE HOME તરીકે ઓળખાતી આ સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં ઘણી એવી જોવા મળે છે. એક બાજુ સંતાનોએ માં-બાપને રાખવા જોઈએ તેવી વાત થાય છે, તો બીજી બાજુ વૃધ્ધાશ્રોમોની સંખ્યા કુદકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે ત્યારે એક સામાજિક સંસ્થા તરીકે વૃધ્ધાશ્રમનો અભ્યાસ મહત્વની બાબત છે. **(ચોવટિયા બી. એલ. 2012)** સ્વતંત્રતા બાદ ભારતીય સમાજમાં વધતો જતો લોકશાહીનો સ્વીકાર, ઉદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ, આધુનિકરણ, વ્યવાસયોનું નવા માળખામાં રૂપાંતર, શિક્ષણનો વિકાસ, સ્ત્રીઓમાં વધતી જતી સભાનતા, નવા સામાજિક કાયદાઓ અને મૂલ્યોમાં પરિવર્તન વગેરેને અનેક ક્ષેત્રે પરિવર્તન થતા "કુટુંબનું માળખું અને કાર્ય" પર અસર થતા સંયુક્ત કુટુંબમાંથી વિભક્ત કુટુંબનું પ્રમાણ વધતું જતું જોવા મળે છે. જેનાથી વૃદ્ધ માતા-પિતાની સેવા કરવાના ઉદ્દેશને અસર પહોચવાના કારણે સમાજમાં વૃધ્ધાશ્રમોનો ઉદ્દભવ થયેલો જણાય છે અને તેનું પ્રમાણ દિન-પ્રતિદિન વધતું જોવા મળે છે. સમાજમાં વૃદ્ધજનોની સતત વધતી જતી સંખ્યાથી એવી સામાજિક પરિસ્થિતિ સર્જવાનો સંભવ છે કે જેમાંથી "વૃદ્ધોની સમસ્યાનો " પડકાર ઉભો

થાય. તેની અસર સમગ્ર સમાજ પર પડી શકે છે. વૃદ્ધજનોને રહેઠાણ, નાણાકીય જરૂરિયાત, વૈદકીય સારવાર, માનસિક તણાવ અને ફુરસદના સમયની સમસ્યાઓ હોવાનો સંભવ છે. ભારત જેવા કલ્યાણ રાજ્યે પોતાના વૃદ્ધ નાગરિકોને આવતીકાલની ચિંતાથી મુક્ત કરવા જોઈએ. વૃધ્ધાશ્રમોમાં રહેતા વૃદ્ધોની પહેલા જયારે કુટુંબમાં રહેતા હતા ત્યારની જીવન સ્થિતિ અને અત્યારે વૃધ્ધાશ્રમમાં રહે છે ત્યારની જીવનસ્થિતિની સમસ્યાના અભ્યાસ થયેલા છે. સંક્રાંતિકાળમાંથી પસાર થઈ રહેલા ભારતીય સમાજમાં વૃદ્ધત્વની સમસ્યા કેવું વરવું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે તેના કારણો અને પરિણામો અંગે સંશોધનાત્મક સમજ આપવામાં આવી છે. **(પટેલ એ. એમ. 2004)**

દુનિયાના બધા જ દેશોની વસ્તીમાં વૃધ્ધજનોની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયેલ છે. વૃધ્ધત્વની સમસ્યાએ વર્તમાન સમયમાં એક મહત્વની સામાજિક સમસ્યા છે. આ સમસ્યા દુનિયાના બધા જ દેશોમાં એક સાર્વત્રિક સમસ્યા તરીકે જોવા મળે છે. બીજી તરફ વિશ્વમાં સરેરાસ અપેક્ષિત આયુષ્ય પણ વધતું ગયું છે અને તેથી વિશ્વ સ્તરે મૃત્યુદર ઘટતો ગયો છે. તેથી દુનિયાના બધા જ દેશોની વસ્તીમાં વૃધ્ધજનોની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયેલ છે, જે ધીમે ધીમે વય રચનામાં અસમતુલા પેદા કરે છે. વૃધ્ધત્વ એ અર્પિત દરજ્જો છે. આ અવસ્થામાં આવનારા દરેકે તેનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. આ અવસ્થામાં કૌટુંબિક સમયોજનની સમસ્યા ઊભી થાય છે. કુટુંબમાં તેમની સગવડ અને સારસંભાળનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે. વૃધ્ધાવસ્થામાં વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક શક્તિ નબળી પડતી હોય છે. આર્થિક રીતે કામ કરવા ઓછા શક્તિમાન તેમજ ઉંમર વધવાથી આરોગ્યના પ્રશ્નો જોવા મળે છે. વૃધ્ધો ક્યારેક એકલતા, હતાશા, લાચારી કે નિરાશા અનુભવતા હોય છે. આ સમસ્યાઓને કારણે સામાજિક અનુકૂલન સાધવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ભારતમાં વૃધ્ધોની સંખ્યાનું પ્રમાણ મોટું અને સતત વધતું જાય છે. વૃધ્ધો પ્રત્યેના વિવિધ અભિગમો પૈકી જોવા એક એવો અભિગમ પણ જોવા મળે છે કે વૃધ્ધ વ્યક્તિ નકામી, બિનઉપયોગી, રૂઢિચુસ્ત, પરંપરાની સમર્થક, પરિવર્તનની વિરોધી, બિનઉત્પાદક, સંઘર્ષ અને અવરોધ ઊભો કરનારી છે. આથી સમાજમાં બે નવી વિચારધારા વહેતી થઈ છે. એક વિચારધારા મુજબ આજના આધુનિક યુવાનો માટે વડીલો એક સામાજિક અને આર્થિક રીતે નડતર રૂપ બન્યા છે એટલે કે વડીલો એક આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યા બન્યા છે તો બીજી તરફ વડીલોને આશરો આપવા માટે કેટલાક સેવાભાવી લોકો એ વૃધ્ધાશ્રમો બનાવીને આ વડીલોને નિસ્વાર્થ આશરો આપે છે. તેથી આ વૃધ્ધાશ્રમ અને તેમાં રહેતા વડીલોનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કરતાં અને આ સામાજિક ઘટનાને સમજવા માટે વૃધ્ધોનું સમાજશાસ્ત્ર વિકસી રહ્યું છે.

❖ સંશોધન પધ્ધતિ

અમદાવાદ શહેરના વિવિધ વિસ્તારોમાં આવેલા અને વૃધ્ધાશ્રમો પૈકી યદચ્છ નિદર્શન પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને દસ વૃધ્ધાશ્રમને પસંદ કર્યા છે અને આ દસ વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલોની પસંદગી માટે યદચ્છ નિદર્શન પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને કુલ ૨૧૦ વડીલોને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

❖ હેતુઓ

- ➢ વૃધ્ધાશ્રમમાં અપાતી પ્રાથમિક સગવડો તપાસવી.
- ➢ વૃધ્ધોની સામાજિક - આર્થિક પરિસ્થિતિ તપાસવી.
- ➢ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ તેમજ વૃધ્ધોના કુટુંબ સાથેના સગપણ સંબંધો તપાસવા.
- ➢ વૈયક્તિક સમસ્યાઓ અંગેની જાણકારી મેળવવી.
- ➢ શૈક્ષણિક બાબતોની માહિતી મેળવવી.
- ➢ વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેવા પાછળનાં કારણો તપાસવા.

- ❖ **માહિતી એકત્રીકરણ**
  - ➢ **પ્રાથમિક માહિતી**
  - ➢ **ગૌણ માહિતી**
- ❖ **પૂર્વ અભ્યાસ**

પીટર ટાઉનસેન્ડ (20મી સદી) "વૃદ્ધોની નિર્ભરતાઃ વીસમી સદીમાં સામાજિક નીતિ" વિષય પર અભ્યાસ કર્યો છે. તેમણે દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધ બાદ લંડન શહેરમાં વૃદ્ધોની સામાજિક નીતિ તરીકે વૃદ્ધોની નિર્ભરતા પર સંશોધન કરેલ છે. આ અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓમાં વ્યક્તિગત અભિગમ, પેન્શનની અસરો, સામાજિક, શારીરિક-માનસિક બાબતો તપાસવાના હતા. આ અભ્યાસ પરથી એ તારણો જોવા મળે છે કે, વીસમી સદીમાં યુદ્ધ બાદ વૃદ્ધોને સામાજિક સંસ્થાઓએ પેન્શન પૂરું પાડવામાં આવ્યું. બ્રિટનમાં ગરીબ કાયદો અકાળે હતો ત્યારે વિવિધ પ્રસંગોએ જાહેરાત કરી હતી. વિધવા તેમજ નીઃસંતાન તેમજ છૂટાછેડા લીધેલ ઘણા ઉત્તરદાતા હતા.

ગૌતમ ટી.આર. (1999) એ "નેપાળમાં વૃદ્ધ લોકોની સમસ્યા અને સ્થળાંતર" પરસંશોધન અભ્યાસ કરેલ છે. આ અભ્યાસ 1999માં કરેલ છે. આ અભ્યાસમાં સર્વે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં નેપાળના બાગલંગ જીલ્લાના મધ્ય-પશ્ચિમ ભાગના ગાલ્કોટ વિસ્તારને અભ્યાસક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરેલ છે. આ અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓમાં સ્થળાંતરથી સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ, વૃદ્ધ દંપતીની સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ભયના તારણોમાં એ જોવા મળે છે કે, જુના દંપતીઓ હતાશા અનુભવે છે. 70 % મોટાભાગના યુગલો એકલતા અનુભવે છે. 63 % બાળકો સ્થળાંતર થવાથી બેચેન છે. મોટાભાગના લોકોમાં ચિંતા, એકલતા તેમજ સામાજિક બોજો વધારે જોવા મળે છે.

પરેરા આર. (2004) એ "શ્રીલંકામાં શહેરી સમુદાયના વૃધ્ધાશ્રમોનો એક સામાજિક અભ્યાસ" પર 2004માં અભ્યાસ કરેલ છે. તેમને આ અભ્યાસમાં શ્રીલંકાના નીલાડરી ડીવીઝનના વેલાવટ્ટા ઉત્તર ગ્રામના સુવર્ણ રોડ વિસ્તારના વૃધ્ધાશ્રમનો અભ્યાસ કરેલ છે. આ ભ્યાસમાં સર્વે, ઊંડાણપૂર્વકની મુલાકાત અને કેસ સ્ટડી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલ છે. આ અભ્યાસમાં સામાજિક, આર્થિક, આરોગ્ય બાબત તપાસવામાં આવી છે. આ અભ્યાસમાં એ તારણો જોવા મળે છે કે, 92 ઉત્તરદાતાઓ હતા તેમાંથી 52 સ્ત્રીઓ અને 40 પુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉત્તરદાતાઓની ઉમર 60 વર્ષથી વધુ ઉમર જોવા મળે છે. 42 % ઉત્તરદાતાઓ આર્થિક સમસ્યાથી પીડાતા હતા, 24 % ઉત્તરદાતાઓને કુટુંબમાંથી સંભાળ મળતી નહોતી. 41 % આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા હતા. આશરે 55 % મધ્યમ વર્ગીય સ્ત્રીઓ અને 57 % નિમ્ન વર્ગની મહિલાઓ સાંધાના દુઃખાવા, ડાયાબીટીસ, બી.પી. અને હૃદયરોગથી પીડાતા હતા.

પાણીગ્રહી એ. અને શ્યામલ ટી.એસ. (2012) એ "ઓરિસ્સામાં રહેતા વૃદ્ધોની વ્યવસ્થા પસંદગીઓ અને આરોગ્ય સંસ્થાઓ" પર અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસમાં ઓરિસ્સામાં વૃદ્ધ કેદીઓની પસંદગી સર્વે પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસના હેતુઓ ઓરિસ્સામાં વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃધ્ધોના કારણો જાણવા તેમજ ઓરિસ્સામાં રહેતા વૃદ્ધોની રહેઠાણની વ્યવસ્થા અને સ્વાસ્થ્ય સંસ્થાઓ વિષે અભ્યાસ કરવાનો છે. આ અભ્યાસનાં તારણોમાં જાણવા મળે છે કે ઉત્તરદાતાઓ 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં છે. તેમાંથી 12 % લોકોએ જ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. જયારે 58 % વૃદ્ધોએ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. આ અભ્યાસમાં 78 % ઉત્તરદાતા વૃદ્ધ પેન્શન નથી મેળવતા જયારે 22 % ઉત્તરદાતા વૃદ્ધ પેન્શન પ્રાપ્ત કરે છે. 94 % ઉત્તરદાતાઓ આર્થિક દ્રષ્ટીએ બીજા પર નિર્ભર હોય છે. જયારે 6 % ઉત્તરદાતાઓ આત્મનિર્ભર જોવા મળે છે. આ અભ્યાસમાં 82 % ઉત્તરદાતા પોતાના પાસે પૈસાના અભાવને કારણે વૃધ્ધાશ્રમમાં રહે છે. આ અભ્યાસમાં 84 % ઉત્તરદાતાઓએ જાતે વૃધ્ધાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જયારે 10 % વૃધ્ધોને પોતાના સંતાનો મૂકી ગયા હતાં જયારે અન્ય 6 %

વૃધ્ધોને સબંધી તેમજ મિત્રો મૂકી ગયા હતાં. આ અભ્યાસનાં 90 % ઉત્તરદાતાઓ વૃધ્ધાશ્રમથી સંતુષ્ટ છે. જયારે 10 % ઉત્તરદાતાઓ વૃધ્ધાશ્રમથી સંતુષ્ટ નથી.

નાયર એલ.વી. અને ડૉ. જોશ.એસ. (2012) એ "લાંબા ગાળાથી સંસ્થામાં રહેતા કેરાલાના પસંદ કરેલ વૃધ્ધાશ્રમોનો એક અભ્યાસ" કરેલ છે. જેમાં તેમણે ગુણાત્મક પદ્ધતિ તેમજ સંશોધન સાધન તરીકે ક્ષેત્રકાર્ય નિરીક્ષણનો ઉપયોગ કરેલ છે. આ અભ્યાસમાં કેરલ રાજ્યના ત્રણ અલગ-અલગ ભાગો જેમાં કેરાલાનાં ઉત્તરીય ભાગ કોઝીકોડે, મધ્યમાં ત્રિસુર અને કેરાલાના દક્ષિણ ભાગનાં તીરુવંતપુરમ જિલ્લાનાં વૃધ્ધાશ્રમોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસનાં મુખ્ય હેતુઓમાં 10 વર્ષથી વધુ સમયથી વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃધ્ધોની સામાજિક-આર્થિક બાબતો સમજવા, વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેવા પાછળનાં કારણો અને વૃધ્ધો તરફ બદલાતા વલણોનો સમાવેશ થાય છે. આ અભ્યાસ પરથી એ તારણો જોવા મળે છે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ 10 થી 32 વર્ષથી વૃધ્ધાશ્રમમાં રહે છે. 10 % ઉત્તરદાતાઓને પોતાના સંતાનો કે સબંધીઓ વૃધ્ધાશ્રમ મૂકી ગયા હતા. 20 % ઉત્તરદાતાઓ જમાઈ કે પુત્રવધુ સાથેનાં અણબનાવને કારણે વૃધ્ધાશ્રમમાં હતાં. જયારે 10 % ઉત્તરદાતા કુટુંબની સમસ્યાને કારણે વૃધ્ધાશ્રમમાં હતા.

પટેલ એ. (2004) ના "ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા વૃધ્ધાશ્રમોનો એક અભ્યાસ" પરથી જાણવા મળે છે કે તેમણે મહેસાણા અને પાટણ જિલ્લાના વૃધ્ધાશ્રમોમાં વસવાટ કરતાં વૃધ્ધોની નિદર્શન પધ્ધતિ દ્વારા પસંદગી કરવામાં આવી છે. નિરીક્ષણ અને મુલાકાત પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ સાધન તરીકે મુલાકાત અનુસૂચિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ અભ્યાસમાં મુખ્ય હેતુઓ વૃધ્ધાશ્રમમાં અપાતી પ્રાથમિક સગવડો, સામાજિક, આર્થિક, સ્વાસ્થ્ય, માનસિક પરિસ્થિતિની સમસ્યાઓ અંગેની જાણકારી મેળવવાનો હતો. આ અભ્યાસનાં મુખ્ય તારણોમાં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે વૃધ્ધાશ્રમોમાં રહેતા બધા જ ઉત્તરદાતાઓ વર્ષથી ઉપરની વયજૂથના છે. તેમાંથી 79.50 % ઉત્તરદાતાઓ હિંદુ ધર્મ પાળે છે જયારે 13 % ઉત્તરદાતાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે અને 7.50 % ઉત્તરદાતાઓ જૈનધર્મ પાળે છે. આ ઉત્તરદાતાઓમાંથી 5 % ઉત્તરદાતાઓ જ નિરક્ષર હતાં. આ અભ્યાસમાં 71 % ઉત્તરદાતાઓએ વૃધ્ધાશ્રમમાં જાતે પ્રવેશ લીધેલો છે, બાકીના ઉત્તરદાતાઓએ તેમના સંતાનો, સંતાનોના મિત્રો, સગા-વહાલાઓ, પડોશીઓ કે વૃધ્ધના પોતાના મિત્રો મુકવા માટે આવેલા છે. આ અભ્યાસના 71.50 % ઉત્તરદાતાના જીવનસાથી હયાત નહોતા. આ અભ્યાસનાં 83.50 % ઉત્તરદાતાઓ વૃધ્ધાશ્રમમાં ફિ ભરીને નિવાસ કરતા હતા જયારે બાકીનાં ઉત્તરદાતાઓને વૃધ્ધાશ્રમની ફિ ભરવી પડતી નહોતી. અભ્યાસના 75 % ઉત્તરદાતાઓને વૃધ્ધાશ્રમમાં સારું ફાવે છે જયારે ચોથા ભાગના ઉત્તરદાતાઓને કુટુંબમાં વધારે સારું ફાવે છે. 62.50 % ઉત્તરદાતાઓને કુટુંબમાં પાછા જવાની ઈચ્છા નથી, જયારે ત્રીજાભાગના ઉત્તરદાતાઓ કુટુંબમાં પાછા જવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા. 64.50 % ઉત્તરદાતાને પોતાના સંતાનો હતો જયારે બાકીના ઉત્તરદાતાઓ નિ:સંતાન હતા. આ અભ્યાસનાં 32.50 % ઉત્તરદાતાઓ વૃધ્ધાશ્રમનો ખર્ચ પોતે જ ભોગવે છે જયારે બાકીના ઉત્તરદાતાઓએ અન્ય ઉપર આધારિત રહેવું પડે છે. અભ્યાસનાં બધા જ ઉત્તરદાતાઓ કુટુંબની તુલનામાં વૃધ્ધાશ્રમમાં હળવાશનો અનુભવ કરતાં હતાં.

ચારણ ડી.એસ.નાં "કુટુંબમાં રહેતા વૃધ્ધો અને વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃધ્ધોની સમસ્યાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ" પરથી જાણવા મળે છે કે, આ અભ્યાસમાં 60 વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં ઉત્તરદાતાનો સમાવેશ થાય છે. આ અભ્યાસનાં મુખ્ય હેતુઓમાં કુટુંબ અને વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃધ્ધોની પ્રાથમિક તપાસ, સમાનતા આને તફાવત, સમસ્યાઓ માટેના જવાબદાર પરિબળોનો અભ્યાસ કરવાના છે. આ અભ્યાસમાં કુટુંબમાં રહેતા 150 વૃદ્ધો અને વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા 150 વૃદ્ધોને અભ્યાસમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. આ અભ્યાસમાં આકસ્મિક નિદર્શન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં સરકારી સહાયથી ચાલતા અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ધ્વારા ચાલતા 12 વૃધ્ધાશ્રમોનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. વૃધ્ધાશ્રમોની પસંદગીમાં મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલ અમદાવાદ, ગાંધીનગર, ખેડા, આણંદ, વડોદરા અને પંચમહાલ જીલ્લામાં

આવેલ વૃધ્ધાશ્રમોની પસંદગી કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસ પરથી એ તારણો જોવા મળે છે કે, વૃધ્ધાશ્રમમાં 95.33 % વૃદ્ધો હિંદુ ધર્મ જયારે 93.33 % વૃદ્ધો કુટુંબમાં હિંદુ ધર્મ પાળે છે. જૈન ધર્મ પાલન કરતાં 4.67 % વૃધ્ધાશ્રમમાં અને 4.67 % કુટુંબમાં છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાલન કરનાર વૃધ્ધાશ્રમમાં કોઈ વૃધ્ધ છે અને ઈસ્લામ ધર્મનું પાલન કરનારા કુટુંબમાં રહેતા વૃધ્ધોમાં 23.33 % વૃધ્ધોને સંતાન નથી. 70 % વૃધ્ધો કુટુંબમાં એકલતા અનુભવતા હતાં જયારે 30 % વૃધ્ધો કુટુંબમાં એકલતા અનુભવતા નહોતા. 42 % વૃધ્ધોને સંતાનો વૃધ્ધાશ્રમમાં આર્થિક મદદ કરે છે જયારે કુટુંબમાં રહેતા 48.67 % વૃધ્ધોને સંતાનો આર્થિક મદદ કરે છે.

કોષ્ટક 1

વૃધ્ધાશ્રમોની માહિતી

ક્રમ	વૃધ્ધાશ્રમનું નામ	જાતિ		અપરણિત		વિધુર / વિધવા		છુટાછેડા		એક વૃધ્ધાશ્રમ અને એક કુટુંબમાં		પતિ-પત્ની બંને અલગ-અલગ વૃધ્ધાશ્રમમાં હોય		કુલ
		પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	
1	આશાપુરા	14	3	3	1	3	1	0	1	5	0	3	0	17
2	હિરામણી	24	6	2	1	2	5	7	0	9	0	4	0	30
3	ભારતી બાપુ	11	1	4	1	4	0	2	0	1	0	0	0	12
4	અવ્વલ સેકન્ડ ઈનીંગ્સ	9	3	2	0	3	1	0	2	3	0	1	0	12
5	વાન પ્રસ્થાન મોટેરા	8	4	2	0	2	3	4	1	0	0	0	0	12
6	મણીબેન પાલડી	0	26	0	3	0	17	0	2	0	2	0	2	26
7	જૈન વટવા	10	2	2	1	3	1	3	0	1	0	1	0	12
8	વાન પ્રસ્થાન કૃષ્ણધામ સોલા	9	3	2	0	2	0	5	1	0	2	0	0	12
9	વાન પ્રસ્થાન નારણપુરા	44	21	16	0	2	11	6	0	9	8	11	2	65
10	જીવન સંધ્યા	9	3	2	0	2	3	5	0	0	0	0	0	12
	કુલ : .	138	72	35	7	23	42	32	7	28	12	20	4	210

ઉપરના કોષ્ટક દર્શાવે છે કે, પસંદ કરેલા વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલોની વૈવાહિક દરજ્જા અંગેની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં મણીબેન વૃધ્ધાશ્રમ એ વડીલ મહિલાઓ માટેનું છે.

કોષ્ટક ૨

ઉત્તરદાતાઓનું વયજૂથ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	61-70	83	39.52
2	71-80	82	39.05
3	81-90	45	21.43
કુલ :		210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 61-70 વર્ષની વચ્ચે વય ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા 83 છે અને કુલ ઉત્તરદાતામાં તેમની ટકાવરી 39.52 છે. 71-80 વર્ષના વય જુથમાં 82 ઉત્તરદાતાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમની ટકાવારી 39.05 છે. જ્યારે 81-90 વર્ષના વયજૂથમાં 45 ઉત્તરદાતાઓનો સમાવેશ થાય છે જેનો કુલ ટકાવારીમાં 21.43 ટકા હિસ્સો છે. આમ, એકંદરે કુલ 210 ઉત્તરદાતાના પ્રમાણમાં 81-90 વર્ષની વયજુથ ધરાવતા ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણે સૌથી ઓછું એટલે કે 45 (21.43 ટકા) છે.

કોષ્ટક ૩

ઉત્તરદાતાઓની જાતિ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	પુરુષ	138	65.71
2	સ્ત્રી	72	34.29
કુલ :		210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કુલ 210 ઉત્તરદાતાઓ પૈકી 138 એટલે કે 65.71 ટકા ઉત્તરદાતાઓ પુરુષ છે. જયારે 34.29 ટકા એટલે કે 72 ઉત્તરદાતાઓ સ્ત્રી જાતિના જોવા મળે છે. આમ, એકંદરે કુલ 210 ઉત્તરદાતાના પ્રમાણમાં સ્ત્રી ઉત્તરદાતાઓની સરખામણીમાં પુરુષો ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા લગભગ 30 ટકા વધુ છે.

કોષ્ટક ૪

ઉત્તરદાતાઓની બીમારી અને ખોડખાંપણ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	હ્રદય રોગ	27	12.86
2	બ્લડ પ્રેસર	36	17.14
3	પ્રોસ્ટેટ	18	08.57
4	લકવો	20	09.52
5	દમ	25	11.90
6	ડાયાબીટીસ	18	08.57
7	હ્રદય રોગ અને બ્લડ પ્રેસર	22	10.48
8	બ્લડ પ્રેસર અને ડાયાબિટીસ	26	12.38
9	દમ અને ડાયાબીટીસ	18	08.57
કુલ :		210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હ્રદય રોગની બીમારી ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા 27 છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **12.86 છે.** બ્લડ પ્રેસરથી પીડાતા ઉત્તરદાતાઓ 36 છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **17.14 છે.** પ્રોસ્ટેટની બીમારી ધરાવતા પુરુષ ઉત્તરદાતાઓ 18 છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **8.57 છે.** લકવાની બીમારીથી પીડાતા ઉત્તરદાતાઓ 20 છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **9.52 છે.** 25 ઉત્તરદાતાઓ દમ (શ્વાસ)ની બીમારીથી પીડાતા જોવા મળે છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **11.90 છે.** 18 ઉત્તરદાતાઓ ડાયાબીટીસની બીમારી ધરાવે છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **8.57 છે.** હ્રદય રોગ અને બ્લડ પ્રેસર બંને બીમારી હોય તેવા ઉત્તરદાતાઓ 22 છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **10.48 છે.** બ્લડ પ્રેસર અને ડાયાબીટીસ બંને બીમારી ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓ 26 છે જે ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા **12.38 છે. જ્યારે** દમ (શ્વાસ) અને ડાયાબીટીસ બંને બીમારી હોય તેવા 18 ઉત્તરદાતાઓ છે જેની ટકાવારી **8.57 છે. આમ, સૌથી વધુ એટલે કે 36 (17.14 ટકા) ઉત્તરદાતાઓને** બ્લડ પ્રેસરની બીમારી છે. જ્યારે સૌથી ઓછા એટલે કે 18 (8.57 ટકા) ઉત્તરદાતાઓમાં અનુક્રમે પ્રોસ્ટેટ, ડાયાબિટીસ અને દમની બીમારી જોવા મળેલ છે.

કોષ્ટક ૫

ઉત્તરદાતાઓનો વૈવાહિક દરજ્જો

ક્રમ	વિગત	અપરણિત	વિગત				કુલ
			પરણિત	વિધવા	છૂટાછેડા	વિધુર	
1	સંખ્યા	42	64	42	39	23	210
2	ટકાવારી	20.00	30.48	20.00	18.57	10.95	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કુલ 210 ઉત્તરદાતાઓ પૈકી 42 એટલે કે 20.00 ટકા ઉત્તરદાતાઓ અપરણિત છે. જ્યારે પરણિત ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા 64 એટલે કે 30.48 ટકા, વિધવા ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા 42 એટલે કે 20.00 ટકા, છૂટાછેડા લીધેલ હોય તેવા ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા 39 એટલે કે 18.57 ટકા અને વિધુર હોય તેવા ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા 23 એટલે કે 10.95 ટકા છે. આમ કુલ 210 ઉત્તરદાતાઓ પૈકી સૌથી વધુ 64 એટલે કે 30.48 ટકા ઉત્તરદાતાઓ પરણિત છે. જ્યારે સૌથી ઓછા વિધુર ઉત્તરદાતાઓ 23 (10.95 ટકા) છે.

કોષ્ટક ૬

ઉત્તરદાતાઓનું શિક્ષણ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	અભણ	39	18.57
2	પ્રાથમિક	107	50.95
3	માધ્યમિક	44	20.95
4	ઉચ્ચ.માધ્યમિક	07	03.33
5	સ્નાતક	13	06.19
કુલ :		210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કુલ 210 ઉત્તરદાતાઓ પૈકી 39 એટલે કે 18.57 ટકા ઉત્તરદાતાઓ અભણ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તેવા 107 એટલે કે 50.95 ટકા ઉત્તરદાતાઓ છે. માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેવા 44 એટલે કે 20.95 ટકા છે. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તેવા 07 એટલે કે 03.33 ટકા છે. જ્યારે સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ કરેલ હોય તેવા ઉત્તરદાતાઓનું પ્રમાણ 13 એટલે કે 06.19 ટકા જોવા મળેલ છે. આમ સૌથી વધુ એટલે કે 107 (50.95 ટકા) ઉત્તરદાતાઓએ માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ છે. જ્યારે ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક સુધીનું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તેવા સૌથી ઓછા એટલે કે 07 (03.33 ટકા) ઉત્તરદાતાઓ છે.

કોષ્ટક ૭

ઉત્તરદાતાઓને મળતી સંતાનોની આર્થિક મદદ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	સંતાન નથી	103	49.05
2	આર્થિક મદદ મળે છે	28	13.33
3	આર્થિક મદદ મળતી નથી	79	37.62
કુલ :		210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અભ્યાસ હેઠળના કુલ 210 ઉત્તરદાતાઓ પૈકી 103 એટલે કે 49.05 ટકા ઉત્તરદાતાઓને સંતાન નથી, 28 એટલે કે 13.33 ટકા ઉત્તરદાતાઓને પોતાના સંતાનો કે સગાસંબંધીઓ દ્વારા આર્થિક મદદ મળે છે. જ્યારે 79 એટલે કે 37.62 ટકા ઉત્તરદાતાઓને આવા કોઈપણ પ્રકારની આર્થિક મદદ મળતી નથી તેના કારણે તેઓ વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેવા આવ્યા છે.

અહિયાં ઊંડાણ પૂર્વક અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યુ કે અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતાઓ પૈકી કેટલાક ઉત્તરદાતાઓને સંતાનમાં માત્ર દીકરીઓ જ છે.

આમ સૌથી ઓછા એટલે કે 28 (13.33 ટકા) ઉત્તરદાતાઓ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા હોવા છતા પણ તેમના સંતાનો દ્વારા તેઓને આર્થિક મદદ મળે છે.

કોષ્ટક ૮

વૃધ્ધાશ્રમમાં ઉત્તરદાતાને માન -સન્માન મળવા અંગેની વિગત

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	શ્રેષ્ઠ	210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે વૃધ્ધાશ્રમમાં ઉત્તરદાતાને માન -સન્માન મળવા અંગેની વિગત જોતા 100 ટકા ઉત્તરદાતાઓને વૃદ્ધાશ્રમમાં ખૂબ સારું માન -સન્માન મળે છે.

કોષ્ટક - ૯

વૃધ્ધાશ્રમમાં વૃધ્ધાશ્રમના સંચાલકોના વર્તન

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	સારી રીતે	210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે અભ્યાસ હેઠળ પસંદ કરવામાં આવેલ વૃધ્ધાશ્રમમાં વૃધ્ધાશ્રમના સંચાલકોના વર્તન અંગેની વિગત જોતા 100 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સાથે વૃધ્ધાશ્રમના સંચાલકો ખુબ જ સારું વર્તન કરે છે.

કોષ્ટક ૧૦

વૃધ્ધાશ્રમમાં ઉત્તરદાતાઓ સાથે જાતી કે જ્ઞાતિ આધારિત રાખવામાં આવતા ભેદભાવ અંગેની વિગત

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	ના	210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે અભ્યાસ હેઠળ પસંદ કરવામાં આવેલ વૃધ્ધાશ્રમમાં 100 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સાથે જાતી કે જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી.

કોષ્ટક ૧૧

વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા ઉત્તરદાતાઓના એકબીજા સાથે ઝગડા અંગેની વિગત

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	ના	210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે અભ્યાસ હેઠળ પસંદ કરવામાં આવેલ વૃધ્ધાશ્રમમાં 100 ટકા ઉત્તરદાતાઓનો ક્યારેય એકબીજા ઉત્તરદાતા સાથે ઝગડો થયો નથી. અને વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા દરેક ઉત્તરદાતાઓ એકબીજા સાથે સામુહિક રીતે હળીમળીને રહે છે.

કોષ્ટક ૧૨

વૃધ્ધાશ્રમમાં ઉત્તરદાતાને લગતા એકલતાપણા અંગેની વિગત

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
1	ના	210	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે અભ્યાસ હેઠળ પસંદ કરવામાં આવેલ વૃધ્ધાશ્રમમાં 100 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ક્યારેય પણ એકલતા અનુભવતા નથી. વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેનારા દરેક ઉત્તરદાતાઓ એક બીજા સાથે ખુબ જ આનંદથી રહે છે, સામુહિક રીતે બધાં જ તહેવાર ઉજવે છે જેના કારણે કોઈ પણ ઉત્તરદાતાઓને ક્ષણવાર માટે પણ એકલતાપણાનો અહેસાસ થતો નથી.

❖ સારંસ

એકંદરે વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલોની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ મધ્યમ હોય કે નબળી હોય વૃધ્ધાશ્રમમાં વૃદ્ધોને છેલ્લાં શ્વાસ સુધી રહેવા દેવામાં આવે છે. વૃધ્ધાશ્રમમાં ધર્મ, જ્ઞાતિ કે જાતિને આધારે પ્રવેશ અપાતો નથી, પરતું મારા અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા મોટાભાગના વડીલોનની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ નબળી જોવા મળે છે. મારા આ મર્યાદિત અભ્યાસ દ્વારા એવો અનુભા થયો કે ઘણા કિસ્સાઓમાં વડીલો પાસે નાણાનો અભાવ હોવાથી વૃધ્ધાશ્રમ પોતે જ આ વડીલોનો તમામ ખર્ચ ભોગવે છે અને જો કોઈ વડીલ દેવલોક (મૃત્યુ) પામે તો આ વૃધ્ધાશ્રમ તેમની

અંતિમ ક્રિયાનો ખર્ચ પણ ભોગવે છે. આમ, મારી દ્રષ્ટિએ વૃધ્ધાશ્રમમાં રહેતા વડીલો માટે એક જ વાત રજુ કરવી ગમે છે કે વૃધ્ધાવસ્થા એ એક અભિશાપ છે પણ વૃધ્ધાશ્રમ એ વડીલો માટે આશીર્વાદ છે.

❖ સંદર્ભ સૂચી

- Akshaya Kumar Panigrahi & T S Syamala, (2012), ***"Living Arrangement Preferences and Health of the Institutionalised Elderly in Odisha."*** Banglore, The Institute for Social and Economic Change.
- Gautam T.R. (1999), ***"Migration and the Problem of Old Age People in Nepal",*** Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology Vol.2, P.P. 145-162.
- PETER TOWNSEND, (20th Century), ***"The Structured Dependency of the Elderly: A Creation of Social Policy in the Twentieth Century"***
- http:/www.cambridge.org/core.
- Perera R., (2004), ***"A sociological study on elderly care in an urban community in Sri Lanka",*** Proceedings of The Second Academic Sessions, P.P. 142-146.
- Nair L.V. & Jose S., (2012), ***"Long Term Living in Institutions - A study of Old Age Care in Selected Institutions of Kerala",*** International journal of English language, literature & humanities.
- ચારણ ડી. એસ. (2011), ***"કુટુંબમાં રહેતા વૃદ્ધો અને વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા વૃદ્ધોની સમસ્યાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ",*** સુરત, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સીટી.
- ચોવટિયા બી. એલ. (2012), ***"ગુજરાતના વૃદ્ધાશ્રમોનો ઉદભવ, માળખું અને કાર્યો",*** અમદાવાદ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.
- પટેલ એ. (2004), ***"ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા વૃદ્ધાશ્રમોનો એક અભ્યાસ",*** અમદાવાદ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.

રોકડ વિનાનું કેશલેસ અર્થતંત્ર :- એક અભ્યાસ

DharmeshKumar Devendrabhai Gamit
(M.Com, GSET)

આપણાં દેશમાં ૮ નવેમ્બર, ૨૦૧૬ નાં રોજ લાગુ કરવામાં આવેલી નોટબંધીને કારણે ૫૦૦ તથા ૧૦૦૦ની નોટો બંધ કરવામાં આવી ત્યારથી લોકોને રોકડ મેળવવા માટે હાલાકીનો સામનો કરી રહી છે.. આ ઉપરાંત ૨૭ જાન્યુ ૨૦૨૦નાં રોજ ભારતમાં પ્રથમ કોરોના કેસ નોંધાયો તથા આ મહામારી લોકોના સંપર્કમાં આવવાને કારણે રેલાય છે. એવું જાણવા મળ્યું હતું. તેથી લોકો બીજાના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવતાં ડરતાં હોવાથી લોકો કેશલેશ ઈકોનોમી તરફ વળ્યા આ ઉપરાંત ૨૩મી મે.૨૦૨૩ નાં રોજ ૨૦૦૦ ની નોટો બજારમાંથી પાછી ખેંચવામાં આવી. આ તમામ નિર્ણયો જોતાં માલુમ પડે છે કે સરકાર પણ જાહેર જનતાને કેશલેશ ઈકોનોમી તરફ લઈ જવા માટે સતત પ્રયત્નો કરી રહી છે. શહેરનાં લોકોની સાથે સાથે આજે ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો પણ કેશલેશ પધ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવા માંડયા છે. રોકડ નાણાંની કટોકટીનાં પગલે ભારત સરકાર જોરશોરથી ડીજીટલ બૅન્કિંગનો પ્રચાર - પ્રસાર કરી રહી છે. આ માટે સરકાર ઓનલાઈન ચુકવણી પરના ચાર્જિસના દરોમાં પણ દિવસેને દિવસે ઘટાડો કરી રહી છે.

કેશલેશ ઈકોનોમી તરફ પ્રયાણ કરવા માટે સરકારે નાના વેપારીઓ અને કેટલીક કંપનીઓને ડરમાંથી રાહત આપવાનો નિર્ણય લઈ બે કરોડ સુધીનો ધંધો કરનાર નાના વેપારીઓ અને કંપનીઓ જો ડિજીટલ પેમેન્ટથી વ્યવહાર કરશે તો તેમને ખૂબજ ઓછો ટેક્સ ચૂકવવો પડશે તેવી સરકારે જાહેરાત કરી હતી.

❖ **ઓનલાઈન પેમેન્ટ કરવાની રીતો નીચે મુજબ છે.**

૧. ડીજીટલ વોલેક્ષ :-

નાના વ્યવહારો જેમ કે નાના વેપારીઓ પાસેથી દરીદી કરવામાં આવે ત્યારે ચૂકવણી કરવા માટે તથા રોજબરોજનાં વ્યવહારોની ચૂકવણી કરવા માટે ડિજીટલ વોલેટ્સ એ ખૂબ જ સરળ રીત છે આ માટે Paytm, Phonepay, Googlepay, Mobikwik , Freecharge નામની બ્રાન્ડ ઈવોલેટ માટે સર્વિસ પ્રોવાઈડર્સ આજે જાણીતા બન્યા છે.

આ ઈ - વોલેટ્સ યુજ કરવા માટે તેની Application PlayStore માંથી ઈન્સ્ટોલ કરી તેમાં બેંક ખાતાની વિગતો સમાવેશ કરી અને ડેબિટકાર્ડ કે ક્રેડિટકાર્ડ સેવ કરી તમે તરત જ નાણાંની ચૂકવણી કરી શકો છો.

૨. UPI - Unitied Payments Interface :-

આ પ્રકારની નાણાં ચૂકવણીની પધ્ધતિ મોબાઈલ બેન્કિંગનો જ એક ભાગ છે. પરંતુ તેમાં સુરક્ષા આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પધ્ધતિમાં NEFT અથવા મોબાઈલ બેન્કિંગ દ્વારા નાણાંની લેવડ - દેવડ કરવાનું કાર્ય સરળ બને છે. આ માટે UPI User પાસે સામેના પક્ષકારની UPI ID અથવા બેંક એકાઉન્ટ નંબર હોવું આવશ્યક છે. આ માટે યુઝરનેમ અને UPI PIN આપવામાં આવે છે જેનાં દ્વારા તમે વ્યવહારો કરી શકો છો આ માટે મોબાઈલ બૅન્કિંગ કે ઈ -બૅન્કિંગ દ્વારા તેને એકસેસ કરી શકાય છે.

૩. મોબાઈલ બેન્કિંગ :-

મોબાઈલ બૅન્કિંગ એ બેંક દ્વારા આપવામાં આવતી એક અત્યાધુનિક સુવિધા છે. મોબાઈલે બૅન્કિંગ એ એક પ્રકારની બેંકની શાખા જ છે. એવું કહેવામાં અતિશયોકિત નથી નથી. ભારત દેશ આજે દુનિયાનું બીજા નંબરનું સૌથી મોટું

સ્માર્ટ ફોનનું બજાર બની ગયું છે. આજે દરેક બેંક પોતાની એપ બનાવી રાખી છે. આ એપમાં યુનિક પીન નંબર આપીને બૅન્કિંગની તમામ સેવાઓ મેળવી શકાય છે.

૪. USSD Transfer :-

આ USSD Transfer સિસ્ટમ એવા લોકો માટે આશીર્વાદ ૫ છે. જેઓ પોતાનો મોબાઈલ કે ઈન્ટરનેટ સેવા ધરાવતાં નથી. આ પ્રકારની પૈસા ટ્રાન્સફર કરવાની પધ્ધતિ કોઈ પણ મોબાઈલ ફોન માટે યુનિવર્સલ છે. આ કાર્ય માટે મોબાલૂઈનાં સીમ દ્વારા જુદી જુદી બેંકોની બેન્કિંગ સેવાઓ મેળવી શકાય છે. આ કાર્ય કરવા માટે નંબર બેંક સાથે લિંક કરેલ હોવો જરૂરી છે. આ સેવાનો મોટા ભાગે ગ્રામીણ લોકો પૈસાની લેવડ - દેવડ માટે વધુ ઉપયોગ કરે છે. કારણ કે તે ૧૧ જેટલી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે.

૫. નેટ બેન્કિંગ :-

જો બેંકના ગ્રાહક પાસે મોબાઈલ , કોમ્પ્યુટર , લેપટોપ અને ઈન્ટરનેટની સુવિધા ઘરે કે ઓફિસમાં ઉપલબ્ધ હોય તો તેના દ્વાર નેટ - બૅન્કિંગનો ઉપયોગ તે કરી શકે છે. આ માટે બેંકે જે તે શાખામાં એકાઉન્ટ ધરાવતો હોય ત્યાંથી નેટ - બૅન્કિંગ એકિટવ ૫ડે છે. ત્યાર બાદ બેંકમાંથી યુઝરનેમ અને પાસવર્ડ આપવામાં આવે છે. જેના દ્વારા ગ્રાહક લોગ- ઈન થઈને બેનિફિશિયર હેકાઉન્ટ એડ કર્યા બાદ બેંક પાસેથી અયુવલ કરાવ્યા બાદ નાણાંની લેવડ - દેવડ કરી શકે છે.

૬.ડેબિટ કાર્ડ/ ક્રેડિટ કાર્ડ :-

મોટેભાગે કેશલેશ ઈકોનોમીમાં આ પધ્ધતિ સૌથી વધુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મોટેભાગે હવે લોકો બેંકમાં ખાતું ખોલાવે એટલે તરત જ તેમને ડેબિટ કાર્ડની સેવા આપવામાંઆવે છે. ATM મશીન દ્વારા કે કાર્ડ સ્વાઈપ કરીને તરત જ નાણાંની ચૂકવણી થઈ શકે છે.

- **કેસલેસ ઈકોનોમીના ફાયદા :-**

૧. બજારમાંથી કાળુઘન ઓછું કરી શકાય છે અને નકલી નોટો બજારમાં ફરવાની શકયતા ,ટી જાય છે.

૨. ડિજીટલ ટ્રાન્ઝેકશન દ્વારા કરચોરી અટકાવી શકાય છે તથા કરવેરાની વસુલાતમાં વધારો થાય છે.

૩.મોટા - મોટા કૌભાંડો અને ભ્રષ્ટાચારને અટકાવી શકાય છે.

૪. પેપરલેસ સિસ્ટમ ઊભી કરી શકાય છે. ચલણી નોટોનો પ્રિન્ટીંગ ખર્ચ ઘટાડી શકાય અને કાગળની બરબાદી અટકાવી શકાય છે.

૫. ઈ- બેન્કિંગ અને એમ - બેન્કિંગની સેવા દ્વારા બેંકો ની ભીડમાં ઘટાડો કરી શકાય છે. તથા સમયની બચત કરી શકાય છે.

૬. રોકડની ગણતરીની ભૂલો અટકાવી શકાય છે.

૭.રોકડની ચોરી, લૂંટફાટ અને અપહરણ જેવા ગુનાઓ પર કાબુ મેળવી શકાય છે.

૮.સરકારી કચેરીઓના અધિકારીઓ દ્વારા આચરવામાં આવતાં ભ્રષ્ટાચારને અટકાવી શકાય છે.

- **કેશલેસ ઈકોનોમી સામેના પડકારો :-**

૧.ભારતમાં સ્માર્ટફોન અને ઈન્ટરનેટનો વપરાશ વધવા છતાં ધારીએ તેટલું ડિજીટલ ટ્રાન્ઝેકશન વધાવી શકાયું નથી હાલમાં પણ લોકો ૫૦૦૧ સુધીનું જ પેમેન્ટ ઈન્ટરનો કે કાર્ડ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

૨.આજે પણ ભારતમાં ૫૯ ટકા જેટલું રોકડ ટ્રાન્ઝેકશન જોવા મળે છે.

૩. ઈન્ટરનેટની ધીમી ગતિને કારણે પણ લોકો ડિજીટલ પેમેન્ટ કરવાનું ટાળે છે. ભારતમાં દુકાનદારો પાસે સ્વાઈપ મશીનની બ્રોડબેંક સુવિધા ઓછી જોવા મળે છે.

૪. આજે પણ ભધારતમાં કરન્સી સકર્યુંલેસન રેશિયો વધુ જોવા મળે છે.

૫. ક્રેડિટ કાર્ડ , ડેબિટકાર્ડ તથા મોબાઈલ દ્વારા બેન્કિંગની સેવાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે મોબાઈલ હકે થવાના ભયથી પણ લોકો ડિજીટલ પેમેન્ટ તરફ વધી રહયા નથી.

ભારતીય અર્થતંત્ર કેશલેસ બનાવવાનાં ભારત સરકારના પ્રયાસો :-

૧. જો પેટ્રોલ અને ડીઝલની ખરીદીની ચુકવણી ઓનલાઈન માધ્યમથી કરવામાં આવશે તો ગ્રાહકોને વેચાણ કિંમતના ૦.૭૫ % લેખે વટાવ આપવામાં આવશે.

૨. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજીટલ પેમેન્ટ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રકચરને વિસ્તારવા માટે નાબાર્ડ દ્વારા કેન્દ્ર સરકાર ૧૦,૦૦૦ થી ઓછી વસ્તી ધરાવતાં ૧ લાખ ગામોમાં પ્રત્યેક ૨ Pos ઉપકરણોની સ્થાપના માટે બેંકોને નાણાંકીય સહાય આપશે.

૩. નાબાર્ડ દ્વારા કેન્દ્ર સરકાર ગ્રામીણ પ્રાદેશિક બેંકો અને સહકારી બેંકોને ૪.૩૨ કરોડ કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ ધારકોને ‘ Rupay કિસાન કાર્ડ ’ આપવામાં મદદ કરશે.

૪. ઓનલાઈન રેલ્વે ટિકીટ બુકિંગ કરનારા લોકોને રૂ. ૧૦ લાખ સુધીનું મફત અકસ્માત વીમા કવચ આપવામાં આવશે.

૫. રૂ. ૨૦૦૦ સુધીના ઓનલાઈન ટ્રાન્ઝેકશન પર કોઈપણ પ્રકારનો સર્વિસ ટેકસ લાગશે નહી.

ટેબલ નં. ૧

ભારતમાં કયા પ્રકારે કેટલું કેશલેસ ટ્રાન્ઝેકશન ?	
	(In Billions)
BHIM	17.4
Internet Banking	4.22
PPI	2.22
Others	1.81
IMPS	1.41
NEFT	1.35
Debit Card	1.13
Credit Card	0.75
Mobile Banking	0.25
RTGS	0.07
BHIM Aadhar	0.01

સંદર્ભ સૂચિ :-

૧. નાણું , બૅન્કિંગ અને રાષ્ટ્રીય અર્થવિધાનP

૨. https://www.statish.com/ Statistics / 1196776/ india- digital - Payments - by - transaction - type.

૩.સમાચાર પત્ર : Economic Times , સંદેશ , ગુજરાત સમાચાર

નોકરી કરતી સ્ત્રીઓનો વ્યવસાયિક મનોભાર અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ
A Comparative Study of Occupational Stress of Employed Women

Dr. Manisha D. Bhatu
M.A., Ph.D.
MAHILA ARTS, COMMERCE, B.B.A., B.C.A. COLLEGE JUNAGADH

સારાંશ ::

પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ નોકરી કરતી સ્ત્રીઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ અભ્યાસમાં જુનાગઢ શહેરની સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતી 120 સ્ત્રીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. 120 નિદર્શમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓનો નોકરીનો પ્રકાર તથા વૈવાહિક દરજ્જો એવા બે પરિવર્ત્યો પર વ્યવસાયિક મનોભારની અસર તપાસવામાં આવી હતી. તેના માપન માટે શ્રીવાસ્તવ અને સિંઘની વ્યવસાયિક મનોભાર માપન તુલનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. મળેલ માહિતીનું પૃથક્કરણ માટે "F - test" નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસના પરિણામો દર્શાવે છે કે સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતી સ્ત્રીઓના વ્યવસાયિક મનોભારમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. (F-5.16) નોકરી કરતી પરણિત અને અપરણિત સ્ત્રીઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. (F-૯.80) સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં વ્યવસિક મનોભારની અસરમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. (F-1.33)

- **શીર્ષક:**

નોકરી કરતી સ્ત્રીઓનો વ્યવસાયિક મનોભાર અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

"A Comparative Study of Occupational Stress of Employed Women"

- **પ્રસ્તાવના:**

મનોભાર જીવનના તમામ ક્ષેત્રો અને દરેક અવસ્થામાં અનુભવાય છે. કુટુંબમાં, વ્યવસાયિક સંગઠનોમાં કે કોઈ પણ સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃતિઓમાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન વ્યક્તિ સતત મનોભારનો અનુભવ કરે છે. તેથી જ આધુનિક યુગને "Age of Anxiety and Stress" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં જીવાણુથી થતાં રોગો કરતાં ભય, ચિંતા, હતાશા, બિનસલામતી વગેરે જેવા મનોભારના લક્ષણોથી વધુ બીમારીઓ થાય છે, તેથી મનોભારને કેટલીક વખત 'સભ્યતાનો રોગ' (Disease of Civilization) કહે છે.

આધુનિક જીવનશૈલી, પરીવર્તનશીલ પર્યાવરણ, ભૌતિક સમૃદ્ધિની ઘેલછા, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગીકરણ, વૈશ્વિકરણ, બદલાતા મૂલ્યો અને બદલાતી સમાજવ્યવસ્થા વગેરેને લીધે માનવી મનોભારયુક્ત પરિસ્થિતિમાં જીવતો થઈ ગયો છે. બહુ જ અર્થમાં કહીએ તો મનોભારના મૂળ વ્યક્તિની ઈચ્છાઓ, મહત્વકાંક્ષાઓ અને જરૂરિયાત સંતોષવા જેવી બાબતોમાં પડેલા છે. વ્યક્તિ અને તેના વાતાવરણ વચ્ચેના સંબંધોમાં વિસંગતતા ઊભી થાય ત્યારે મનોભાર ઉત્પન્ન થાય છે. આધુનિક સમયમાં મનોભાર રહિત માનવજીવન અશક્ય લાગે છે.

એકવીસ સદીને 'ચિંતાનો યુગ' જણાવનારા જે. સી. કોલમેનની વાત સત્ય થતી જણાય રહી છે. ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિ અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિની સાથે સાથે મુશ્કેલી ઊભી કરતી ચિંતાઓ કંઇ ઓછી નથી. અશાંતિ, નિરાશા, ઉતાવડપણું, અસંતોષ, ભૌતિક વસ્તુઓ મેળવવાની તથા તેને ભોગવી લેવાની ઈચ્છા મનુષ્યની ઉપર સવાર થઈ ગયેલ છે. આવા કારણોથી માનસિક તણાવ પણ વધતો જાય છે. મનુષ્યની જરૂરિયાતો જટિલ છે અને આ જટિલતા જ મનોભારનું કરણ બને

છે. દરેક વખતે મનોભારનું પરિણામ અનિચ્છનીય જ આવે એવું નથી. ક્યારેક તે ફાયદાકારક પણ હોય છે. જે મનુષ્યને કાર્યક્ષમ બનાવે છે. ક્યારેક તે તેમાથી રચનાત્મક માર્ગ પણ શોધી કાઢે છે. આજના ભૌતિકવાદી યુગમાં સ્ત્રીઓએ આર્થિક ઉપાર્જન કરવું આવશ્યક બની રહ્યું છે. સ્ત્રીઓ આર્થિક સહયોગ આપી શકવા સમર્થ હોવા છતાં કૌટુંબિક જવાબદારી, શારીરિક ક્ષમતા, નોકરીનું સ્થળ, કામના કલાકો વૈવાહિક દરજ્જો આવા પરિબળો પણ અસર કરતાં હોય છે. જેના પર અભ્યાસ થાય એ જરરી છે.

મનોભારની વ્યાખ્યા:

"મનોભાર એટલે કોઈ પણ માગણી કે પડકાર પ્રત્યે શરીર દ્વારા કરવામાં આવતી અવિશિષ્ટ પ્રતિક્રિયા."

- હાન્સ સેલ્યે (1956)

"જ્યારે વ્યક્તિ કે પ્રાણી પોતાની સમક્ષ ઉપસ્થિત થતી પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે સમાયોજનાત્મક પ્રતિક્રિયાઑ કરવી જરૂરી બને ત્યારે જે મનઃસ્થિતિ ઉદ્દભવે તે મનોભાર છે."

-જે. સી. કોલમેન

"A Phenomenon becomes stressful only when a person perceives it as sttessful."

-Longnarus

"Stress is a situation of threat, frustration or conflict that strains a person's physical and mental ability."

-Baron, Byrne and Kontowitz

- **સંશોધન પધ્ધતિ:**
- **સંશોધનની સમસ્યા:**

"નોકરી કરતી સ્ત્રીઓનો વ્યવસાયિક મનોભાર અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ"

"A Comparative Study of Occupational Stress of Employed Women"

- **સંશોધનના હેતુઓ:**

1) સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમા નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓ વચ્ચે વ્યવસાયિક મનોભાર જોવા મળે છે કે કેમ? તે તપાસવું.
2) પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓ વચ્ચે વ્યવસાયિક મનોભાર જોવા મળે છે કે કેમ? તે તપાસવું.
3) સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં મનોભાર જોવા મળે છે કે કેમ? તે તપાસવું૰

- **સંશોધનની શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ:**

1) સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમા નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તાંકોના મધ્યકો વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી.
2) પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તાંકોના મધ્યકો વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી.
3) સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં મનોભારના પ્રાપ્તાંકોના મધ્યકો વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી.

- **પરિવર્ત્યો:**
  - **સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય:**

    નોકરીનો પ્રકાર : સરકારી અને ખાનગી

    લગ્ન દરજ્જો : પરણિત અને અપરણિત
  - **આધારિત પરિવર્ત્યો:**

    વ્યવસાયિક મનોભાર
- **સંશોધનના સાધનો:**
  - **વ્યવસાયિક મનોભાર તુલા:**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં મહિલા કર્મચારીના વ્યવસાયિક મનોભારના માપન માટે શ્રીવાસ્તવ અને સિંઘ રચિત મનોભાર માપનતુલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં કુલ 46 વિગત છે. તેમાં સંપૂર્ણ સંમત, સંમત, અસંમત, અનિશ્ચિત સંપૂર્ણ અસંમત એમાંથી પોતાને લાગુ પડતાં ખાનામાં ઉતરદાતાએ ખરાની √ નિશાની કરવાનું હોય છે. તેમનું ગુણાંકન 5, 4, 3, 2, 1 એ રીતે કરવામાં આવે છે. સૌથી ઓછામાં ઓછા 46 અને વધુમાં વધુ 230 ગુણ પ્રાપ્તાંકો મળી શકે. આ તુલાની વિશ્વસનીયતા અર્ધવિચ્છેદન તથા કિનબેંકની પધ્ધતિથી શોધવામાં આવી હતી. જે અનુક્રમે 0.94 અને 0.90 જોવા મળી હતી.

- **નિદર્શ:**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જુનાગઢ શહેરની કુલ 120 મહિલા કર્મચારીઓને સાદા યદ્રચ્છ નિદર્શથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં 60 સરકારી કર્મચારી- પરણિત-અપરણિત અને 60 ખાનગી કર્મચારી- પરણિત-અપરણિત મહિલાઓને પસંદ કરવામાં આવી હતી.

- **સંશોધન યોજના:**

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને માહિતીનું પૃથક્કરણ કરવા માટે 2X2 ફેક્ટોરિયલ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમજ માહિતીનું આંકડાશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ F-test (ANOVA) નો ઉપયોગ કરી spss પ્રોગ્રામ દ્વારા ગણતરી કરવામાં આવી હતી.

- **પરિણામ ચર્ચા:**

કોષ્ટક નં.૧

સરકારી અને ખાનગી તેમજ પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારની અસર દર્શાવતુ

ANOVA કોષ્ટક

Variables	S.S	df	Mean Square	F	Sig.
A	1856.533	1	1856.533	5.16	.05
B	3520.833	1	3520.833	9.80	.01
AB	480.000	1	480.000	1.33	NS
Error	41662.600	116	359.160	-	-
Total	47519.967	119	-	-	-

કોષ્ટક નં.૨

સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમા નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારની અસર દર્શાવતુ F કોષ્ટક

Variables	N	Mean	S.D.	F	Sig.
A1 (સરકારી)	60	99.88	14.53	5.16	0.05
A2 (ખાનગી)	60	107.75	23.72		

કોષ્ટક નં. ૨ માં દર્શાવેલ સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમા નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. મળેલ F ની કિંમત 5.16 છે જે 0.05 કક્ષાએ સાર્થક છે. સરકારી સંસ્થામાઓમાં નોકરી કરતી મહિલાઓનો મધ્યક 99.88 છે અને ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતી મહિલાઓનો મધ્યક 107.75 છે. આ બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 7.87 છે. સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતી મહિલાઓના મધ્યકોની તુલના કરતાં જણાય છે કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતી મહિલાઓનો મધ્યક વધુ છે. મધ્યકોના આ તફાવત પરથી કહી શકાય કે સરકારી કરતાં ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતી મહિલાઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારનું પ્રમાણ વધુ છે.

શક્ય કારણ આપતા કહી શકાય છે કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં કાર્યનો સમય, વેતનનું પ્રમાણ, કાર્યસ્થળનું વાતાવરણ તથા ઉપરી અધિકારીનું કર્મચારી સાથેનું વર્તન જેવા તત્વોની અસર તેના વ્યવસાયિક મનોભાર પર જોવા મળી છે. આની તુલનમાં સરકારી સંસ્થાઓમાં કર્મચારીઓ ઓછો વ્યવસાયિક મનોભાર અનુભવે છે. અર્થાત તેમને પણ મનોભારનો અનુભવ થાય છે તો ખરા, પણ ખાનગી સંસ્થાના કર્મચારીઓ કરતાં પ્રમાણમા ઓછો. અહી કોષ્ટક નં. 1 ના પરિણામ પ્રમાણે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થતો જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નં. 3

પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારની અસર દર્શાવતુ F કોષ્ટક

Variables	N	Mean	S.D.	F	Sig.
B1 (પરણિત)	60	109.23	21.06	9.80	0.01
B2 (અપરણિત)	60	98.40	17.38		

કોષ્ટક નં. 3 માં દર્શાવેલ પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલા કર્મચારીઓના વ્યવસાયિક મનોભારના પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. મળેલ F ની કિંમત 9.80 છે જે 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે. પરણિત નોકરી કરતી મહિલાઓનો મધ્યક 109.23 છે અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલાઓનો મધ્યક 98.40 છે. આ બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 10.83 છે. પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલાઓના મધ્યકોની તુલના કરતાં જણાય છે કે પરણિત મહિલાઓનો મધ્યક વધુ છે. મધ્યકોના આ તફાવત પરથી કહી શકાય કે પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલાઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારનું પ્રમાણ વધુ છે.

શક્ય કારણ આપતા કહી શકાય છે કે પરણિત મહિલાઓને વૈવાહિક દરજ્જા અનુસાર ભજવવી પડતી ભૂમિકા અહી એક જવાબદાર પરિબળ છે. કેમ કે તેની જવાબદારી વધી જવાને લીધે નોકરી અને ઘર બંને સંભાળવાથી મનોભાર વધતો જણાય છે. તેથી શી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થતો જોવા મળે છે.

કોષ્ટક નં.૪

સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં વ્યવસાયિક મનોભારની અસર દર્શાવતુ F કોષ્ટક

Variables	N	Mean	S.D.	F	Sig.
A1B1	30	111.16	25.43	1.33	NS
A1B2	30	104.33	21.77		
A2B1	30	107.30	15.73		
A2B2	30	92.46	8.24		

N.S. = Not Significant

કોષ્ટક નં. ૪ મુજબ સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં વ્યવસિક મનોભારની અસરમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. અહી આંતરક્રિયાના F ની કિંમત 1.33 જોવા મળે છે. જે 0.05 કે 0.01 કક્ષાએ સાર્થક નથી. અહી સરકારી સંસ્થામાં નોકરી કરતી પરણિત મહિલાઓનો મધ્યક 111.16, સરકારી સંસ્થામાં નોકરીકરતી અપરણિત મહિલાઓનો મધ્યક 104.33, ખાનગી સંસ્થામાં નોકરી કરતી પરણિત મહિલાઓનો મધ્યક 107.30 અને ખાનગી સંસ્થામાં નોકરી કરતી અપરણિત મહિલાઓનો મધ્યક 92.46 જોવા મળે છે. આમ, સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં વ્યવસાયિક મનોભારની અસરમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. આથી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

- **નિષ્કર્ષ:**

1) સરકારી અને ખાનગી સંસ્થામાં નોકરી કરતી મહિલાઓ માં વ્યવસાયિક મનોભારની અસરમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે.
2) પરણિત અને અપરણિત નોકરી કરતી મહિલાઓમાં વ્યવસાયિક મનોભારની અસરમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે.
3) સરકારી અને ખાનગી પરણિત અને અપરણિત મહિલા કર્મચારીઓની આંતરક્રિયામાં વ્યવસાયિક મનોભારની અસરમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.

સંદર્ભગ્રંથો:

Jogsan Y. A. (2009) Stastical Table, testing signification of t-distribution, Axar publication , Ahmedabad, 60.

Parekh & Dixit (1995) Statical analysis in psychological Research.

B.K. Joshi (2007) Stress Mangement. Pointer publishers.

Stress & Health M.A. Psychology Sem-3

Akbar Husain and Mohd. Iiyas khan (2006). Recent trends in human stress management.

Ramesh Chatuvedi (2007) Encyclopaedia of Guidance and Counselling.

Srivastava, A. K. & Shigh A. P. (1981) Construction and standardization of an occupational stress index: A Pilot Study: Indian journal of clinical psychology, 8, 133-136.

ભારતીય બંધારણના આમુખમાં સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ

મુકેશભાઈ રમણભાઈ પગી
પીએચ.ડી.સ્કોલર
સંસ્કૃત વિભાગ
શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનીવર્સીટી, વિંઝોલ, ગોધરા

- સંસ્કૃતિ :

'સંસ્કૃતિ' શબ્દ सम् + कृ ધાતુ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. એક માન્યતા પ્રમાણે તે 'સંસ્કાર' પરથી ઊતરી આવ્યો છે. સંસ્કૃતિ માટે અંગ્રેજી ભાષામાં વપરાતો શબ્દ 'Culture' જર્મન ભાષાના 'Kultur' પરથી બન્યો છે. માનવ પર સંસ્કૃતિનું સવિશેષ વર્ચસ્વ છે. સંસ્કૃતિ વ્યક્તિની વ્યક્તિમત્તાને પોતાના રંગે રંગી દે છે. સંસ્કૃતિ ફક્ત માનવસમાજોમાં જ જોવા મળે છે. પશુઓમાં સમાજ તો હોય છે; પરંતુ સંસ્કૃતિ હોતી નથી. સંસ્કૃતિ વૈયક્તિક (individual) નહિ પરંતુ સામૂહિક છે. સંસ્કૃતિ શીખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક વ્યક્તિ સંસ્કૃતિની અંદર રહીને તેમાં ઊછરીને શીખતી જાય છે.

- રાષ્ટ્રવાદઃ

રાષ્ટ્ર પ્રત્યે તાદાત્મ્ય અને વફાદારીની ભાવના એટલે રાષ્ટ્રવાદ. આધુનિક વિશ્વની વ્યાખ્યા કરનારાં અને તેને ઘાટ આપનારાં જે પરિબળો છે, તેમાં રાષ્ટ્રવાદ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. રાષ્ટ્રવાદની કોઈ ચોક્કસ અને સર્વસંમત વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. નિશ્ચિત ભૂમિપ્રદેશમાં ઠીક ઠીક લાંબા સમયથી રહેતા, એક જાતિના, એક ભાષા બોલતા, એક ધર્મ પાળતા, સહિયારાં જીવનમૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક-ઐતિહાસિક વારસો અને આર્થિક હિતો ધરાવતા લોકોનો સમૂહ જ્યારે અમુક પ્રકારની ભાવાત્મક એકતાની લાગણી અને પોતે એવા જ બીજા લોકોના સમૂહથી નોખા છે એવું અનુભવે ત્યારે એ સમૂહને રાષ્ટ્ર કહેવામાં આવે છે. એવા રાષ્ટ્ર સાથેનાં તાદાત્મ્ય અને વફાદારી રાષ્ટ્રવાદમાં અભિપ્રેત છે.

- આમુખઃ-

"અમે ભારતના લોકો ભારતને એક સાર્વભૌમ સમાજવાદી બિનસાંપ્રદાયિક લોકતંત્રાત્મક પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો તથા તેના સર્વનાગરિકોનેઃ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા દરજ્જા અને તકની સમાનતા પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો, અને તેઓ સર્વમાં વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડતા સુદ્રઢ કરે એવી બંધુતા વિકસાવવાનો ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને અમારી સંવિધાન સભામાં ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ આથી આ સંવિધાન અપનાવી, તેને અધિનિયમિત કરી અમને પોતાને અર્પિત કરીએ છીએ."

- આમુખમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રતિબંબ :

વાલ્મીકી રચિત રામાયણ (યુદ્ધકાંડ)માં શ્રીરામ દ્વારા માતા અને માતૃભૂમિને સ્વર્ગ કરતા પણ ચડિયાતાં બાતાવેલ છે. જેમાં દેશપ્રેમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ જોવા મળે છે.

अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी॥

અર્થાત, હે લક્ષમણ, સોનાની લંકામાં મને કોઈ રૂચી નથી. કેમકે જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં ભારતની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને ભારતવર્ષનું વર્ણન જોવા મળે છે.જેમાં અમે ભારતના લોકો, ભારત એક સાર્વભૌમ અને અખંડ ભારતનો વિચાર સમાવિષ્ટ છે.

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः॥

અર્થાત, સમુદ્રની ઉત્તરે અને હિમાલયની દક્ષીણે જે ભૂભાગ છે તેને ભારતભૂમિ કહે છે.અને આ પવિત્ર ભારતભૂમિ પર નિવાસ કરનાર ભારતીય કહેવાય છે.

उत्तररामचरितम् (वीरराघवकृतटीकासहितम्) નાં પ્રથમ અંકમાં પુરુષોત્તમ શ્રીરામ દેશ અને સમાજ સેવા માટે સર્વસ્વ ત્યાગવા પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે. રાષ્ટ્ર અને સમાજ સેવાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આનાથી મોટું ન હોઈ શકે. જેમાં સમાજવાદી વિચાર જોવા મળે છે.

स्नेहम् दयाम् तथा सौख्यम् यदि व जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुंचतो नास्ति मे व्यथा॥

અર્થાત, દેશ અને સમાજની સેવા માટે પ્રેમ, દયા, મિત્રતા ઉપરાંત ધર્મપત્નીને છોડવામાં પણ મને પીડા થશે નહિ.

ભારતની રાષ્ટ્રીય ચેતના વૈદીકાકાળથી વિદ્યમાન છે. अथर्ववेद નાં पृथ्वी सूक्तમાં *माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः* /

गरुड पुराण માં રાષ્ટ્રીયતા

स्वाधीन वृत्तः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता।
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि ते मृताः॥

ઉપરોક્ત દ્રષ્ટાંતોમાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર દ્વારા નિર્મિત બંધારણ અને તેને સમજવા માટેનાં આમુખમાં ભારતની અને વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને તેના મુલ્યો જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક બાબતો સાથે રાષ્ટ્રવાદ સંકલિત થઇ પ્રતિપાદિત થાય છે.ભારતનું બંધારણ વિવિધ દેશોમાંથી લેવામાં આવેલ છે, પરંતુ તે રાષ્ટ્રોએ પ્રાચીન ભારત પાસેથી, ઋષિ પરંપરામાંથી સુશાસનનો ખ્યાલ મેળવ્યો હોય તેવું અનુમાન નિરર્થક ન કહી શકાય.

- **સંદર્ભ સૂચી**

૧.ગુજરાતી વિશ્વકોષ
२. हिंदू संस्कृति में राष्ट्रवाद- राधा कुमुद मुखर्जी. एस.चंद एंड कंपनी
૩. श्री विष्णु पुराण- गीता प्रेस गोरखपुर Shri Munilal Gupt, 2011
૪ पृथ्वी सूक्त-पं. मधुसूदन ओझा वैदिक अध्ययन एवं शोधपीठ संस्थान जयपुर
૫. उत्तररामचरितम्-C.N.Joshi, Motilal banarasidas, patina
6. गरुड़ पुराण- पं. राम शर्मा आचार्य, संस्कृति संस्थान बरेली.

Depiction of Man and Nature in the Novel *Akoopār - The Infinite*

Nayankumar Hajabhai Vasan
Research Scholar,
Department of English,
Shree Parekh College, M. K. Bhavnagar University, Gujarat

Abstract:

Akoopār - The Infinite is an English translation of Gujarati novel *Akoopār* written by a renowned writer, Dhruv Bhatt. The novel, *Akoopār - The Infinite* is set in and around the forest of Gir and Ghed region of Gujarat. The novel deals with the life of folk living in Gir. All the characters of the novel seem to be habituated to live with flora and fauna of the forest of Gir. They never tried to injure any animal and plant. They respect Gir and the animals living inside the forest. They all seem to be preservers of Gir.

The paper is an attempt to throw light on the relationship between man and nature depicted in the novel. "Khammā Gayr Nē" is the opening line of the novel. It is very famous and suggestive line spoken by a character, Āimā. The line suggests blessing. Āimā blesses to Gir. In the novel, Āimā and Sānsāi seen worried due to the growth of Kūnwādiyō in Gir. Because it is the plant which does not allow any other plant to grow. Even cattle do not eat Kūnwādiyō. Thus, it disturbs natural balance of Gir. That is why Āimā and Sānsāi seen worried for Gir. Other characters of the novel have deep bond with nature and animals especially lion. Sānsāi is much attached to Gir and lion. She respects the forest and lion. Dhānu is the character who being attacked by the lion even though he has no grudge for the lion. Even he believes that the lion did not want to harm him at all. Once Sonal encountered by a lioness but it did not attack to her. Even though lionesses kill Lājo's cow, she blesses lionesses. A female character Rāni, a leader, successfully runs the campaign for saving whale-shark. She convinces the fishermen for not fishing species of whale-shark. So in that way she protects the species. Thus, the aim of the paper is to show the role of man and nature and relationship between the two.

Key words: Man; Nature; Gir; Forest; Lion; Protection.

Research Paper:

Dhruv Bhatt is a renowned Gujarati writer and poet. He is a well known novelist of contemporary era. *Agnikanyā* (1988), *Samudrāntike* (1933), *Akoopār* (2011), *Timirpanthi* (2015), *Lovely Pān House* (2012), *Tattvamasi* (1998) etc are some of his well known novels. *Akoopār - The Infinite* is an English translation of Gujarati novel *Akoopār* written by a renowned writer, Dhruv Bhatt. The novel has translated by Dr. Piyush Joshi and Dr. Suresh Gadhavi. *Akoopār* also adapted into a play with the same title. The play was directed by Aditi Desai.

The novel, *Akoopār - The Infinite* is set in and around the forest of Gir and Ghed region of Gujarat. It deals with the life of folk living in Gir. All the characters of the novel seem to be habituated to live with flora and fauna of the forest of Gir. They never tried to injure any animal and plant. They respect Gir and the animals living inside the forest. They all seem to be preservers of Gir. Gir is a living thing for the folk living inside the forest of Gir.

"Khammā Gayr Nē" is the opening line of the novel. It is very famous and suggestive line spoken by a character, Āimā. The line suggests blessing. Āimā blesses to Gir. Āimā is familiar with entire Gir. She is also familiar with lion and other animals as well as the forest and natural balance of Gir. In the novel, Āimā and Sānsāi seen worried due to the growth of Kūwādiyō in Gir. Because it is the plant which does not allow any other plant to grow. Even cattle do not eat Kūwādiyō. Thus, it disturbs natural balance of Gir. That is why Āimā and Sānsāi seen worried for Gir. Āimā also says to Sānsāi that like me and you Gir also does not like Kūwādiyō. In this description of the novel, the reader can see deep concern of man for nature. This shows a bond between man and nature.

Like Sānsāi, other characters of the novel have deep bond with nature and animals especially lion. Sānsāi is much attached to Gir and lion. She respects the forest and lion. Lājo is one of the characters of this novel. She has a cow. She named it as Girvān. In the novel, Lājo sends her cow for feed with other cattle. The cow was in the protection but by hearing the voice of Lājo her cow comes out side from the protection of buffaloes. Lionesses attack the cow. The cow could not save its life. These all scenes happen before Lājo. Even though lionesses kill Lājo's cow, she blesses lionesses. She also says that the hunger of the cubs and yours be gratified.

Dhānu is the character who being attacked by the lion even though he has no grudge for the lion. Even he believes that the lion did not want to harm him at all. This incident happens while Dhānu was with the tourists of Gir. He was as a guide to them. At that time he warned the tourists for not teasing lions but tourists not listen to him. Thus, lion becomes angry and attacks on them. To save the life tourists, Dhānu enters in between. Lion attacks on Dhānu and make injure him. Once Sonal encountered by a lioness. Due to the fear she throws the bucket on lioness. Even though a lioness does not attack her and runs way from the place with some scolding gestures. Thus, in these two incidents, the reader can see that lion did not kill a single man. No doubt lion attack on Dhānu but it leaves him. It leaves Sonal.

In the ending parts of the novel, there is a description of coastal area of Ghed region of Gujarat. The protagonist of the novel meets a female character Rāni. She is a leader of the fishermen. She successfully runs the campaign for saving whale-shark. She convinces the fishermen for not fishing species of whale-shark. So in that way she protects the species. Thus, her character shows a deep concern for nature and living things.

The relation between Diwākaran and Kādu (a leopard) is also notable one. Once Diwākaran was appointed as station master at Kāsiyānes. He has been travelled from Dhāri to Kāsiyānes for the job. Once he misses the train while going to the home. He has to stay at Kāsiyānes. After that he does not leave the place. He begins to live in Gir. His harmony increases with the people, animals and birds. At his home he makes a water spot for the animals and the birds. Once Viren sees a leopard near the water spot at Diwākaran's home, he warns him. But Diwākaran does not afraid of that leopard, even though he enters into the home, takes bucket, goes to the tap and fills water. He begins to pore water into the water spot. He apologises the leopard that he forgot to fill the water as you have to remain without the water.

The concern for the lion also seen in the novel while some strangers set a trap and killed a lion. At that time Sānsāi became sorrowful. In the novel Āimā says about Sānsāi that she worries for every living and non-living things of the Gir including the folk. Sānsāi believes that the journalists are wrong. According to the journalists the conflict between man and lion emerges due to the increasing rate of lion. Due to that rate the lions come outside of the forest.

Men are not only who live on the earth. There are so many other living being who live on this earth. Though, as an intelligent creature, men believe that whole earth is their property. They try to control other living being. In the novel the reader may notice that the lion and any other animals did not make any attempt to harm human being intentionally. Men as a member of the earth family should respect and protect other living beings. Men should learn to live with other living being.

References:

Bhatt, Dhruv. *Akoopār.* Ahmedabad: Gurjar Sahitya Publication, 2015. Print.

Bhatt, Dhruv. *Akoopār – The Infinite.* Trans. Piyush Joshi and Suresh Gadhavi. Ahmedabad: Tatvam Publication, 2014. Print.

Abrams, M. H. & Harpham, G. *A Glossary of Literary Terms*. 11th ed. Delhi: Cengage, 2017. Print.

Shukla, Shyam. "A Critical Review of *Akoopar*". Vidhyayana An International Multidisciplinary Research e-Journal vol. IV Issue. 2 [October 2018]: 1-6. Web.

Vihal, Munira H. "A Ecocritical Approach in Dhruv Bhatt's Akoopar". Vidhyayana An International Multidisciplinary Research e-Journal vol. V Issue. 5 [May 2020]: 1-12. Web.

Zala, R. B. "Dhruv's Modern Aranyaks: Theorising Indian Ecocriticism" Spark International Online E-Journal III: 6 [August 2011]: 15-34. Web.

Joshi, Parth. "Cross-Cultural Translation and Untranslatability: A Critical Study of 'The Infinite' as a Translation of Dhruv Bhatt's 'Akoopar'". Journal of Teaching and Research in English Literature: An International peer-reviewed open-access journal Vol. 9 [November 2021]: Web.

વલસાડ જીલ્લાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોની કાર્યશૈલીનો અભ્યાસ

નિખિલકુમાર કરશનભાઈ પટેલ
પી.એચડી સ્કૉલર
એમ.એ,એમ.એડ,એમ.ફિલ

માર્ગદર્શક
પ્રો.ડૉ.કિન્નારીબેન બી પટેલ
એમ.એસસી,એમ.એડ,પી.એચડી
ભગવાન મહાવીર યુનિવર્સિટી વેસુ,સુરત

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વલસાડ જિલ્લામાં આવેલી તમામ માધ્યમિક શાળાઓ અને સિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ સંસ્થાઓમાં આચાર્યોની કાર્યશૈલીને મૂલવવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા.પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ વલસાડ જીલ્લાની તમામ માધ્યમિક શાળાઓ હતી.નમૂના તરીકે 178 શાળાઓના આચાર્યોને લેવામાં આવ્યા હતા. અર્થાત પ્રસ્તુત સંશોધનના વ્યાપવિશ્વ નેજ નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. સર્વેક્ષણ પ્રકારના આ સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર આચાર્યોની કાર્યશૈલી હતું. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નમૂનમાંથી માહિતી એકત્રિત કરી માહિતી પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કર્યું હતું. સંશોધનના તારણો આચાર્યોની કાર્યશૈલી મૂલ્ય યુક્ત જણાઈ હતી. સંશોધન શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારણા અને શાળા સંચાલનની ગુણવત્તા સંદર્ભે અને પ્રસ્તુત અભિગમને અપનાવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી બનશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો -માધ્યમિક શાળા, આચાર્યો,કાર્યશૈલી

પ્રસ્તાવના

માધ્યમિક શાળાઓમાં શાળાનો વહીવટ અને સંસ્થાકીય આયોજનની કામગીરી શાળાનો મુખ્ય શિક્ષકને જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા આપવામાં આવતી મુખ્ય શિક્ષક વહીવટીય આયોજકિય સૂઝના અભાવે આ કામગીરી નિષ્ઠા અને કાર્યક્ષમતાપૂર્વક કરી શકતા નથી. મુખ્ય શિક્ષકની આ વધારાની કામગીરીના બોજાની અસર પ્રાથમિક શાળાકીય શિક્ષણમાં પણ વર્તાવા લાગી હતી. આથી શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા અનેક વિદ્વાનોની રજૂઆતને ધ્યાનમાં રાખી રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ 2009 હેઠળ ગુજરાત સરકારે પ્રાથમિક શાળાઓમાં આચાર્યોની નવી કેડર ઊભી કરવાની શરૂઆત કરી. શૈક્ષણિક સંસ્થા કે શાળાના વિકાસમાં આચાર્યનો ફાળો મહત્વનો હોય છે. શાળામાં આચાર્ય એટલે શાળાની જીવા દોરી કહેવાય.માધ્યમિક શાળામાં ગુણવત્તાના ઉત્કર્ષ માટે આચાર્યોમાં કેટલાક ગુણોનું સિંચન થયેલું હોવું જરૂરી છે. આવા ગુણો જેવા કે ફરજ પ્રત્યે ઊંડી નિષ્ઠા, સહાનુભૂતિ, ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ, તર્કશક્તિ, આંતરશુઝ, વ્યવસાય પ્રત્યે નિષ્ઠા, અભિરુચિ, પહેલવૃત્તિ, મૌલિકતા, કૌશલ્યનો વિકાસ, પ્રગતિશીલતા, આત્મસંચય, સંગઠન શક્તિ, ચારિત્રશીલતા, શિષ્ટપાલક, ગાંભીર્ય વિધાયક, વિચારવાદી, સંવેદનશીલ, મૂલ્યરક્ષક, કુશળ આયોજક, નિષ્ઠાવાન નેતા, માનવ સંબંધોનો મર્મક્ષ, અને સૂઝ ધરાવનાર વગેરે ગુણોનો અનુપાલક હોવો જોઈએ.

અભ્યાસના હેતુઓ

1. વલસાડ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા અને આયોજન સંબંધિત અભિપ્રાયો પ્રાપ્ત કરવા.

2. વલસાડ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોની શાળાકીય સવલતો સંબંધિત અભિપ્રાયો પ્રાપ્ત કરવા.
3. વલસાડ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોની વર્ગવ્યવહાર સંબંધિત અભિપ્રાયો પ્રાપ્ત કરવા.
4. વલસાડ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોની પરિક્ષણ સંબંધિત અભિપ્રાયો પ્રાપ્ત કરવા.

વ્યાપવિશ્વ અને નિદર્શ

સંશોધકે વલસાડ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી સૌપ્રથમ વ્યાપવિશ્વમાંની જે શાળાઓમાં આચાર્ય હોય તેવી શાળાની માહિતી પ્રત્યક્ષ મુલાકાત અને ટપાલ દ્વારા મેળવી હતી. જેમાં નવસારી જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ દરેક તાલુકા આધારીત શાળાની માહિતી ભેગી કરવામાં આવી હતી. અને જે શાળામાં આચાર્યો કાર્યરત છે તેવી શાળાઓને નમૂનામાં સમાવેશ કર્યા હતો.

ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધન અર્તગત આચાર્યો પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે અભિપ્રાયાવલીની રચના કરવામાં આવી હતી જેમા કુલ બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. અભિપ્રાયાવલીના પ્રથમ વિભાગ અર્તગત નવ પેટા વિભાગો રચવામાં આવ્યા હતા જે અર્તગત અભિપ્રાયાવલીના પ્રથમ વિભાગમાં ૪૬ વિધાનો રચવામાં આવ્યા હતા. જેના પર આચાર્યોએ પંચબિંદુ આધારીત પોતાના ઉતરો દર્શાવવાના હતા અને આચાર્યો પાસેથી બીજા વિભાગમાં ત્રણ મુક્ત જવાબી પ્રશ્નો સમાવવામાં આવ્યા હતા.

પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વ્યવહારિક સંશોધન પદ્ધતિ પૈકી વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ અને સર્વેક્ષણ પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

માહિતી એકત્રીકરણ

સંશોધકે નમૂનામાં સમાયેલ શાળાઓની મુલાકાત લઈ તે શાળાના આચાર્યો પાસેથી અભિપ્રાયાવલિ દ્વારા માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી. નમૂનામાં સમાવિષ્ટ અમુક નવનિયુક્ત આચાર્યો પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે મિત્રોની મદદ પણ લેવામાં આવી હતી અને અમુક આચાર્યોને ટપાલ દ્વારા ઉપકરણ મોકલાવીને માહિતી મેળવવામાં આવી હતી.

માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન

સંશોધન અંતર્ગત આચાર્યો પાસેથી જરુરી માહિતી એકત્રિત કરવા માટે અભિપ્રાયાવલિની રચના કરવામાં આવી હતી. અભિપ્રાયાવલિમાનાં પ્રથમ વિભગો પર મળેલી માહિતીના પૃથકરણ માટે પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્તરોને આધારે આવૃતિ વિતરણો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા અને તેનો કાયવર્ગ પદ્ધતિ દ્વારા ટકાવારી,સરેરાશ ભારાંકની ગણતરી કરવામાં આવી હતી.

સંશોધનના તારણો

- શાળામાં વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવા માટે પ્રયોગશાળા હોવી જરૂરી છે.
- અદ્યતન સુવિધાવાળી શાળાઓ મારી કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરે છે.
- જે વિષય ભણવો હોય તે વિષય માટે સ્વતંત્રતા પૂરી પાડવી જરૂરી છે.
- પરિક્ષણ અને મૂલ્યાંકનમાં અનાત્મલક્ષીતા જળવાય તે જરૂરી છે.
- પરિણામોના આધારે શિક્ષણ પ્રક્રિયા સુધારવા માટે વિષય શિક્ષકો સાથે ચર્ચા કરવી જરૂરી છે.
- આચાર્યએ શાળામાં હંમેશા વર્ગવ્યવહારનું નિરિક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ

- ઉચાટ ડી. એ. અને અન્યો (1998) સંશોધન અહેવાલનું લેખન શી રીતે કરશો સેકો સેન્ટર રાજકોટ
- ડૉક્ટએર મોહિની આચાર્ય 2009 શિક્ષણમાં સંશોધનનું પધ્ધતિશાસ્ત્ર પ્રથમ આવૃત્તિ અમદાવાદ અક્ષર પબ્લિકેશન

The performance analysis of Companies before and after Merger and Acquisition

Dr. Parth Dave
Assistant Professor,
Atmiya University, Rajkot

Abstract: This essay examines the acquirer company's performance in terms of turnover. Financial data and statistical tools have been used to compare performance on certain financial criteria utilizing the most popular corporate restructuring model, known as merger and acquisition. This study compares the financial outcomes of the acquirer company before and after in an effort to determine the substantial impact of merger and acquisition on turnover. The theoretical underpinnings of the strategy, objective, hypothesis, and analysis are discussed in this essay. An analysis of several transactions from diverse industries has been taken into account. According to the study, there is no appreciable impact on company turnover following merger and acquisition.
Key Words: Merger and Acquisition, Turnover, Statistical tool, Financial Information, Diverse Industry, Impact.

Introduction:

For the Indian economy, mergers and acquisitions are not a novel idea. (Kaur 2005)Corporate companies engaged in mergers and acquisitions in the 1990s to demonstrate their superiority in the relevant industry. The reason for mergers and acquisitions is evolving. It has typically been employed as a company expansion strategy to accomplish goals like core competency, market share, global rivalry, etc. However, in recent years, merger and acquisition activity has been utilized as a defensive tactic to endure in a fiercely competitive market. The merger of Idea and Vodafone (India), for instance, is the precursor to all mergers in the telecom industry. This strategy's goal is to hold off Jio's aggressive market expansion (Reliance). The merger and acquisition is long term business strategy.

(P.H. 2002)Corporate restructuring is a tool to overcome obstacles and facilitate business operations. Portfolio and asset restructuring, internal restructuring, divestment, merger and acquisition, and financial restructuring are all parts of this process. Corporate entities reorganize their operations in an effort to manage their portfolios more effectively, which increases shareholder value and competitiveness. The effects of India's economic reforms include increased competition, imports, diversification, scale economies, etc. Indian companies must think about restructuring right away if they want to make their sector competitive on a global scale and profitable for their shareholders. Companies are attempting to merge in their primary business areas and/or sell off businesses where they lack a profitable and competitive advantage.

The most popular and commonly used method of business restructuring is merger and acquisition. The following chart lists various merger and acquisition types.

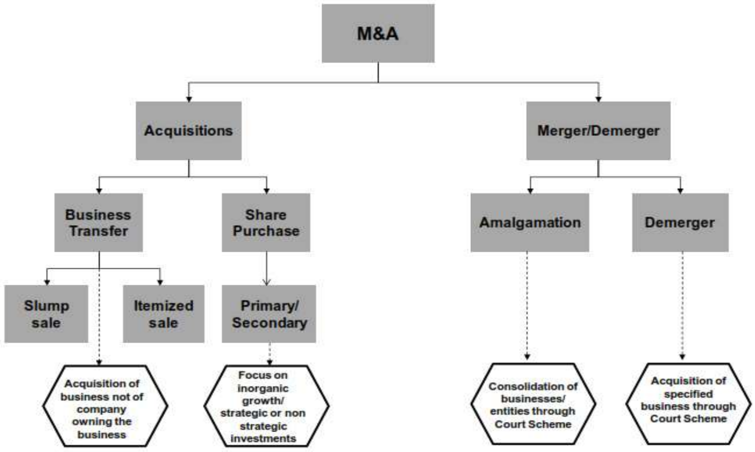

(Figure 1- Source: ICSI Study Material for Professionals)

Numerous transactions, including mergers, acquisitions, amalgamations, consolidations, tender offers, asset purchases, and management buyouts, are included in the category of merger and acquisition. (The Institute of Company Secretaries of India 2016)"Merger" refers to a combination of two or more entities wherein one or more entities' identities are lost and a single entity is created. “Acquisition” refers to the taking over of ownership of stock, equity interests, or assets by one company over another. It entails investing in a controlling stake in the stock of another established business. The following are a few justifications for mergers and acquisitions:

- ✓ To take advantage of economies of scale, which occur from greater overall output of a product and lead to reduced cost per unit.
- ✓ Investigating technical development and acquiring small businesses with distinctive technology will help the larger organization.
- ✓ Take advantage of an implied tax benefit rather than an express motive, etc.

The certain result of the strategy known as merger and acquisition is yet to be established globally, although the majority of results suggest a favorable influence. This is done in order to accomplish very ambitious growth and control over competitors through achieving corporate synergy.

A Review of Literature:

(Arindam Das 2012), According to his study, comprehending mergers and acquisitions research with a variety of theories for the deal's performance is important. The results on merger and acquisition performance are varied in type and occasionally inconsistent with one another after five decades of merger and acquisition study. There are discrepancies between the results because the variables studied in empirical works have explanations that reflect the researcher's methods and approach, construct and measurement, methodology, and data availability. Understanding the research gap between existing works and identifying the scope of future study is crucial for comprehending how researchers have evaluated merger and acquisition performance.

(bedi 2009), Mergers & Acquisitions in India- an Analytical Study" is the title of a research work. By analyzing the number of agreements and transactions based year wise as well as industry wise, we looked into the current trends and development of mergers and acquisitions. The results indicate that there was a 615% increase in the total number of trades. The total number of M&A transactions in the manufacturing sector rose by 27.2%, while those in the service sector rose sharply by 1.218%.

(Rubinshtein 2011), Illustrates why it's important to consider how synergies degrade over time. The size, which ranges from 20% to 40%, determines the impact on the purchased company. The purchasing company will have the same synergistic benefit with less premium and other expenses. The study shows that the industry's merger and acquisition process evolves particularly during the post-crisis period, which establishes the significance of techniques for evaluating their efficacy for the parties to mergers and acquisitions.

(Nancy 2013) By comparing the major financial statistics throughout the three years preceding to and the three years following the merger, the study attempted to examine the profitability and leverage position. The paired-T-test was used to compare these ratios and look for any statistically significant differences. The study discovered that merged organizations' financial performance has improved over time.

(Singh 2009) The financial performance before and after mergers and acquisitions was examined and compared in this study. The performance of businesses is not being significantly changed by mergers and acquisitions. Although not particularly significant, the overall impact of these mergers and acquisitions on the entities has been favorable for at least one of the objectives of all the entities. It will be difficult for the business to make up that sum of money in a few short years.

Objectives and Framework of Hypothesis:

The current study has only one goal: "The acquirer companies have seen positive growth following merger and acquisition."

The statement "There is no substantial influence of Merger and Acquisition on turnover of the acquiring business before and after Merger and Acquisition" has been put up as the null hypothesis to examine this aim.

Basis of Analysis – Financial and Statistical:

The basis for the current study is revenue from operations, also known as sales or turnover. The many merger and acquisition transactions from different industries have been the subject of the investigation. The analysis was conducted from both a personal and a sectorial perspective. **Sales** :The activities of the business are primarily correlated with turnover. It is a significant source of income. Any change in sales will directly impact the company's other financial measures. Further Research methodology has been defined by taking into consideration; Simple Random Sampling Technique (Non-Probability) , Sample size - 10 Deals of Merger and acquisitions (5 Sectors * 2 Deals from each sector). Source of the data - Database Tools namely VCCEDGE, ACE KP. Period of Study - Total 8 years (4 years before and 4 years after Merger and Acquisition). The paired t-test reduces to the one sample t-test since the difference between two variables in one sample is what we are ultimately interested in. we utilise a paired t-test by taking the significance level of 0.05 into account, the hypothesis has been tested.

Test Results and Analysis:

First, a trend study of the acquirer and acquires companies was conducted before the merger and acquisition, and second, a paired T-test was conducted to assess the framed hypothesis for the acquirer company.

Comparative Analysis of Turnover:

The sales volume in absolute terms and the quantity in millions are included in the comparative study of turnover. For sectorial analysis, the sales value comparison between businesses is taken into account both individually and collectively. Average sales for the four years prior to merger and acquisition are considered for comparison purposes.

Comparative of Sales						
Pre Merger and Acquisition						
	Acquiree Companies	Average		Average		Acquirer Companies
Sector	Company Name	Deal	Sector	Sector	Deal	Company Name
Travel and Hospitality	Sterling Holidays Resort India Limited	892.22	957.98	14926.54	14606.50	Thomas Cook India Limited
	Serendipity Infolab Private Limited	65.75			320.03	ANI Technologies Private Limited
Technology	CMC Limited	20349.62	21342.86	593433.23	563839.18	Tata Consultancy Services Limited
	Elitecore Technologies Private Limited	993.24			29594.05	Sterlite Technologies Limited
E-Commerce	Myntra Designs Private Limited	3599.10	3656.70	38327.37	33055.02	Flipkart Private Limited
	Unicommerce Esolutions Private Limited	57.59			5272.35	Snapdeal Private Limited
Pharmaceutical	Ranbaxy Laboratories Limited	66592.70	68010.38	39597.38	30960.15	Sun pharamaceutical Industries Limited
	Bafna Pharmaceutical Limited	1417.67			8637.23	Strides Pharma Science Limited
Real Estate	Prestige Exora Business Park Limited	1215.59	10680.48	51007.74	23071.20	Prestige Estate Projects Limited
	DLF Asset Limited	9464.89			27936.54	DLF Limited

(Figure 2 - Source: Computation by Researcher)

Sales						
Amount in Millions						
Acquirer Companies - Pre Merger and Acquisition						
Sector	Company Name	4	3	2	1	Average
Travel and Hospitality	Thomas Cook India Limited	19032.3	17142	17242	5008.9	14606.50
	ANI Technologies Private Limited	622.5	496.15	153.98	7.5	320.03
Technology	Tata Consultancy Services Limited	735781	646729	484261	388585	563839.18
	Sterlite Technologies Limited	30301	27263	33537	27274.7	29594.05
E-Commerce	Flipkart Private Limited	90321.8	28049	11801	2048.17	33055.02
	Snapdeal Private Limited	11589	7664	1541.2	295.21	5272.35
Pharmaceutical	Sun pharamaceutical Industries Limited	28287.9	24321	40156	31075.7	30960.15
	Strides Pharma Science Limited	9294.18	10638	7120.1	7496.2	8637.23
Real Estate	Prestige Estate Projects Limited	32613	24496	20052	15123.7	23071.20
	DLF Limited	36219.6	30167	23859	21500.4	27936.54
Acquiree Companies - Pre Merger and Acquisition						
Sector	Company Name	4	3	2	1	Average
Travel and Hospitality	Sterling Holidays Resort India Limited	1318.89	1087.5	737.57	424.96	892.22
	Serendipity Infolab Private Limited	218.1	38	6.41	0.5	65.75
Technology	CMC Limited	25134.9	22309	19261	14693.4	20349.62
	Elitecore Technologies Private Limited	1474.66	1305.9	713.38	479	993.24
E-Commerce	Myntra Designs Private Limited	7460.23	4180.1	2130.6	625.47	3599.10
	Unicommerce Esolutions Private Limited	125.36	73.08	31.93	0	57.59
Pharmaceutical	Ranbaxy Laboratories Limited	68649.4	63035	77991	56695.4	66592.70
	Bafna Pharmaceutical Limited	1014.09	1775.4	1671.4	1209.82	1417.67
Real Estate	Prestige Exora Business Park Limited	1404	2313.9	700.86	443.56	1215.59
	DLF Asset Limited	12567	5678.8	10495	9118.9	9464.89

(Figure 3- Source: Vccedge and Acekp database tool)

The aforementioned table was created, and it can be observed that the majority of acquiring companies are performing better in terms of increasing sales before mergers and acquisitions. Ranbaxy Laboratories Limited, the acquired company, is doing better than the corresponding

acquirer company, it has been noted. Additionally, it has been noted from a sectorial perspective that, out of the five chosen industries, the pharmaceutical sector is performing better than the acquirer companies. The descriptive analysis has not taken into account the percent.

With average annual revenue of $14,606, Thomas Cook India Limited outperforms Sterling Holidays Resort India Limited in terms of revenue from sales. In 2012, sales climb by 12,000, but they then start to go off. Over the previous four years, ANI Technologies Private Limited has seen an increase in revenue, with average sales rising from 2012 to 2015. ANI Technologies Private Limited outperforms Serendipity Info lab Private Limited in terms of generating revenue from sales. Tata Consultancy Services Limited outperforms CMC Limited in terms of sales revenue, with an average of 563839 sales during a four-year period. In comparison to Elite core Technologies Private Limited, Sterlite Technologies Limited's sales have climbed by over 1000 and its yearly revenues have increased by 993 during the past four years. Over the previous four years, Flipkart Private Limited has had a growth in sales, with 33055 units sold year on average between 2012 and 2015. With an average of 3599 sales per year, Myntra Designs Private Limited's sales have increased over time. The number of employees at Snapdeal Private Limited increased by roughly 11000 in total between 2013 and 2016. In its initial year of business, Unicommerce Esolutions Private Limited did not generate any revenue, but since then, it has been constantly growing. In terms of generating sales income, Snapdeal Private Limited is outperforming Unicommerce Esolutions Private Limited. Sun Pharmaceutical Industries Limited had an average yearly sales volume of 30960 for the four years from 2011 to 2014, while Ranbaxy Laboratories Limited had consistent increase. Bafna Pharmaceutical Limited showed an upward trend from 2012 to 2014 with 1775, whereas Strides Pharma Science Limited had a noteworthy gain of over 2000 from 2012 and 2015. While Prestige Exora Business Park Limited saw a 1000 percent growth in overall sales from 2013 to 2016, Prestige Estate Projects Limited experienced an increasing trend with 32613 sales. While DLF Asset Limited experienced a mix trend from 9119 in 2013 to 12567 in 2016, DLF Limited experienced an increasing trend from 2013 to 2016 with 36220 sales. DLF Limited outperformed DLF Asset Limited in terms of generating sales-related revenue.

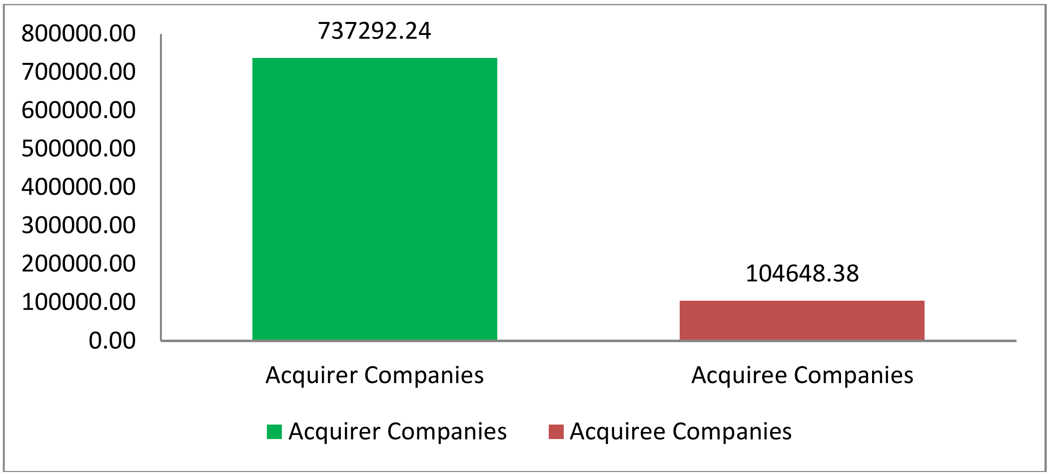

(Figure 4- Source: Computation by Researcher)

According to the aforementioned chart, acquirer companies do significantly better than acquiree enterprises. The combined average sales of the chosen acquiree enterprises are 104648 and 737292 respectively. There is an about 630000+ difference. The difference in sales volume between

acquirer and acquiree companies is caused by individual performance efficiency and the effective or ineffective use of resources.The acquirer company's performance is more than twice or three times better than that of the acquiree companies in the Travel and Hospitality, Technology, and E-Commerce sectors, with a difference of 13999 (14927, 928), 572090 (593433, 21343), and 34670 (38327, 3657), respectively. However, the acquiree companies outperformed the acquirer companies in the Pharmaceuticals, with a difference of 28413 (68010, 39597), and Real Estate with difference of 40328 (51008, 10680).

Test of Hypothesis

To test the null hypothesis (H0), which states that mergers and acquisitions have no discernible impact on the acquiring entity's turnover before and after the merger and acquisition, turnover has been examined. When the combined average of sales and net profit ratios for the individual acquirer company and the sector are applied to each other, the findings of the paired T-test are taken into account. The outcomes are;

Sales						
Amount in Millions						
Acquirer Companies - Post Merger and Acquisition						
Sector	**Company Name**	**4**	**3**	**2**	**1**	**Average**
Travel and Hospitality	Thomas Cook India Limited	3781.03	3771.3	3423.4	2673.61	3412.33
	ANI Technologies Private Limited	18856.1	14907	10778	4945.1	12371.40
Technology	Tata Consultancy Services Limited	1231700	973560	926930	858640	997707.50
	Sterlite Technologies Limited	48626.3	28651	22559	20356.6	30048.13
E-Commerce	Flipkart Private Limited	305712	214386	152644	128180	200230.58
	Snapdeal Private Limited	8139	8138	4361	9038	7419.00
Pharmaceutical	Sun pharamaceutical Industries Limited	89824.9	76840	77333	80284.4	81070.38
	Strides Pharma Science Limited	15374.4	14696	13818	22034.9	16480.89
Real Estate	Prestige Estate Projects Limited	33558	24411	29925	21764	27414.50
	DLF Limited	23699.5	32954	30559	37029.6	31060.50

(Figure 5- Source: Vccedge and Acekp database tool)

Paired T-Test						
Acquirer Compnaies						
Deal Wise and Sector wise						
Sector	Company Name	Pre M&A Average	Post M&A Average	T-Value	P- Value	Mean Diff.
Travel and Hospitality	Thomas Cook India Limited	14606.50	3412.33	3.76	0.03	-11194.18
	ANI Technologies Private Limited	320.03	12371.40	-4.25	0.02	12051.37
	Total	7463.27	7891.86	-0.04	0.98	428.60
Technology	Tata Consultancy Services Limited	563839.18	997707.50	-11.63	0.00	433868.33
	Sterlite Technologies Limited	29594.05	30048.13	-0.07	0.95	454.08
	Total	296716.61	513877.81	-1.00	0.50	217161.20
E-Commerce	Flipkart Private Limited	33055.02	200230.58	-8.13	0.00	167175.56
	Snapdeal Private Limited	5272.35	7419.00	-0.84	0.46	2146.65
	Total	19163.68	103824.79	-1.03	0.49	84661.10
Pharmaceutical	Sun pharamaceutical Industries Limited	30960.15	81070.38	-9.95	0.00	50110.23
	Strides Pharma Science Limited	8637.23	16480.89	-3.41	0.04	7843.66
	Total	19798.69	48775.63	-1.37	0.40	28976.94
Real Estate	Prestige Estate Projects Limited	23071.20	27414.50	-1.84	0.16	4343.30
	DLF Limited	27936.54	31060.50	0.67	0.55	3123.96
	Total	25503.87	29237.50	-6.12	0.10	3733.63

(Figure 6- Source:Computation by Researcher)

From the above table, It has been observed that the average Turnover of;

Thomas Cook India Limited's stock value plummeted following a merger and acquisition, and the average Turnover before and after the merger and acquisition indicates a significant difference (t=3.76, p0.10). ANI Technologies Private Limited has made significant development (12051), while the travel and hospitality industry as a whole has increased (428). There is a substantial difference in average turnover before and after merger and acquisition (t=-0.04, p>0.10). The number of Tata Consultancy Services Limited has expanded greatly (433868), and the average Turnover before and after Merger and Acquisition has changed dramatically (t=-11.63, p0.10). Sterlite Technologies Limited has grown somewhat (by 454), with a significant difference in average Turnover before and after Merger and Acquisition (t=-0.07, p>0.10). The technology sector as a whole has greatly improved following mergers and acquisitions, with a significant difference in average Turnover before and after Merger & Acquisition (t=-1, p>0.10). Flipkart Private Limited has expanded rapidly, with a significant difference in average Turnover before and after Merger & Acquisition (t=-8.13, p0.10). Snapdeal Private Limited's performance has improved slightly, with a significant difference in average Turnover before and after Merger & Acquisition (t=-0.84, p>0.10). The e-commerce sector as a whole has greatly improved, with a significant difference in average Turnover before and after Merger & Acquisition (t=-1.03, p>0.10). Sun Pharmaceutical Industries Limited has grown rapidly, with a significant difference in average Turnover before and after

Merger & Acquisition (t=-9.95, p0.10). Strides Pharma Science Limited has increased somewhat (7843) as a result of a merger and acquisition. The average Turnover before and after the merger and acquisition differs significantly (t=-3.41, p0.10). The pharmaceutical business as a whole has grown tremendously (28976). Prestige Estate Projects Limited has climbed slightly (4343). DLF Limited's stock has gained slightly (3123). The average turnover before and after the merger and acquisition differs significantly (t=0.67, p>0.10). The whole real estate industry has expanded marginally (3733). The average turnover before and after the merger and acquisition differs significantly (t=-6.12, p>0.10).

Conclusion and Significance of findings

The findings of a test employed to test the hypothesis that was framed towards a preset aim revealed that the general null hypothesis had been accepted in the event of a turnover. This shows that the deal had no substantial impact on revenue from operations. To achieve a competitive advantage, executives employ a very ambitious company plan, but the current time horizon is fairly unpredictable. The business environment elements also influence the outcome of a merger and acquisition deal, however due to the pandemic crisis, these components have undergone major modifications. It is obvious that in today's world, the show must go on regardless of what happens, and mergers and acquisitions (M&A) are the only way to achieve expansion and survival in the hard and competitive global business climate.

Acknowledgments

There was no external support for this study. However, Dr. Sheetal Tank, Atmiya University's librarian, and Dr. JayenThaker, an assistant professor at Shree KV Parekh Science, Matrushree TK Arts & Smt GS Parekh Commerce College, Mahuva, are greatly appreciated for their advice and assistance. They have my heartfelt gratitude and I am really appreciative of them.

References:

Arindam Das, Sheeba Kapil. "Explaining M&A performance: a review of empirical research." Journal of Strategy and Management, 2012.

bedi, Harpreet Singh. "Mergers & Acquisitions in India- An analytical study." Emerging Markets: Finance eJournal (Lovely Professional University), 2009.

Kaur, Gurminder. Corporate Mergers and Acquisitions. New Delhi: Deep and Deep Publications Pvt. Ltd, 2005.

Nancy, Kanika. "Cross border mergers and acquisitions by Indian firms – An analysis of pre and post-merger performance." International Journal of Management & Information Technology, 2013: 227-236.

P.H., Sridharan N.R. and Arvindh Pandian. Guide to takeovers and Mergers. Nagpur: Wadhwa and Company Publishers, 2002.

Rubinshtein, T.B. "Estimating the effect of mergers and acquisitions in Metallurgy." Russian Journal of Non-ferrous Metals, 2011: 516-518.

Singh, K.B. "The impact of mergers and acquisitions on corporate financial performance in India." Indian Journal of Research in Management, Business and Social Sciences, 2009.

The Institute of Company Secretaries of India. Corporate restructuring, Insolvency, Liquidation and winding-up. Mumbai: ICSI, 2016.

Abdulkareem, A., & Vithalbhai, V.S. (2021). Review of Cash Flow Statement of Selected Companies of Steel Industry (Tata Steel and Sail). *Journal La Bisecoman*.

Vithalbhai, V.S. (2020). Financial Performance of Banks in India: A Study of Selected Private Sector Banks.

Vithalbhai, Vasani S. "Financial Performance of Banks in India: a Study of Selected Private Sector Banks." *Journal of Advanced Research in Economics and Administrative Sciences*, vol. 1, no. 1, 2020, pp. 45-52.

Abdulkareem, A. M., & Nagvadiya, B. R. (2021). An Analytical Study of Profitability and Liquidity Postions of Selected Life Insurance Companies in India. International Journal of Finance and Banking Research, 7(2), 28.

Abdulkareem, A. M., & Chakrawal, A. K. (2021). An Analytical Study of Working Capital Management of Selected Cement Companies in India. Journal of Asian Multicultural Research for Economy and Management Study, 2(4), 56-65.

Vasani, B., Vithalbhai, S., & Vithalbhai, V.S. (2020). "Analysis of Impact of Gross Domestic Products (GDP) on Stock Market Movement in India".

Vithalbhai, V.S. (2021). Analysis of assets and liabilities of selected it companies of India. *International Journal of Foreign Trade and International Business*.

Awareness of Sustainable Development Goals Among Secondary School Students

Dr. Payal D. Kotwal
Assistant Professor,
H. B. Kapadia College of Education, Ahmedabad

Abstract

Sustainable development is a concept that aims to meet the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs. The Sustainable Development Goals (SDGs) are a set of 17 goals adopted by the United Nations General Assembly in 2015 as part of the 2030 Agenda for Sustainable Development. In present study, the researcher investigated awareness of secondary school students regarding sustainable development goals. The researcher selected 224 secondary school students from east and west area of Ahmedabad city. The research revealed that the students of secondary schools are were less aware regarding sustainable development goals.

Key words: sustainable development, SDGs, United Nations, Secondary schools, goals

1.0 Introduction

Sustainable development is a concept that aims to meet the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It involves balancing economic growth, social development, and environmental protection to ensure a better quality of life for all. Sustainable development focuses on creating a harmonious relationship between people and the planet. It recognizes that economic growth must be accompanied by social progress and environmental protection. Sustainable development aims to promote economic development while minimizing negative impacts on the environment and social well-being. Sustainable development also involves the efficient use of natural resources and reducing waste and pollution. It emphasizes the need to conserve natural resources, protect biodiversity, and mitigate climate change. In summary, sustainable development is a way of meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs, by balancing economic growth, social development, and environmental protection.

Sustainable Development Goals

The Sustainable Development Goals (SDGs) are a set of 17 goals adopted by the United Nations General Assembly in 2015 as part of the 2030 Agenda for Sustainable Development. The SDGs aim to end poverty, protect the planet, and ensure prosperity for all.

The SDGs are:

1. No Poverty
2. Zero Hunger
3. Good Health and Well-being
4. Quality Education
5. Gender Equality
6. Clean Water and Sanitation
7. Affordable and Clean Energy
8. Decent Work and Economic Growth
9. Industry, Innovation and Infrastructure
10. Reduced Inequalities
11. Sustainable Cities and Communities
12. Responsible Consumption and Production

13. Climate Action
14. Life Below Water
15. Life on Land
16. Peace, Justice and Strong Institutions
17. Partnerships for the Goals

The SDGs are interconnected and address the global challenges we face today, such as poverty, inequality, climate change, and environmental degradation. The goals are a universal call to action to end poverty, protect the planet, and ensure that all people enjoy peace and prosperity.

Objectives of the Study

Objectives of present study are as follow:

1. To study awareness of secondary school students regarding sustainable development goals.
2. To study awareness of secondary school students regarding sustainable development goals in the context of area of schools.
3. To study awareness of secondary school students regarding sustainable development goals in the context of Grade.
4. To study awareness of secondary school students regarding sustainable development goals in the context of gender.

Hypotheses of the Study

H01 There is no significant difference between mean scores of awareness scale regarding sustainable development goals obtained by students of east and west area.

H02 There is no significant difference between mean scores of awareness scale regarding sustainable development goals obtained by students of Grade-IX and Grade-X.

H03 There is no significant difference between mean scores of awareness scale regarding sustainable development goals obtained by boys and girls.

Variables of the Study

The researcher defined independent and dependent variables as mentioned below.

1. **Independent variables**
   1) Area of School
      - East
      - West
   2) Grade
      - Grade-IX
      - Grade-X
   3) Gender
      - Boys
      - Girls
2. **Dependent variable**

Score of awareness scale is dependent variable.

Limitations of the Study

Following are the limitations of present study.

1. Present study was conducted on secondary school students selected from Ahmedabad city.
2. Only Gujarati medium schools were selected.
3. Self-constructed awareness scale was used in this study.

Sample of the Study

Table 1.0
Sample of the Study

Area	East		West		Total
Grade/Gender	**Grade-IX**	**Grade-X**	**Grade-IX**	**Grade-X**	
Boys	25	31	24	31	111
Girls	32	27	29	25	113
Total	57	58	53	56	**224**
	115		109		

Research Tool

The researcher used self-constructed awareness scale regarding sustainable development goals of secondary school students. The scale was comprised of 30 statement to check awareness. Each item has three responses: 1) Agree, 2) Neutral and 3) Disagree.

Research Methodology

The researcher used descriptive survey method for present study. The researcher personally visited each selected school and provide awareness scale to secondary school students. Principals' permission was obtained previously for data collection. Students were given 30 minutes to give their responses on awareness scale. Before it, all necessary instructions were given to the students.

Data Analysis

The researcher constructed hypotheses for present study. These hypotheses were checked using t-tests. The result of t-tests is mentioned in below tables.

H01 There is no significant difference between mean scores of awareness scale regarding sustainable development goals obtained by students of east and west area.

Table 2.0
Result of t-test between mean scores of students of east and west area

Area	N	M	SD	SED	t	Significance
East	115	13.73	3.01	0.40	3.97	0.01
West	109	15.31	2.95			

df	0.05	0.01
222	1.97	2.60

As mentioned in above table, calculated t-value between mean scores obtained by students of east and west area is 3.97. For df=222 table t-values are 1.97 at 0.05 level and 2.60 at 0.01 level. Here, calculated t-value is more than table t-values at both levels. Thus, hypothesis is rejected and there is a significant difference between mean scores of students of east and west area. Moreover, mean score of students of west area is more than mean score of students of east area. This revealed that the students of west area are more aware towards sustainable development goals than students of east area.

H02 There is no significant difference between mean scores of awareness scale regarding sustainable development goals obtained by students of Grade-IX and Grade-X.

Table 3.0
Result of t-test between mean scores of students of east and west area

Grade	N	M	SD	SED	t	Significance
Grade-IX	110	13.19	2.94	0.40	6.69	0.01
Grade-X	114	15.85	3.02			

df	0.05	0.01
222	1.97	2.60

As mentioned in above table, calculated t-value between mean scores obtained by students of Grade-IX and Grade-X is 6.69. For df=222 table t-values are 1.97 at 0.05 level and 2.60 at 0.01 level. Here, calculated t-value is more than table t-values at both levels. Thus, hypothesis is rejected and there is a significant difference between mean scores of students of Grade-IX and Grade-X. Moreover, mean score of students of Grade-X is more than mean score of students of Grade-IX. This revealed that the students of Grade-X are more aware towards sustainable development goals than students of Grade-IX.

H03 There is no significant difference between mean scores of awareness scale regarding sustainable development goals obtained by boys and girls.

Table 4.0

Result of t-test between mean scores of students of east and west area

Gender	N	M	SD	SED	t	Significance
Boys	111	16.41	3.10	0.40	9.47	0.01
Girls	113	12.63	2.86			

df	0.05	0.01
222	1.97	2.60

As mentioned in above table, calculated t-value between mean scores obtained by boys and girls is 3.97. For df=222 table t-values are 1.97 at 0.05 level and 2.60 at 0.01 level. Here, calculated t-value is more than table t-values at both levels. Thus, hypothesis is rejected and there is a significant difference between mean scores of boys and girls. Moreover, mean score of boys is more than mean score of girls. This revealed that the boys are more aware towards sustainable development goals than girls.

Major Findings

On the basis of t-tests following findings could be derived.

1. The mean scores of students regarding awareness scale isn't higher than 17 out of 60. Thus, it is said that the secondary school students aren't much aware about sustainable development goal.
2. The students of west area are more aware towards sustainable development goals than students of east area.
3. The students of Grade-X are more aware towards sustainable development goals than students of Grade-IX.
4. The boys are more aware towards sustainable development goals than girls.

Conclusion

Sustainable development is about finding ways to balance economic development with social and environmental considerations to ensure that our planet is livable for future generations. In present study, the researcher investigated awareness of secondary school students regarding sustainable development goals. The researcher selected 224 secondary school students from east and west area of Ahmedabad city. The research revealed that the students of secondary schools are were less aware regarding sustainable development goals.

References

Anderson, B. B. and Ratiu, C. (2014). The identity crisis of sustainable development. *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*. Vol. 11 No. 1, pp. 4-15.

Mohanty, A. (2018). Education for sustainable development: A conceptual model of sustainable education for India. *International Journal of Development and Sustainability*, Vol. 7 No. 9, pp. 2242-2255.

National Education Policy 2020. Retrieved from: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

UNDESD. (2005-14). *Education for sustainable development toolkit. Education for Sustainable Development in Action, Learning & Training Tools*. available at: http://archive.erisee.org/sites/default/files/UNESCOEducation%20for%20sustainable%20development%20 toolkit%282006%29.pdf

Yadav, A. (2016). Role of Education in Sustainable Development of Modern India. *Annals of Education*. Vol. 2[2]: June, 2016: 80-84.

પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના - હર ખેત કો પાની અંતર્ગત ડાંગ જિલ્લામાં બનાવવામાં આવેલા કૂવાઓનો એક આર્થિક અભ્યાસ

("Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana - An Economic Study of Wells Constructed in Dang District under Har Khet Ko Pani")

Piyushkumar D. Chaudhari
Research Scholar & Assistant Professor (Ad-hoc),
Shri Vanraj Arts & Commerce College,
Dharampur, Dist.-Valsad, Gujarat, India

ટૂંકસાર:

પ્રસ્તુત પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના - હર ખેત કો પાની અંતર્ગત ડાંગ જિલ્લામાં બનાવવામાં આવેલા કૂવાઓનો એક આર્થિક અભ્યાસમાં સંદર્ભ યોજનાના ઘટકો, હેતુઓ અને મુખ્ય વિશેષતાઓ વિશેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે અંતર્ગત હર ખેત કો પાની પ્રોજેક્ટની પણ રજૂઆત કરવામાં આવી છે, તે સંદર્ભે સૂક્ષ્મ સિંચાઈ વ્યવસ્થા અને સૂક્ષ્મ સિંચાઈ વ્યવસ્થાના મહત્વ વિશેના મુદ્દાઓને આવરી લેવામાં આવ્યાં છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: સિંચાઈ, પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના, હર ખેત કો પાની

૧.પ્રસ્તાવના:

ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર પુરાતન કાળથી મહત્વનું રહ્યું છે. આર્થિક વિકાસની પૂર્વશરત કૃષિ વિકાસ છે અને કૃષિ વિકાસની પૂર્વશરત કૃષિ વિષયક સુધાર છે તેવું કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે. ભારત કૃષિ ઉત્પાદન, રોજગારી અને નિકાસ કમાણી જેવી બાબતોમાં કૃષિક્ષેત્ર પર ખુબ નભતું હોવાથી ભારતને ખેતીપ્રધાન દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર દેશની જીવાદોરી સમાન છે, તેથી તેને અર્થતંત્રની કરોડરજ્જુ સમાન દરજ્જો આપવામાં આવે છે એટલે કે ભારતીય અર્થતંત્રનાં વિવિધ ક્ષેત્રો કૃષિક્ષેત્ર ઉપર અવલંબે છે. જેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, સિંચાઈની સગવડ પુરતા પ્રમાણમાં ન મળે અને વરસાદ પણ ઓછો પડે એવી સ્થિતિ અથવા જો કોઈ કારણસર ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર તેના ખેત ઉત્પાદનમાં નિષ્ફળ જાય તો અનાજ, શાકભાજી, ફળ-ફળાદી, ફૂલોજ નહિ પણ ઉદ્યોગોમાં કાચા માલ તરીકે વપરાતો રોકડીયો પાક પણ નિષ્ફળ જાય તો તેવા સંજોગોમાં દેશના લોકોને ખેતીજન્ય ચીજવસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેતી નથી. ખુબ ઊંચા ભાવોએ પ્રાપ્ત થાય છે જેથી લોકોનું જીવન ખુબજ પ્રભાવિત થાય છે.

પાણીએ આર્થિક સામાજિક વિકાસ તેમજ માનવજીવન ધોરણને અસર કરતો મહત્વનો કુદરતી સ્ત્રોત છે. માનવીના જીવનની મૂળભૂત અને પાયાની જરૂરીયાત છે. આ દ્રષ્ટીએ વિશ્વ, ભારત તથા ગુજરાતના આર્થિક વિકાસ માટે અન્ય પરિબળો સાથે પાણી અગત્યનું પરિબળ છે. પાણીની પ્રાપ્યતા અને ગુણવત્તા આર્થિક વિકાસના દરને અસર કરે છે. પાણીનો પુરવઠો તેના ગૃહ વપરાશ, સિંચાઈ, ઔદ્યોગિક અને જળ વ્યવહાર જેવા ઉપયોગના સંદર્ભમાં જે તે પ્રદેશના આર્થિક વિકાસને અસર કરતો હોય છે. વિશ્વસ્તરે આજે માનવીની વધતી જરૂરીયાતો, પાણીની ઉપલબ્ધિ અને ભાવિ પ્રાપ્તિની ચર્ચા કરીએ તો પાણી એક પ્રશ્ન બની ચૂક્યો છે. પાણીની અછત સર્જાશે એવી શક્યતા છે. **પૂ.ડોંગરેજી મહારાજ:** "વાણી" અને "પાણી" સમજીને વાપરવા. "વાણી" અને "પાણી" નો વ્યય વિનાશ નોતરી શકે. આ સંદર્ભમાં પાણીને મુકત સર્વ સુલભ સાધન ગાળવાને બદલે આર્થિક સાધન તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ. કારણ કે પાણી પુરવઠાને કિંમત તંત્ર અને વપરાશ ખર્ચ સાથે સંબંધ છે. તેવો સ્વીકાર વિકસિત અને વિકસતા અર્થતંત્રોએ કર્યો છે.

૨૦૧૧ની વસ્તી-ગણતરી મુજબ ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસ્તી ૬,૦૪,૩૯,૬૯૨ છે. અને ડાંગ જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૨,૨૮,૨૯૧ છે જેમાં ૯૪ ટકા વસ્તી આદિવાસી વસ્તી જોવા મળે છે. તેઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને ખેતમજુરી છે. જ્યારે અલ્પ પ્રમાણમાં નોકરી અને વ્યવસાય કરતા જોવા મળે છે. ભારતના ૬૪૦ જિલ્લાઓ પૈકી ડાંગ જિલ્લો આર્થિક રીતે સૌથી પછાત જિલ્લો તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. કૃષિક્ષેત્ર દુનિયાના તમામ અર્થતંત્રોમાં ખુબજ અગત્યનું ગણવામાં આવતું ક્ષેત્ર છે. અને આ ક્ષેત્ર દ્વારા દેશની વસ્તીને અનાજ, શાકભાજી, ફળ-ફળાદી, ફૂલો જ નહિ પરંતુ ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ પણ પૂરો પાડવામાં આવે છે. દુનિયાના દરેક દેશના કૃષિક્ષેત્રની ક્ષમતા જુદી-જુદી હોય છે. તે જુદા જુદા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન, રોજગારી અને આવક સર્જન કરી આપતું જોવા મળે છે.

દેશમાં આવેલા ચોખ્ખા વિસ્તારના આશરે ૧૪૧ મિલિયન હેક્ટર પૈકી, લગભગ ૬૫ મિલિયન હેક્ટર (૪૫ ટકા) હાલમાં સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. વરસાદ પરની નોંધપાત્ર અવલંબન સિંચાઈ વિનાના વિસ્તારોમાં ખેતીને વધુ જોખમ, ઓછો ઉત્પાદક વ્યવસાય બનાવે છે. સિંચાઈ યોજના ખેડૂતોને ખેતીની ટેકનોલોજી અને ઈનપુટ્સમાં વધુ રોકાણ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે જે ઉત્પાદકતામાં વધારો કરે છે અને ખેતીની આવકમાં વધારો કરે છે.

૨. સંશોધન અભ્યાસનો પ્રશ્ન :

કોઈપણ દેશના કૃષિ વિકાસ માટે સિંચાઈ મહત્વનું સાધન છે. સિંચાઈ કૃષિ પ્રધાન અર્થતંત્રને સાચા અર્થમાં ઉત્પાદનની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનાવે છે. કૃષિ સિંચાઈ માટે મહત્તમ ભૂગર્ભ પાણીનો ઉપયોગ થાય છે. તો કેટલીક જગ્યાએ ભૂતલ જળ દ્વારા સિંચાઈ થાય છે. આજે વિશ્વ, ભારત અને ગુજરાતમાં સિંચાઈ પાણીની માંગમાં વધારો થતો જાય છે. દેશના આર્થિક વિકાસનો આધાર મૂળભૂત રીતે કૃષિ ઉત્પાદનના અધિશેષ પર રહેલો છે. પરંતુ સિંચાઈના અભાવે કે અપૂરતી સિંચાઈને કારણે કૃષિ ઉત્પાદનમાં સ્થિરતા જાળવી શકાતી નથી. ખેતી અને સિંચાઈના સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં વરસાદનું પ્રમાણ અસમાન અને અનિશ્ચિત જોવા મળે છે. ગુજરાત મોટે ભાગે અપૂરતા વરસાદવાળા પ્રદેશોનું ધરાવતું રાજ્ય છે. ઓછા વરસાદને કારણે પાકને તેના વૃદ્ધિ સમયમાં પુરતા પ્રમાણમાં પાણીનું સિંચન મળતું નથી. તેથી ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો કે પાક નિષ્ફળ જાય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ગુજરાતમાં ડાંગ જીલ્લામાં પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના "હર ખેત કો પાની" અંતર્ગત સિંચાઈના કૂવાના લાભ મેળવનાર ખેડૂતોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. કારણ કે ખેડૂતો જ માત્ર વિશ્વની પ્રજાને અનાજ પૂરું પાડી ભગવાનનું કામ કરે છે. અને ખેડૂતોના જીવનમાં દિન-પ્રતિદિન સમસ્યાઓ વધતી જોવા મળે છે. તેમજ દેશમાં ઉત્પાદનનું પ્રમાણ એકંદરે ઘટતું જોવા મળે છે જે ખરેખર દયનીય સ્થિતિ છે અને તેમને સાચા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવા માટે મદદ કરવી આપના સૌ ની પવિત્ર ફરજ છે. વઘઈ તાલુકાના ખેડૂતોમાં સિંચાઈ માટે કરવામાં આવતું ખર્ચ વધુ જોવા મળે છે (Jamod 2020). પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના ભારત સરકારશ્રીની યોજના છે જે ગુજરાત રાજ્યના ડાંગ જીલ્લાના પ્રાકૃતિક પ્રદેશને કૃષિના વિકાસમાં સહાય કરવા માટે યોજના અમલમાં મૂકી છે તે અંતર્ગત કેટલાક પ્રશ્નો સંશોધનકારને ઉદ્ભવે છે. પ્રસ્તુત યોજના અંતર્ગત કેટલા સિંચાઈ માટે કૂવાઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે? ખેડૂતોની લાયકાત કઈ છે જેઓ કૂવાઓ પ્રાપ્ત કરે છે? ખેડૂતોને નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે? ખેડૂતોને ટેકનિકલ જ્ઞાન તેમજ સિંચાઈ સંદર્ભે તાલીમ પૂરી પાડવામાં આવે છે? ખાસ કયા ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પસંદ કરવામાં આવે છે? ખેડૂતોને પ્રસ્તુત યોજના અંતર્ગત મુશ્કેલીઓ કઈ કઈ છે? ખેડૂતોને આર્થિક તેમજ જીવનધોરણની સ્થિતિમાં કેવા ફેરફારો થયા છે ? પ્રસ્તુત યોજના દ્વારા પરિવર્તન જોવા મળે છે? તેમજ કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈ સંબંધિત સ્થિતિ, સિંચાઈ પદ્ધતિઓ અને તેમાં આવેલા ફેરફારો, જળ સ્ત્રોત સંબંધિત સ્થિતિ તેના પ્રશ્નો વગેરેનો અસરકારક જળ સંચાલન સંદર્ભે વખતોવખત અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે, વગેરે પ્રશ્નોને લીધે સંશોધક દ્વારા અભ્યાસની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતમાં સુજલામ સુફલામ યોજના અંતર્ગત નર્મદા નદીનું પાણી પાટણ, બનાસકાંઠા, અને પંચમહાલ વગેરે જિલ્લાઓમાં કેનાલો દ્વારા સિંચાઈની સગવડ કરવામાં આવી છે. સૌની યોજના અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, બોટાદ, મોરબી, જામનગર, ભાવનગર વગેરેમાં પીવાનું સ્વચ્છ પાણી અને સિંચાઈની સગવડ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી છે.

આમ, ગુજરાતમાં તાપી, મહી, નર્મદા, સાબરમતી તથા નાની નદીઓ પર બંધો, ચેકડેમો અને નાના બંધો બાંધીને સિંચાઈની અને પીવાનાં પાણીની સગવડ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે.

૩. સંશોધન અભ્યાસનું મહત્વ:

પાણીની સમસ્યાનાં ઉકેલ માટે યોગ્ય સંચાલનની જરૂરીયાત ઉદ્ભવે છે. પીવાના પાણી તથા સિંચાઈ માટેના પાણીની માંગ સતત વધતી જાય છે. તેની સામે ભૂગર્ભ પાણી પુરવઠાના પ્રમાણમાં ખાસ વધારો થતો નથી. તેથી પાણીની માંગના સંદર્ભમાં પાણીના પુરવઠાનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી પાણીની અછત ઉદ્ભવે છે. વરસાદી પાણીના પુરવઠાને યોગ્ય રીતે સંગ્રહ કરવામાં આવે તો પાણીની સમસ્યા દુર કરી શકાય છે. પરંતુ પાણી એ કુદરત તરફથી મળેલ અણમોલ ભેટ છે. તેથી માનવી પાણીને મુકત વસ્તુ ગણવાને કારણે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાતો નથી અને પાણીનો વધુને વધુ બગાડ કરે છે. આથી માર્યાદિત રહેલા પાણીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે યોગ્ય જળસંચયની યોજનાઓ સ્વીકારવી જોઈએ. ખેતીક્ષેત્રમાં સિંચાઈ માટે જળસંચય યોજનાઓ અપનાવવી જોઈએ. જેથી વરસાદનું પાણી વધુ પ્રમાણમાં વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા સંગ્રહી શકાય અને તેનો વધુ વિસ્તારમાં સિંચાઈ માટે ઉપયોગ કરી વધુ ઉત્પાદનના લાભ મેળવી શકાય.

(૧) ડાંગ જીલ્લામાં કૃષિ સિંચાઈ યોજના "હર ખેત કો પાની" કૂવાઓ ની સગવડતા પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા ખેડૂતોનો કૃષિ ઉત્પાદકતામાં આવેલા ફેરફારો તપાસવા.

(૨) પ્રસ્તુત યોજના દ્વારા ખેડૂતોના પાકની તરાહમાં આવેલ પરિવર્તનના કારણોનો અભ્યાસ કરી શકાશે.

(૩) પ્રસ્તુત યોજના દ્વારા ખેડૂતોના આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિમાં કેવા ફેરફારો આવ્યા છે તે જાણી શકાશે.

(૪) પ્રસ્તુત યોજનાથી થયેલ ફેરફારોના કારણે રોજગારીનાં માળખામાં આવેલા પરિવર્તનો જાણી શકાશે.

(૫) ડાંગ જીલ્લાના કૃષિ બજાર અને ઉત્પાદન-વેચાણ અંગેની સ્થિતિ જાણી શકાશે.

૪. સંશોધન અભ્યાસનો પરિચય.

કૃષિક્ષેત્ર માટે સૌથી મહત્વનું તત્વ જળ (પાણી) છે, ભારતીય કૃષિ ચોમાસા પર આધારિત હોવાથી તેમાં સતત અનિશ્ચિતતાની સ્થિતિ બની રહે છે. તેથી ભારતમાં કૃષિનાં વિકાસ માટે વ્યવસ્થિત સિંચાઈ પ્રણાલી ખુબજ જરૂરી છે. એક વર્ષમાં બે કે તેથી વધુ પાક લેવા માટે અને ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવા માટે પણ સિંચાઈ પ્રણાલીનો વિકાસ જરૂરી છે.

આયોજન પંચે વર્ષ ૧૯૬૧ માં ભારતમાં સિંચાઈનું વર્ગીકરણ કરેલું જોવા મળે છે.

૧. મોટી પરિયોજનાઓ/યોજનાઓ

આ પરિયોજનાઓનું ખેતીલાયક કમાંડક્ષેત્ર/કૃષિક્ષેત્ર જમીન ૧૦,૦૦૦ હેકટર કે તેથી વધુ હોય છે.

૨. મધ્યમ સિંચાઈ પરિયોજના/યોજના

આ પરિયોજનાઓનું ખેતીલાયક કમાંડક્ષેત્ર/કૃષિ જમીન ૨૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ હેકટરની વચ્ચે હોય છે.

૩. લઘુસિંચાઈ પરિયોજનાઓ/યોજના

આ પરિયોજનાઓનું ખેતીલાયક કમાંડક્ષેત્ર/કૃષિક્ષેત્ર જમીન ૨૦૦૦ હેકટર કે તેથી ઓછી હોય છે.

ભારતમાં જળ ઉત્પાદકતા ઘણી ઓછી છે. મોટી અને મધ્યમ શ્રેણીની સિંચાઈ પરિયોજનાઓની સિંચાઈ ક્ષમતા લગભગ ૩૮ ટકા છે. નીતિઆયોગ પ્રમાણે સતત સિંચાઈ પ્રણાલીને ૩૫ ટકા થી ૬૦ ટકા સુધી અને ભૂજળ સિંચાઈને ૬૫ ટકા થી ૭૫ ટકા સુધી કરવાની જરૂર છે. સિંચાઈ પરિયોજનાઓ ઝડપી પૂરી કરવા માટે RIDF (Rural Infrastructure Development Fund) ગ્રામીણ આંતરમાળખાકીય વિકાસ ફાળાની સ્થાપના ૧૯૯૫-૯૬માં કરવામાં આવી હતી.

કૃષિ વિકાસના ચાલકબળો : (૧) જમીન (૨) સિંચાઈ (૩) પશુસંવર્ધન (૪) ટેકનોલોજી અને (૫) સંશોધન

રાષ્ટ્રીય પેયજળ કાર્યક્રમ યોજના હેઠળ ખેતરને પાણી, હયાત કેનાલ માળખામાં સુધારવા, જમીન ધોવાણ અટકાવવું, અનુસુચિત જનજાતિના ખેડૂતોને નવી ટ્યુબવેલ, ક્ષારપ્રવેશ નિયંત્રણ જેવા કાર્યક્રમો અમલમાં મુક્યા તેમજ તળાવોનું ખોદકામ, વોટરશેડ વિકાસ, ટાંકી નિર્માણ, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ, વનરોપણ, નહેરની લાઈનીંગ બનાવવી, ઝાડ-છોડ લગાડવા જેવા

નવીનીકરણ અને ચેકડેમનો પુનરોદ્ધારના રોજગાર લક્ષી કાર્યક્રમો અમલમાં મુકીને ગ્રામીણક્ષેત્રે કૃષિ પર આધારિત ગરીબ કુટુંબોને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવા કેટલીક આર્થિક ટેકારૂપી સહાય કરી છે.

દેશમાં જે પ્રાકૃતિક સંસાધનો છે, કાયદાની રીતે તેની પ્રથમ માલિકી રાજ્યની ગણવામાં આવે છે. કરમાળખાના આધારરૂપે સિદ્ધાંત અનુસાર આદિકાળથી કુદરતી સંસાધન (જમીન) પુરતી માલિકી સરકારની જ છે અને ખેડૂત જમીનનો માલિક નથી પણ કબજેદાર છે. આમ આ ધારણા છે, કારણકે ન્યાય અથવા જરૂરીયાતને લક્ષમાં લીધા વિના ગમે તેટલો કર નાખવા રાજ્યને છૂટ છે. (આંબેડકરલ ગ્રંથ-૧૧, પાના નં.૭૨) પરિણામે ભારતમાં જમીન સહિતના તમામ કુદરતી સંસાધનો ઉપર સરકારનો અધિકાર છે તેમજ માનવામાં આવતું રાજ્ય દ્વારા વિવિધ માલીકીહકો નિર્ધારિત કરીને એ મુજબ સંસાધનનું વ્યવસ્થાપન આવે છે. અંગ્રેજ શાસનનાં સમયગાળામાં ૧૮૬૫ થી સામુદાયિક સંસાધનો પર રાજ્યનું નિયંત્રણ વધતું રહ્યું છે. પરિણામે વિવિધ સંસાધન પૈકી પાણીની કાયદાકીય રીતે પ્રથમ માલિકી રાજ્યની છે. આમ, સિંચાઈ એ જળસંસાધનનો કુદરતી સ્ત્રોતનો એક ભાગ છે જેની માલિકી રાજ્યની છે અને સિંચાઈની સગવડનો ગ્રામ્ય વિસ્તાર તથા શહેરી વિસ્તારને સારા પ્રમાણમાં લાભ આપવામાં આવે તો કૃષિનું ઉત્પાદન વધવા પામશે અને આવકનો વધારો થશે સાથે નાના અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગોને કાચોમાલ પૂરું પાડશે. આમ મજબૂત અર્થતંત્ર બનાવવા કૃષિ સિંચાઈ યોજનાઓમાં પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે અને તેની માલિકી કેન્દ્ર સરકારની છે.

૪.૧ પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના :-

પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના ૧ જુલાઈ ૨૦૧૫ થી કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોજનાની ટેગલાઈન - "હર ખેત કો પાની" (Har Khet Ko Pani) અને હર બુંદ, અધિક ફસલ (Per Drop More Crop) છે. "હર ખેત કો પાની" એ સુત્રને સાર્થક કરવાનાં ઉદ્ધેશથી ખેત-ઉત્પાદકતા વધારવા અને દેશના ઉપલબ્ધ સાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઇ શકે તે પ્રમાણે કૃષિક્ષેત્ર માટે સિંચાઈ યોજનાઓનું આયોજન કરવાનું લક્ષ્ય આ કાર્યક્રમમાં રાખવામાં આવ્યું છે. "રાષ્ટ્રીય કૃષિ યોજના અન્વયે ખેતીમાં વૃદ્ધિદરમાં વધારો થાય, કૃષિ સંલગ્ન વિભાગો વિકસે, સિંચાઈની સગવડોમાં વધારો કરવો. જમીનને સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવી, ટપક પદ્ધતિથી સિંચાઈ કરવા પ્રત્યેક ખેતરને પાણી મળે તેથી જળસંકટને નાથવા માટે નાના, મોટા, મધ્યમ કદના ચેકડેમ ઉભા કરવા જેવા અનેક પગલા ભરીને ખેડૂતોને ખેતીના જોખમ અને દેવામાંથી બચાવવાનો તથા રોજગારી દ્વારા આવક પૂરી પાડીને ગરીબીમાંથી ઉગારવાનો પ્રયત્ન છે."

૪.૧.૧ પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાના ઘટકો

૧) ઝડપી(ત્વરિત) સિંચાઈ લાભ કાર્યક્રમ (Accelerated Irrigation Benefit Program (AIBP)

૨) હર ખેત કો પાની

૩) ટીપાં દીઠ વધુ પાક (સૂક્ષ્મ સિંચાઈ) (Per drop more crop) (micro Irrigation)

૪) વૉટરશેડ (Watershed)

૫) મનરેગા સાથે સંકલન Convergence with MGNREGA

૬) એકીકૃત જળ સંસાધન પ્રબંધન કાર્યક્રમ (IWMP)

૭) ખેત સ્તરે જળ પ્રબંધન (OFWM)

On Farm Water Management જે નેશનલ મિશન ઓન સસ્ટેનેબલ એગ્રીકલ્ચર (NMSA) નો એક ભાગ છે.

૪.૧.૨.પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાના હેતુઓ

૧. જળસંચય અને જળસિંચન દ્વારા વરસાદી પાણીનો ઉપયોગ કરીને જળ સંરક્ષણ, ભૂગર્ભજળ રીચાર્જ અને વોટરશેડ વિકાસ જેવા કામો દ્વારા જળ સંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો.

૨. વરસાદ પર નોંધપાત્ર નિર્ભરતાના કારણે બિનપિયત વિસ્તારમાં કૃષિ અતિ જોખમકારક છે અને ઓછી ઉત્પાદતાનો વ્યવસાય બની ગઈ છે. આ સંજોગોમાં અનુભવ સાથે રક્ષણાત્મક સિંચાઈ ટેકનોલોજી અને ઉત્પાદતા વૃદ્ધિ તરફ દોરી જતા ઇનપુટસ સૂક્ષ્મ સિંચાઈને લોકપ્રિય કરી વધુ ઉત્પાદકતા અને વધુ આવક દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ હાંસલ કરવો.

૩. સિંચાઈ ક્ષેત્રે ખાનગી રોકાણને આકર્ષિત કરવું.

૪. નદીઓના વહી જતા પાણીને રોકીને તેને ઉપયોગમાં લેવું.

૫. જળ ઉપલબ્ધતાના આધારે પાકની પસંદગી અને આધુનિક સિંચાઈ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ.

૪.૧.૩ પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાની મુખ્ય વિશેષતાઓ

૧. Per Drop, More Crop માટેની સૂક્ષ્મ સિંચાઈ પદ્ધતિથી કુલ પિયત વિસ્તારમાં વધારો થાય છે.

૨. પાક ઉત્પાદકતા ઘટે છે અને ખેતીખર્ચ ઘટે છે.

૩. પાણી વિતરણ વ્યવસ્થા સશક્ત બને છે.

- આ યોજનામાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનો ફાળો ૭૫:૨૫ નો રહેશે અને તેમજ પૂર્વોત્તર અને પહાડી વિસ્તારોમાં આ ફાળો ૯૦:૧૦ નો રહેશે.
- રાષ્ટ્રીય સ્તરે આ યોજનાની દેખરેખ અને નિરીક્ષણ વડાપ્રધાનની અધ્યક્ષતામાં ગઠિત એક આંતર મંત્રાલયની "રાષ્ટ્રીય સંચાલન સમિતિ" (National Steering Committee - NSC) દ્વારા કરવામાં આવે છે. જેમાં બધા સબંધિત મંત્રાલયોનાં કેન્દ્રીય મંત્રાલયો સામેલ છે.
- આ યોજનાનાં અમલીકરણની દેખરેખ નીતિઆયોગના ઉપાધ્યક્ષની અધ્યક્ષતામાં "રાષ્ટ્રીય કાર્યકારી સમિતિ" (National Executive Committee - NEC) દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- આ યોજના અંતર્ગત ૫ વર્ષ (૨૦૧૫-૧૬ થી ૨૦૧૯-૨૦) દરમિયાન ૫૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
- કર્ણાટકનાં બગાલકોટ જિલ્લામાં એશિયાનો સૌથી મોટો ટપક સિંચાઈ પ્રોજેક્ટ "રામથાલ મરોલા પ્રોજેક્ટ" શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

૪.૧.૪ હર ખેત કો પાની

૧. નાની સિંચાઈ (સપાટી અને ભૂગર્ભજળ બંને) દ્વારા નવા જળ સ્ત્રોતોનું નિર્માણ કરવું.

૨. જળ સંસ્થાઓનું સમારકામ, પુનઃસંગ્રહ અને નવીનીકરણ તથા પરંપરાગત જળ સ્ત્રોતોની વહન ક્ષમતાને મજબૂત બનાવવી.

૩. વરસાદી પાણીના સંગ્રહની રચનાઓ (જળ સંચય), કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ, મજબૂતીકરણ અને સ્ત્રોતથી ખેતર સુધી વિતરણ નેટવર્કનું નિર્માણ કરવું.

૪. જે વિસ્તારોમાં ભૂગર્ભ જળનો વિકાસ થાય છે તે વિસ્તારમાં વરસાદની મોસમ દરમિયાન વહેતા/પૂર પાણીનો સંગ્રહ કરવા માટે સિંક બનાવવામાં આવે.

૬. કમાન્ડ વિસ્તારનો ઓછામાં ઓછો ૧૦ ટકા સૂક્ષ્મ/ચોકસાઇ સિંચાઇ હેઠળ આવરી લેવાનો છે. અલગ-અલગ સ્થાનના સ્ત્રોતમાંથી પાણીનું ડાયવર્ઝન કરી નજીકના પાણીની અછતવાળા વિસ્તારોમાં પહોચાડવાનું છે,

૭. સિંચાઈ આદેશને ધ્યાનમાં લીધા વિના IWMP અને MGNREGS ની બહારની જરૂરિયાતોને પૂરક કરવા માટે નીચી ઊંચાઈએ જળાશયો/નદીઓમાંથી લિફ્ટ સિંચાઈ કરવું.

૮. જલ મંદિર (ગુજરાત) જેવી પરંપરાગત જળ સંગ્રહ પ્રણાલીઓનું સર્જન અને પુનર્જીવન કરવું.

૪.૨ સૂક્ષ્મ સિંચાઈ વ્યવસ્થા (Micro Irrigation System - MIS)

૧. સરફેસ ડ્રીપ (Surface Drip), સબસરફેસ ડ્રીપ (Subsurface Drip), બબલર (Bubbler) અને માઈક્રો સ્પ્રિનકલર સિસ્ટમ (Micro Sprinkler System)દ્વારા જમીનની ઉપર અથવા નીચે મંદ ગતિથી પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થાને "સૂક્ષ્મ સિંચાઈ વ્યવસ્થા" (MIS) કહેવાય છે.

૨. આ વ્યવસ્થાથી પાકોની ઉપજ અને ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ જોવા મળે છે.

૩. વર્ષ ૨૦૧૨-૧૫ અને ૨૦૧૬માં વારંવાર દુકાળ પડ્યો હતો જેના કારણે સૂક્ષ્મ સિંચાઈ પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાના Per Drop More Crop ના ભાગરૂપે ભારતમાં નીતિગત પ્રાથમિકતાઓમાં સામેલ થઈ ગઈ છે.

૪. ભારતમાં સૂક્ષ્મ સિંચાઈનો સરેરાશ વિસ્તાર ૫.૫ ટકા છે.

૪.૨.૧ સૂક્ષ્મ સિંચાઈ વ્યવસ્થા સબંધિત કેટલીક મહત્વની બાબતો નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

૧. બજેટ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન નાબાર્ડમાં પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાના એક ભાગરૂપે ૨૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનાં પ્રારંભિક ભંડોળની સાથે લાંબાગાળાના સિંચાઈ ભંડોળ (Long Term Irrigation Fund - LTIF) ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. બજેટ ૨૦૧૭-૧૮માં ૪૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ફાળો કરવામાં આવ્યો છે.

૨. આર્થિક સર્વે ૨૦૧૮-૧૯માં જમીન ઉત્પાદકતા પરથી "સિંચિત જળની ઉત્પાદકતા" પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે.

૩. ગુજરાત, કર્ણાટક અને આંધ્રપ્રદેશમાં મગફળી અને કપાસની ખેતીમાં સ્પ્રિંકલર (Sprinkler) સિંચાઈને અપનાવવાથી ૩૫ થી ૪૦ ટકા ની બચત થઈ છે.

૪. શાકભાજીઓની ખેતીમાં ટપક (ડ્રીપ - Drip) સિંચાઈને અપનાવવાથી ૪૦ થી ૬૫ ટકા પાણીની બચત થઈ છે.

૫. કડાણા દાહોદ ઉદવહન સિંચાઇ યોજના - લિફ્ટ ઈરિગેશન સ્કીમને "બેસ્ટ ઈમ્પલિમેન્ટેશન ઓફ વોટર રિસોર્સિસ પ્રોજેકટ-૨૦૨૦ માં સન્માન મળ્યું છે.

૪.૩ વરસાદ આધારિત કૃષિ એટલાસ

વરસાદ આધારિત કૃષિ એટલાસ "રીવાઈટલાઈજિંગ રન ફેડ એગ્રીકલ્ચર નેટવર્ક" (The Revitalising Rainfed Agriculture Network) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.

૪.૩.૧ વરસાદ આધારિત ખેતી (Rainfed Agriculture)

એક ક્ષેત્ર જેમાં ૪૦ ટકા થી ઓછો યુદ્ધ સિંચિત ક્ષેત્ર હાજર હોય ત્યારે જ તે ક્ષેત્રને વરસાદ આધારિત કૃષિક્ષેત્ર તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય. ભારતમાં લગભગ ૧૮૦ જિલ્લાઓમાં વરસાદ આધારિત કૃષિક્ષેત્ર છે અને આ તમામ કૃષિ જળવાયુ ક્ષેત્રોમાં હાજર છે, પરંતુ આમાંથી મોટાભાગના શુષ્ક અને અર્ધશુષ્ક વિસ્તારોમાં આવેલા છે. ભારતનાં લગભગ ૬૧ ટકા ખેડૂતો વરસાદ આધારિત કૃષિ પર નિર્ભર રહે છે, અને ૫૫ ટકા કુલ પાકક્ષેત્ર (Gross Cropped Area - GCA) વરસાદ આધારિત કૃષિ હેઠળ આવે છે. વરસાદ આધારિત કૃષિક્ષેત્રો દ્વારા દેશના ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં મહત્વનો ફાળો આપવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્ર દેશમાં ૮૮ ટકા કઠોળ, ૪૦ ટકા ડાંગર, ના ઉત્પાદન અને ૬૪ ટકા પશુધનને સમર્થન પ્રદાન કરે છે.

૪.૩.૨ રિવાઈટલાઈઝિંગ રેન ફેડ એગ્રીકલ્ચર નેટવર્ક

૧. ૬૦ થી વધુ સભ્યો ધરાવતા આ અખિલ ભારતીય નેટવર્કની સ્થાપના વર્ષ ૨૦૧૦માં કરવામાં આવી હતી. આના સભ્યોમાં પ્રખ્યાત શિક્ષાનિષ્ણાંત, નીતિનિર્માતા, ખેડૂતો અને સિવિલ સોસાયટી ઓર્ગેનાઈઝેશન સામેલ હોય છે.

૨. "ટીપાં દીઠ વધુ પાક" NABARD હેઠળનું સૂક્ષ્મ સિંચાઈ ફંડનું ચાવીરૂપ ધ્યેય છે.

૫. સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ :-

(૧) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાનાં લાભો મળ્યા પહેલાનાં અને પછીનાં ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિમાં આવેલા ફેરફારો તપાસવા.

(૨) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ લાભો પુરતા પ્રમાણમાં મળે છે કે કેમ અને યોજના દ્વારા પડતી મુશ્કેલીઓની તપાસ કરવી.

(૩) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના દ્વારા થતું ખર્ચ-લાભનું વિશ્લેષણ તપાસવું.

(૪) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાનાં લાભાર્થીઓનું જમીનનું ધારણ (સંગ્રહ) અને તેનું પ્રમાણ તપાસવું.

૬.સંશોધન અભ્યાસની પરિકલ્પના

(૧) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાનાં લાભો મળ્યા પછી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો અને લાભો મળ્યા પહેલા આર્થિક સ્થિતિ નબળી જોવા મળે છે.

(૨) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ લાભો પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયા છે પરંતુ લાભની સાથે કેટલીક મુશ્કેલીઓનું પ્રમાણ પણ વધારે જોવા મળે છે.

(૩) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનામાં સીમાંત ખેડૂતોને એટલેકે ઓછી જમીન ધરાવનાર ખેડૂતોને લાભ પ્રાપ્ત થયો જોવા મળે છે.

૭.સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિ:

૭.૧ માહિતીનું એકત્રીકરણ

૭.૧.૧ પ્રાથમિક માહિતી:

પ્રાથમિક માહિતી પ્રથમ વારજ એકત્ર કરવામાં આવેલી હોય છે, તે તાજી હોય છે અને તેથી તે "અસલ" સ્વરૂપમાં હોય છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધન વર્ણનાત્મક પ્રકારનું હોય છે, જે મહદઅંશે સર્વેક્ષણ આધારીત હોય છે. આથી આવા સંજોગોમાં પ્રાથમિક માહિતી "અવલોકન" અથવા ઉત્તરદાતાઓ સાથેના એક યા બીજા પ્રકારના સીધા સંચાર દ્વારા અથવા તેમની સાથેની અંગત મુલાકાત દ્વારા માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક માહિતીની પદ્ધતિઓ નીચે મુજબ છે. કે (૧) અવલોકન (૨) મુલાકાત (૩) જુથચર્ચા (૪) પ્રશ્નાવલિ દ્વારા "પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના - હર ખેત કો પાની અંતર્ગત ડાંગ જીલ્લામાં બનાવવામાં આવેલા કૂવાઓ સંદર્ભે એક આર્થિક અભ્યાસ" હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

૭.૧.૨ દ્વિતીય (ગૌણ) માહિતી :

દ્વિતીય ક્ષેત્રની માહિતી કૃષિ યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ અહેવાલો, સરકારી અને સ્વૈછિક સંસ્થાઓના અહેવાલો, પુસ્તકો, સામયિકો, આર્ટિકલો અને વિવિધ જરૂરી માહિતીની વેબસાઈટો વગેરે સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરીને માહિતી એકત્રિત કરી વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. પ્રાપ્ત થયેલ માહિતી પ્રાથમિક તેમજ અન્ય માહિતીનું વિશ્લેષણ સંખ્યાત્મક અને વર્ણનાત્મક રીતે કરવામાં આવેલ છે.

૭.૩ નિદર્શનની પસંદગી

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સંશોધન કરતી વખતે નમુના પદ્ધત્તિ ખુબ અગત્યની ગણાય છે કારણકે સમગ્ર અભ્યાસ ન કરતા સમગ્ર અભ્યાસનું પ્રતિનિધિત્વ તથા પ્રતિબિંબ જળવાઈ રહે તેવા નમુના પસંગી કરી અભ્યાસ કરવાથી પૂરી સમષ્ટિનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. સંશોધકે અભ્યાસ માટે કેટલાક એકમોની પસંદગી કરવાની છે. તે અગાઉથી જ નક્કી કરવું પડે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે સંશોધક સમષ્ટિનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું નિર્દશન પંસદ કરવાનું થાય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં "પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના હર ખેત કો પાની" અંતર્ગત ડાંગ જીલ્લામાં વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧માં બનાવવામાં આવેલા નવા કૂવાઓનું સમષ્ટિનું પ્રમાણ ૨૦૦૦ છે. તે પૈકી યાદ્રિચ્છિક રીતે (લોટરી પદ્ધતિ) દ્વારા ૧૦ ટકા મુજબ ૨૦૦ કૂવાઓનું નિદર્શ પસંદગી કરવામાં આવી છે. જેમાં (૧) આહવા (૨) વઘઈ (૩) સુબીર આમ, ત્રણ તાલુકાઓમાં કૂવાઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

૮.૩.૧ નિદર્શની પસંદગી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	તાલુકા	આહવા	વઘઈ	સુબીર	કુલ
૧	ગામોની સંખ્યા	૧૨૩	૯૬	૯૨	૩૧૧
૨	કૂવાઓની સંખ્યા (અંદાજિત)	૭૯૧	૬૧૭	૫૯૨	૨૦૦૦
૩	નિદર્શની ટકાવારી	૩૯.૫૫	૩૦.૮૫	૨૯.૬૦	૧૦૦.૦૦
૪	નિદર્શની સંખ્યા	૭૯	૬૨	૫૯	૨૦૦

૧૦.સંદર્ભસૂચિ

(૧) ડાભી,મંજુલા (૨૦૦૬)"સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થાપનઃ મુલ્યાંકન", ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

(૨) આયંગાર,સુદર્શન અને શુક્લ,નિમિષા,(૨૦૦૧)."પર્યાવરણીય અર્થશાસ્ત્ર", નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ.

(૩) ત્રિવેદી,એચ.કે.,અને ગુપ્તા,આર.પી,(૨૦૦૪)."વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું અર્થશાસ્ત્ર", યુનિવર્સીટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

(૪) દવે,પ્રો.એમ.બી;વાંસિયા,યોગેશ.એન.,અને રામી,ગૌરાંગ ડી.,(૨૦૨૧)."સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ", ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત.

(૫) શુક્લ,રોહિત,(૧૯૯૨)."ગુજરાતમાં પાણીનો પ્રશ્નો સુચિ", સામાજિક અભ્યાસ કેન્દ્ર

(૬) શુક્લ,નિમિષા,(૨૦૦૩)."સામુદાયિક જમીન સંસાધન પ્રશ્નો અને વિકાસની સંભાવના" (ગુજરાત રાજ્યના વિશેષ સંદર્ભમાં) અમદાવાદ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

(૭) ભીંગરાડીયા,હીરજીભાઈ,(૨૦૦૫)."પાણી પ્રશ્ને દેખાડીએ આપણું પાણી", પ્રકાશન જતન સજીવ ખેતી માટેનું મિશન, વિનોબા આશ્રમ, ગોત્રી, વડોદરા.

(૮) દવે,રજની,(૨૦૧૨)."સરદાર સરોવર યોજના",પારૂલ દાંડિકર યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ", હિંગલાંજમાતાની વાડી, હુજરાતપાગા, વડોદરા.

(૯) રેથાલિયા,પી.આર.(૨૦૧૨)."વોટર રિસોર્સિસ મેનેજમેન્ટ", અતુલ પ્રકાશન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

(૧૦) ગોહિલ,પ્રદીપ,(૨૦૧૪)."વોટર મેનેજમેન્ટ", ઓનેસ્ટ પબ્લિકેશન, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

(૧૧) ભટ્ટ,સી.બી.,(૨૦૧૧)."સરળ જળસ્ત્રાવ", વિકાસ માર્ગદર્શિકા, બુક શેલ્ફ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

(૧૨) મસવી,મુસ્તાઅલી,(૧૯૮૧)."આદિવાસી વિસ્તારમાં લઘું સિંચાઈઃ એક મૂલ્યાંકન", આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

(૧૩) દેસાઈ,રોહિત,(૨૦૦૨)."ગુજરાતમાં જળ સંસાધનનું અર્થશાસ્ત્ર", પીએચ.ડી. ગ્રંથ, ઉ.ગુ.યુ, પાટણ.

(૧૪) રાઠવા,આશા પી.(૨૦૧૭) "ગુજરાતમાં આદિવાસી વિસ્તારનાં નાના અને સીમાંત ખેડૂતોની આર્થિકસ્થિતિનો એક અભ્યાસ", વાંસદા અને ધરમપુર તાલુકાના સંદર્ભમાં, પીએચ.ડી ગ્રંથ, ગુ.યુ, અમદાવાદ.

(૧૫) Rao,S.Srinivasa; Rami,Gaurang; Vansiya,Yogesh; And Patel,Manish; (2021)."PRADHANMANTRI KRISHI SINCHAY YOJANA-HAR KHET KO PANI", Report On The Socio-Economic Benefits For The Benefeciarise In Dangs District-Gujarat, Department Of Economics, vnsgu Surat.

(૧૬) Jamod, M. (2020). ખેતીવાડી બજાર સમિતિમાં જોડાયેલા ખેડૂતો પર નોટબંધીની અસરનો આર્થિક અભ્યાસ.

AYUDH, 1(56), 105-113.
(૧૭) ઉપાધ્યાય,વિક્રમ.એન,(૨૦૨૧)."ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા"-એક અભ્યાસ, કિશ્વા પબ્લિકેશન, મોડાસા-અરવલ્લી.
(૧૮) પરમાર,કિશોર,(૨૦૨૦)."ગુજરાતની જિલ્લાઓની કલાસંસ્કૃતિ, ઈતિહાસ અને ભૂગોળની અનોખી યશગાથા", વિશ્વા પબ્લિકેશન, રાજકોટ.
(૧૯) Mariya,Nehlin,(2016)"Management Of Local Irrigation Systems And Stakeholder Perceptions In Southern Tamil nadu, india".Stocholm University, Tamil Nadu.
(૨૦) www.census.gov.in 27/02/2022 11:42 AM
(૨૧) www.pmksy.gov.in 27/02/2022 01:24 PM

ભારતમાં મત્સ્યઉદ્યોગ : એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

Rakesh Rajubhai Karmur
Assistant professor, Department of Economics
Shree Geetanjali Institute of Education Rajkot

1. સારાંશ

ભારતીય અર્થતંત્રમાં મત્સ્યક્ષેત્ર અતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. મત્સ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાં થાય છે. ભારત મત્સ્યક્ષેત્રમાં મહત્વના સંસાધનો મોટા પ્રમાણમાં ધરાવે છે. ભારતમાં કરોડો લોકો મત્સ્ય ઉદ્યોગ સાથે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે જોડાયેલા છે. છેલ્લા દસ વર્ષની આંકડાકીય માહિતીના આધારે એમ કહી શકાય કે ભારતમાં દરિયાઈ અને આંતરભાગ મત્સ્ય ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે ભારતીય અર્થતંત્રમાં મસ્યક્ષેત્રના કુલ મુલ્ય વૃદ્ધિ નો ફાળો સતત વધી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત દરિયાઈ મત્સ્ય ઉત્પાદનના નિકાસના વલણો પરથી એમ કહી શકાય કે મત્સ્યક્ષેત્રનો નિકાસમાં ફાળો સતત વધી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત મત્સ્યક્ષેત્ર ખોરાક, રોજગારી, આવક અને જીવનનિર્વાહ પુરા પાડે છે. આમ, ભારતીય અર્થતંત્રમાં મત્સ્યક્ષેત્ર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

2. ચાવીરૂપ શબ્દો :- મત્સ્યઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉત્પાદન, કુલ મુલ્ય વૃદ્ધિ (GVA), નિકાસ

3. પ્રસ્તાવના

માનવી એ સામાજિક પ્રાણી છે, અને તેમની કેટલીક જરૂરિયાતો છે. ખોરાક, કપડા, રહેઠાણ, પાણી, વિજળી, વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારના સાધનો વગેરે માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે, તેના વગર તે જીવી શકે નહી. ખાસ કરીને ખોરાકની વાત કરીએ તો તેના વગર ચાલે નહીં. શરીરની વૃદ્ધિ વિકાસ અને સંચાલન માટે પોષણક્ષમ આહારની જરૂરિયાત હોય છે. આ ખોરાકના મુખ્ય બે સ્ત્રોત છે. શાકાહારી અને બિનશાકાહારી શાકાહારી ખોરાકનું ઉત્પાદન કુદરતની મદદ વડે સીધું જમીન ઉપર ખેતી ક્ષેત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે. જયારે બિનશાકાહારી ખોરાક પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, જીવજંતુઓને જળચરો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી ઉપર ત્રીજા ભાગમાં પાણી અને સમુદ્રો આવેલા છે. જેમાં ખુબ જ મોટા પ્રમાણમાં વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ અને જળચરો રહે છે. આ માછલીઓ અને જળચરો પણ માનવ ખોરાક માટેનો એક સ્ત્રોત છે. છેલ્લા થોડા દાયકાઓથી વિશ્વની વસ્તી સતત વધી રહી છે. આ વધતી જતી વસ્તીની ખોરાકની જરૂરિયાત ખેતીક્ષેત્રની સાથે મત્સ્યક્ષેત્ર પૂરી પાડે છે. મત્સ્યક્ષેત્ર વિશ્વના મોટા ભાગના લોકો માટે સસ્તો અને પોષણક્ષમ ખોરાકનો મોટો સ્ત્રોત છે. મત્સ્યક્ષેત્ર ખોરાક ઉપરાંત રોજગારી, આવક અને જીવનનિર્વાહ પુરા પાડે છે.

4. સંબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષા

1) **Kayalvizhi A. (2015) A Study on The Growth of Inland Fisheries in Tamilnadu.**

પ્રસ્તુત અભ્યાસ 'તમિલનાડુમાં આંતર દેશીય મત્સ્ય ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ પરનો અભ્યાસ' આ વિષયના સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ છે. હાલના વર્ષોમાં મત્સ્ય ઉત્પાદનના ક્ષેત્રોમાં ખૂબ વૃદ્ધિ થતી જોવા મળી છે. વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી કરી રાષ્ટ્રના અર્થતંત્રમાં સુધારો કરી શકાય છે. અને અન્ય ધાતુઓ અને ખનીજોનો પણ નિકાસ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત માછલી ઉત્પાદન દ્વારા ખોરાક અને બેરોજગારી જેવી સમસ્યાનું નિવારણ લાવી શકાય છે. આ અભ્યાસ પાછળના હેતુઓ જોઈએ તો ઉત્પાદનનું પ્રમાણ, આવક, બેરોજગારી, રાજય અને કેન્દ્ર સરકારની નીતિ વગેરેના આધારે અભ્યાસ હાથ ધરેલ છે. યદરછ નિદર્શનના આધારે 484 ઉત્તરદાતા પાસેથી પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે.

2) G.R.Raval (2009) Analysis Of The Financial Efficiency Of The Fisheries Industries Of Gujarat With Reference To Veraval Port.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ 'વેરાવળ બંદરના સંદર્ભમાં ગુજરાતના મત્સ્ય ઉદ્યોગોની નાણાકીય કાર્યક્ષમતાનું વિશ્લેષણ" આ વિષયના સંદર્ભમાં હાથ ધરવામાં આવેલ છે. ગુજરાતના મત્સ્ય ઉદ્યોગોમાં અનેકવિધ પાયાના પ્રશ્નો રહેલા છે. ઓછુ ઉત્પાદન, મત્સ્ય જાળવણી, માછલીઓની ગુણવત્તાનું નિયંત્રણ, પ્રદૂષણ નિવારણ, માછીમારોને પ્રાપ્ત થતું ઓછું વળતર આવા વિવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે આ અભ્યાસ કરેલ છે. આ અભ્યાસમાં માહિતી મેળવવા પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતી દ્વારા વ્યક્તિગત મુલાકાતો અને પ્રકાશનોના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસમાં ભારત અને ગુજરાતના બંદરોનો પરિચય આપી ગુજરાતના મત્સ્ય ઉદ્યોગ સંબંધી અગત્યના જળજીવોની ચર્ચા કરી તેને લગતી આંકડાકીય માહિતી આપી છે. ગુજરાતના અગત્યના બંદર તરીકે કંડલા, ઓખા, વેરાવળ, પોરબંદર, માંગરોળ, જાફરાબાદ અને માંડવીની ચર્ચા કરી છે. ત્યારબાદ મહત્વના બંદર તરીકે વેરાવળ બંદરના મત્સ્યઉદ્યોગમાં કેટલું પ્રદાન છે, તે નોંધવામાં આવ્યું છે, તેમાં કેટલું ઉત્પાદન થાય છે, કેટલી નિકાસ થાય છે. તેમની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

3) Dr. Nitiksha J. Gediya (2019) Development of Porbandar Marine fisheries: Question and Future

પ્રસ્તુત સંશોધન પોરબંદરના દરિયાઈ મત્સ્યઉદ્યોગનાં વિકાસનો અભ્યાસ કરવામાં હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. મત્સ્ય ઉદ્યોગના લીધે બંદરના વિકાસને પણ વેગ મળ્યો છે તેમ જ આ ક્ષેત્રે રોજગારીમાં પણ વધારો થયો છે. આ સંશોધનમાં છેલ્લા 10 વર્ષમાં સરકાર દ્વારા મત્સ્ય ઉદ્યોગના વિકાસ માટે કયા કયા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે અને તેના ઉપર કેટલું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે જેમાં મત્સ્ય ઉદ્યોગના વિવિધ કાયદાઓ, માછીમારી માટેની સંસ્થાગત ધિરાણની સબસીડીઓ, આધુનિક સાધનોની ખરીદી માટે આપવામાં આવેલા પ્રોત્સાહનો, મત્સ્ય ઉદ્યોગના વિકાસ માટે તાલીમ કેન્દ્રની સ્થાપના માછીમારોની માછીમારી કરવાના દ્રષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવવા માટેની વિવિધ યોજનાઓનો વિકાસ વગેરે બાબતોને સાંકળીને આ સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

5. અભ્યાસના હેતુઓ

- ભારતીય અર્થતંત્રમાં મત્સ્યક્ષેત્રના મહત્વનો અભ્યાસ કરવો.
- ભારતમાં કુલ મત્સ્ય ઉત્પાદન અને નિકાસમાં આવેલા ફેરફારો તપાસવા.
- ભારતમાં મત્સ્યઉદ્યોગના કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ફાળો તપાસવો.
- ભારતમાં મત્સ્ય-ઉદ્યોગના વિકાસ માટેની સરકારી યોજનાનો અભ્યાસ કરવો.

6. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગૌણ માહિતી માટે વિવિધ અહેવાલો અને પ્રકાશનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેના આધારે માહિતીનું વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણ કરી તારણો રજૂ કરવામા આવ્યા છે.

7. ભારતીય અર્થતંત્રમાં મત્સ્ય ક્ષેત્રનું મહત્વ

ભારત કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. આપણા દેશમાં લગભગ અડધાથી વધુ વસ્તી કૃષિ અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલ છે. કૃષિ અને સંલગ્ન ક્ષેત્રમાં ખેતી,પશુપાલન, મત્સ્ય વ્યવસાય, મરઘા બતક પાલન, વન્ય પેદાશ એકત્રીકરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.મત્સ્ય વ્યવસાય એટલે કે માછીમારીના સંદર્ભમાં વાત કરીએ તો તે આપણા દેશમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં માછીમારી લોકોને ખોરાક, પોષણ, આવક, રોજગારી અને જીવન નિર્વાહ પુરા પાડે છે. વર્તમાન સમયે ભારતમાં લગભગ 28 મિલિયન જેટલા માછીમારો જોવા મળે છે. માછીમારીના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. દરિયાઈ માછીમારી અને આંતરભાગમાં માછીમારી દરિયાઈ માછીમારીના સંદર્ભમાં ભારત ખુબ જ મોટા પ્રમાણમાં દરિયાઈ સંસાધનો ધરાવે છે.ભારત 7,516 કિલોમીટર લાંબો દરિયા કિનારો ધરાવે છે. ભારત 2,02 મિલિયન ચોરસ કિલોમીટર જેટલો એક્સક્લુઝીવ ઇકોનોમિક ઝોન (EEZ) અને 0.53 મિલિયન ચોરસ કિલોમીટર ખંડીય છાજલી વિસ્તાર ધરાવે છે.

State	Total Fish Production (MT)
Andhra Pradesh	40 લાખ મેટ્રિક ટન
West Bengal	17.42 લાખ મેટ્રિક ટન
Gujarat	8.35 લાખ મેટ્રિક ટન
Kerala	6.85 લાખ મેટ્રિક ટન
Tamil Nadu	6.82 લાખ મેટ્રિક ટન
Odisha	8.73 લાખ મેટ્રિક ટન
Karnataka	5.99 લાખ મેટ્રિક ટન
Maharashtra	561 હજાર મેટ્રિક ટન
Goa Daman Dieu	105 હજાર મેટ્રિક ટન
Puducherry	51 હજાર મેટ્રિક ટન

આંતરભાગ માછીમારીમાં નદીઓ નહેરો, સરોવરો, તળાવો, ટાંકાઓ, ભાંભરા પાણીમાં માછીમારીનો સમાવેશ થાય છે, ભારતમાં આંતરભાગ માછીમારીના સંસાધનોમાં નદીઓ અને નહેરોની લંબાઈ 1.95 લાખ કિલોમીટર, પુરના તળાવો 8.12 લાખ હેક્ટર, અન્ય તળાવો અને ટાંકાઓ 24.1 લાખ હેક્ટર, જળાશયો 31.5 લાખ હેક્ટર, ભાભરા પાણીનો વિસ્તાર 124 લાખ હેક્ટર મળીને કુલ આંતરભાગ વિસ્તાર 189.67 લાખ હેક્ટર જેટલો વિસ્તાર ધરાવે છે.

8. ભારતમાં મત્સ્ય ઉત્પાદન

Source : https://www.tractorjunction.com

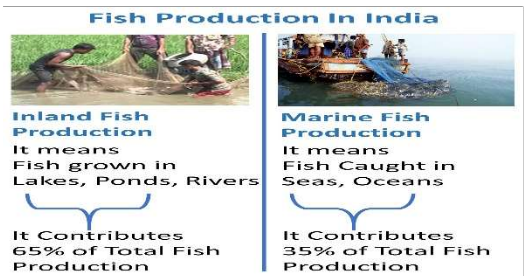

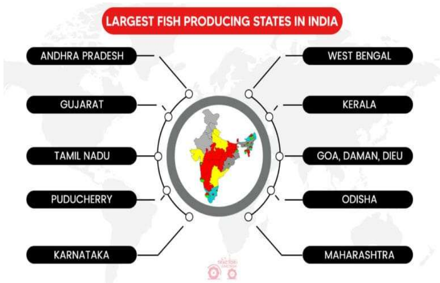

CONTRIBUTION OF INDIAN FISH CULTURE

Area of Contribution in World	Contribution
Fish Production	3rd Rank
Aquaculture	2nd Rank
Fisheries GDP	1.1%
Agricultural GDP	5.15%
Per Capita Availability of Fish	9.0 Kg
Annual Export Earnings	Rs. 33,441.61 Cr
Sector Employment	14.0 Million
Seafood Export Approx	12, 89,651 MT
Global Fish Diversity	10%

Year	દરિયાઈ ઉત્પાદન (MT)	આંતર ભાગ ઉત્પાદન (MT)	કુલ ઉત્પાદન (MT)	સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર (%)
2010-11	32.50	49.81	82.31	2.91
2011-12	33.72	52.94	86.66	5.28
2012-13	33.21	57.19	90.40	4.32
2013-14	34.43	61.36	95.79	5.96
2014-15	35.69	66.91	102.60	7.11
2015-16	36.00	71.62	107.62	4.89
2016-17	36.25	78.06	114.31	6.21
2017-18	36.88	89.02	125.90	10.24
2018-19	38.53	97.02	135.73	12.28
2019-20	37.27	104.37	141.64	7.38

અર્થઘટન

ભારતમાં વર્ષ 2010-11 થી 2019-20 સુધીના સમયગાળા દરમિયાન દરિયાઈ મત્સ્ય ઉત્પાદન, આંતર ભાગમાં મત્સ્ય ઉત્પાદન, કુલ મત્સ્ય ઉત્પાદન અને સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિદર દર્શાવવામાં આવ્યો છે કોષ્ટકનું નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે 2010-11 માં દરિયાઈ ઉત્પાદન 32.50 લાખ MT અને આંતરભાગમાં મત્સ્ય ઉત્પાદન 49.81 લાખ MT અને કુલ ઉત્પાદન 82.31 લાખ MT હતું અને સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 2.91 % જેટલો હતો. જે વર્ષ 2019-20 માં દરિયાઈ ઉત્પાદન 37.27 લાખ MT અને આંતર ભાગમાં મત્સ્ય ઉત્પાદન 104.37 લાખ MT હતું અને કુલ ઉત્પાદન 141.64 MT જેટલું થયું છે અને સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર 7.38% જેટલો થયો છે. આમ આ સમયગાળામાં મત્સ્ય ઉત્પાદનમાં સતત વધારો થયેલો જોવા મળે છે જેમાં દરિયાઈ મત્સ્ય ઉત્પાદનની તુલનાએ આંતરભાગ મત્સ્ય ઉત્પાદનમાં ત્રણ ગણાથી વધુ વધારા થયાનું માલુમ પડે છે.

૧. ભારતના મત્સ્ય ઉદ્યોગનો કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિ (GVA) માં ફાળો

Year	કુલ રાષ્ટ્રીય GVA માં મત્સ્ય ક્ષેત્રનો હિસ્સો (%)
2010-11	0.84
2011-12	0.84
2012-13	0.84
2013-14	0.84
2014-15	0.85
2015-16	0.86
2016-17	0.88
2017-18	0.95
2018-19	1.00
2019-20	1.01

અર્થઘટન

ઉપરોક્ત માહિતી મુજબ ભારતના મત્સ્ય ઉદ્યોગનો કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિ (GVA) માં વર્ષ 2010-11 માં 0.84% હિસ્સો હતો જે વધીને વર્ષ 2014-15માં 0.85 % થયો અને વર્ષ 2019-20 ના વર્ષ દરમિયાન 1.01 % જેટલો જોવા મળે છે. આ માહિતી પર થી કહી શકાય કે (GVA) માં ભારતના મત્સ્ય ક્ષેત્રનો હિસ્સો સતત વધી રહ્યો છે.

10. ભારતમાં મત્સ્ય ઉત્પાદનોની નિકાસના વલણો

YEAR	Fish Export In Rs.(LT)
2010-11	8.13
2011-12	8.62
2012-13	9.28
2013-14	9.83
2014-15	10.51
2015-16	9.46
2016-17	11.35
2017-18	13.77
2018-19	13.93
2019-20	12.90

Source : https://www.tractorjunction.com

Trend of Export of Fish and Fish Products in Quantity (Lakh Tonnes)

અર્થઘટન

ઉપરોક્ત માહિતી મુજબ ભારતમાં વર્ષ 2010-11 માં કુલ મત્સ્ય નિકાસ 8.13 (L.T.) કરવામાં આવી હતી. જે વધીને 2014-15માં 10.51 (L.T.) જેટલી થઈ હતી. અને વર્ષ 2018-19 માં સૌથી વધુ 13.93 (L.T.) મત્સ્ય નિકાસ કરવામાં આવી હતી. 2018-19 ની સરખામણીએ વર્ષ 2019-20 માં Covid-19 મહામારીને કારણે મત્સ્ય નિકાસમાં ઘટાડો થયેલો માલુમ પડે છે, વર્ષ 2019-20 માં મત્સ્ય નિકાસ 12.90 (L.T.) એટલે કે એક લાખ મે. ટન જેટલી મત્સ્ય નિકાસ ઘટી છે.

Trend of Export of Fish and Fish Products in US Dollar (Million)

Year	Fish Export In Us Dollar
2010-11	2856.92
2011-12	3508.45
2012-13	3511.67
2013-14	5007.70
2014-15	5511.12
2015-16	4687.94
2016-17	5777.61
2017-18	7081.55
2018-19	6728.50
2019-20	6678.69

Trend of Export of Fish and Fish Products in Value (Rs. Crore)

Year	Fish Export In Rs.(Crore)
2010-11	12,901.47
2011-12	16,597.23
2012-13	18,856.26
2013-14	30,213.26
2014-15	33,441.61
2015-16	30,420.83
2016-17	37,870.90
2017-18	45,106.89
2018-19	46,589.37
2019-20	46,662.85

11. ભારતમાં મત્સ્ય-ઉદ્યોગના વિકાસ માટેની સરકારી યોજના

પ્રધાનમંત્રી મત્સ્ય સંપદા યોજના (PMMSY)

-પ્રધાનમંત્રી મત્સ્ય સંપદા યોજના શું છે ?

PMMSY અથવા પ્રધાનમંત્રી મત્સ્ય સંપદા યોજનાનો હેતુ 'બ્લુ ક્રાંતિ' બનાવવાનો છે. સરકારે મત્સ્યોદ્યોગને ટેકો આપવા અને આ ક્ષેત્રના ઉત્પાદન, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, માર્કેટિંગ અને ટેકનોલોજીને સુધારવા માટે આ યોજના શરૂ કરી છે. આ યોજના ફિશરી મેનેજમેન્ટને આધુનિક બનાવવા અને માછીમારોના સામાજિક-આર્થિક કલ્યાણમાં સુધારો કરવાનો લક્ષ્યાંક ધરાવે છે. PMMSY તમામ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને ભારતીય રાજ્યોમાં 10 sept 2020 થી 2025 સુધી પાંચ વર્ષ માટે લાગુ કરવામાં આવેલ છે.

પ્રધાનમંત્રી મત્સ્ય સંપદા યોજનાની ભંડોળ પેટર્ન

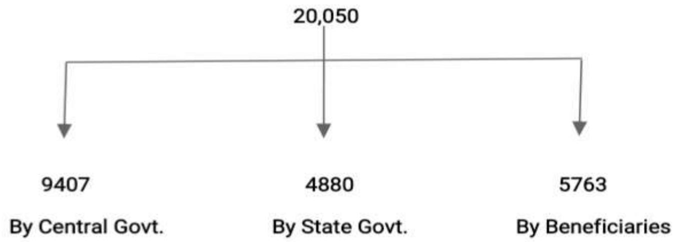

PMMSY માટે પાત્રતા માપદંડ શું છે?

1) અરજદારો માછીમાર હોવા જોઈએ.

2) તેઓ સ્થાનિક માછીમાર સહકારી મંડળીના સભ્ય હોવા જોઈએ.

3) તેઓ 18-60 વર્ષની વયમાં આવતા હોવા જોઈએ.

PMMSY ના લક્ષ્યો

1) ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવો. (2019-20 માં મત્સ્ય ઉત્પાદન 13.75 MT. થી 2025 સુધીમાં 22 M.T. સુધી પહોંચાડવું. અને 3 ટન પર હેક્ટર થી 5 ટન પર હેક્ટર ઉત્પાદકતા વધારવાનો લક્ષ્ય.

2) 55 લાખ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રોજગારી આપવી.

૩) મત્સ્ય નિકાસ બમણી કરવી (વર્ષ 2019-20 માં 46,589 M.T થી 2025 સુધીમાં 1 લાખ M.T સુધી કરવી.

4) માથાદીઠ સ્થાનિક માછલીનો વપરાશ 5 કિગ્રા થી વધારીને 12 કિગ્રા કરવી.

5) લણણી પછીના નુકસાનમાં 20-25% થી લગભગ 10% સુધીનો ઘટાડો કરવો.

6) મત્સ્યોદ્યોગ ક્ષેત્રમાં ખાનગી રોકાણ અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસની સુવિધા વધારવી.

આ યોજના હેઠળ મંજૂર થયેલ પ્રવૃતિઓ

12. અભ્યાસનાં તારણો

1) પ્રસ્તુત અભ્યાસથી માલુમ પડે છે કે ભારતમાં 10 વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન મત્સ્ય ઉત્પાદનમાં સતત વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

2) પ્રસ્તુત અભ્યાસથી માલુમ પડે છે કે દરિયાઈ ઉત્પાદન કરતા આંતર ભાગ ઉત્પાદનમાં ત્રણ ગણાથી વધુ વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

3) ભારતમાં 2010-11 ની તુલનાએ 2019-20 માં ભારતમાં મત્સ્ય ઉદ્યોગનો કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિમાં ફાળો સતત વધતો જોવા મળેલ છે.

4) પ્રસ્તુત અભ્યાસથી એ જાણવા મળ્યું કે ભારતમાં મત્સ્ય ઉત્પાદનોની નિકાસમાં 10 વર્ષમાં સતત વધારો થયેલો છે.

13. સમાપન

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતનાં મત્સ્ય ઉદ્યોગનો પરિચય મેળવવામાં આવ્યો છે આ અભ્યાસમાં ભારતમાં 10 વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન મત્સ્ય ઉત્પાદન અને નિકાસમાં આવેલા ફેરફારો તેમજ મત્સ્ય ક્ષેત્રના કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિ(GVA) નાં ફાળાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, સમગ્ર અભ્યાસથી માલુમ પડે છે કે ભારતનો મત્સ્ય ઉદ્યોગ દેશના અર્થતંત્રમાં એક મહત્વનો રોલ અદા કરી રહ્યો છે. જે ભારતની અર્થવ્યવસ્થાના વિકાસ માટે મહત્વની બાબત કહી શકાય.

Refrences

- Kayalvizhi A. (2015) ***A Study on The Growth of Inland Fisheries in Tamilnadu.***
- G.R.Raval (2009) ***Analysis Of The Financial Efficiency Of The Fisheries Industries Of Gujarat With Reference To Veraval Port.***
- Dr. Nitiksha J. Gediya (2019) ***Development of Porbandar Marine fisheries: Question and Future***
- Handbook on fisheries statistic (2020) ***Government of India New Delhi.***
- Fishery statistic of Gujarat (2018) ***government of Gujarat.***
- *https://www.exportgenius.in*
- *https://cmfri.org.in*
- *National Statistical Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India. (Official)*

નગરપાલિકાઓની વિકાસની સ્થિતિઃ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં

Rakiyabibi Ismail Dosh
(M.A., M.Phil.)
Department of Economics,
Veer Narmad South Gujarat University, Surat

❖ **અમુર્ત**

અહીં પ્રસ્તુત સંશોધન વિષયના અભ્યાસમાં "નગરપાલિકાઓની વિકાસની સ્થિતિઃ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં" કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતમાં નગરપાલિકાઓને ચાર વર્ગમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગુજરાત મ્યુનિસિપલ ફાયનાન્સ બોર્ડ દ્વારા વર્ગ અ, બ, ક, ડ નું વર્ગીકરણ નગરપાલિકાઓની વસ્તીના આધારે કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર કુલ ૧૫૯ નગરપાલિકાઓ આવેલી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પસંદ કરવામાં આવેલી નગરપાલિકાઓ વિજલપોર અને બીલીમોરા વર્ગ–(બ)ની નગરપાલિકાઓ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વર્ષ ૨૦૧૦–૧૧ થી ૨૦૧૯–૨૦ પાછલા દસ વર્ષના અંદાજપત્ર અને વાર્ષિક વહિવટી અહેવાલ ઉપલબ્ધ થયા તેના આધારે નગરપાલિકાઓનું વિશ્લેષણ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

❖ **પ્રસ્તાવના**

આર્થિક વિકાસ એ વિશ્વની આજે એક સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સમસ્યા છે. જયારે ઝડપી આર્થિક વિકાસ એ અલ્પવિકસિત અને વિકસિત રાષ્ટ્રોની તાતી જરૂરિયાત બની છે. આર્થિક વિકાસને પાયામાંથી કરવો આવશ્યક છે. વીસમી સદીમાં કલ્યાણ રાજયની વિભાવનાનો પ્રસાર થતાં સરકારનાં કાર્યક્ષેત્રમાં મોટાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે. નાગરિકોના વિકાસ માટે પૂરતું પોષણ, કપડાં, આરોગ્ય, શિક્ષણ, તાલીમની સરકારે જોગવાઈ કરવી પડે છે.

આજે અર્થશાસ્ત્રના આધુનિક સાહિત્યમાં "આર્થિક વિકાસની મૂળ વિભાવનામાં ઘણો ફેરફાર થયો છે. "પરંપરાગત રીતે આર્થિક વિકાસને માપવા કરતાં હવે આર્થિક ઉપરાંત સામાજિક પરિબળો જેવો કે આરોગ્ય તથા શિક્ષણને માપદંડ તરીકે જોવા મળે છે. આ માપદંડ સાચા અર્થમાં સ્થાનિક સરકાર દ્વારા જ માપી શકાય એમ છે. સ્થાનિક સરકાર એ ફકત રાજકીય તાલીમ નહિ, પરંતુ સ્થાનિક લોકોના કલ્યાણ માટે પાયાની જરૂરિયાતો અને સેવાઓ પૂરી પાડે છે. જો શહેરી સંસ્થા રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખી ખર્ચ કરે તો તે આર્થિક વિકાસને વેગ આપી શકે છે.

આજના આધુનિક યુગમાં સ્થાનિક સરકારનું કાર્ય "એ અર્થશાસ્ત્ર વિષયની દષ્ટિએ ઘણી અગત્યતા ધરાવે છે. વિશ્વમાં વસ્તીનું ભારણ વધી રહ્યું છે. ત્યારે તેમની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે દુનિયાના ઘણા દેશોમાં "સ્થાનિક સરકારને" અગત્યતા આપવામાં આવી છે.

વિશ્વના ઘણા દેશોની જેમ ભારત પણ એક સમયાયીતંત્રી દેશ છે. ભારતના બંધારણ અનુસાર તે રાજયોનો સંઘ છે. માટે સમવાયતંત્રમાં સત્તાનું વિભાજન બંધારણ દ્વારા થયેલું હોય છે. ભારતીય સમવાયી સરકારમાં ત્રણ સ્તરીય ગોઠવણી જોવા મળે છે. પ્રથમ સ્તરે કેન્દ્ર સરકાર, બીજા સ્તરે રાજય સરકાર અને ત્રીજા સ્તરે સ્થાનિક જાહેર સંસ્થાઓ આવે છે.

ભારતમાં સ્થાનિક સ્વરાજયની સંસ્થાઓ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. (૧) પંચાયતી સરકાર (૨) મ્યુનિસિપલ સરકાર.

પંચાયતી રાજમાં જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ્ય પંચાયતનો સમાવેશ થાય છે. આ પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ ગ્રામીણ વસ્તી, તેમની જરૂરિયાતો તેમના કાર્યો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જયારે મ્યુનિસિપલ સરકાર શહેરી વિસ્તારો માટે રચાયેલી હોય છે. અને તેમાં મહાગનરપાલિકા, નગરપાલિકા, જાહેર સૂચિત વિસ્તારની પરિષદ, લશ્કરી પરિષદ પ્રમાણે વહેંચણી થયેલ હોય છે.

૧૯૯૨ માં ૭૪મો બંધારણ સુધારો અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તેનો અમલ ૧–૬–૧૯૯૩ થી થયો. આ સુધારો નગરપાલિકાઓ એવું શિર્ષક ધરાવે છે. ૭૪ મો બંધારણ સુધારા હેઠળ પહેલી જ વાર નગરપાલિકાઓ માટે વિસ્તૃત જોગવાઇઓ બંધારણમાં કરવામાં આવી અને તેથી નગરપાલિકાઓ ભારતમાં શહેરી વિસ્તારોમાં ત્રીજા સ્તરની સરકાર બની છે.

❖ ગુજરાતમાં નગરપાલિકા

૧ લી મે, ૧૯૬૦ થી ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે પહેલા તે બૃહદ મુંબઈ રાજ્ય હેઠળ હતું. આ સમયે ગુજરાતમાં બૃહદ મુંબઈ રાજ્યના (બ્રિટિશ શાસન વખતના) નગરપાલિકાઓ અંગેના કાયદાઓ લાગુ પડતા હતા. ત્યારના કાયદાઓ અનુસાર ૨ હજારથી ૧૦ હજાર સુધીની વસ્તીવાળા શહેરોને સીટી મ્યુનિસીપાલીટી કહેવામાં આવતી હતી. જયારે ૧૦ હાજરથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરોને ડિસ્ટ્રીકટ મ્યુનિસીપાલીટીઓ કહેવામાં આવતી હતી.

૧૯૦૧ માં બોમ્બે ડીસ્ટ્રીકટ મ્યુનિસીપાલીટી એકટ અમલમાં આવ્યો, ત્યારબાદ ૧૯૨૫ માં બોમ્બે મ્યુનિસીપાલીટી બરોજ એકટ અમલમાં આવ્યો આ બંને કાયદાઓમાં મ્યુનિસીપાલીટીમાં સભ્યોની (નોમીનેટ) નિમણુંકની પ્રથા હતી. ત્યારબાદ બોમ્બે સરકારે ૧૯૩૮ના કાયદાથી નિમણૂકની પ્રથા રદ કરી સદસ્યોની ચૂંટણી માટેની પ્રથા દાખલ કરી, સાથો–સાથ સ્ત્રીઓ, હરિજનો, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ વગેરેની અનામત બેઠકોની વ્યવસ્થા પણ દાખલ કરી.

ગુજરાત રાજ્ય અમલમાં આવ્યો તે પહેલા ઉપરના કાયદા મુજબ ગુજરાતમાં મ્યુનિસીપાલીટીઓનો વહીવટ ચાલતો હતો અને તે કાયદા અનુસાર તે વખતે કુલ ૧૪૭ મ્યુનિસીપાલીટીઓ હતી.

ગુજરાતમાં નગરપાલિકાઓની વર્ગવાર વહેંચણી જોતા જણાય છે કે ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર નગરપાલિકાઓની સંખ્યા ૧૫૯ જેટલી છે. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે નગરપાલિકાઓમાં ૪ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. આ વર્ગ મુજબ નગરપાલિકાઓનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતમાં નગરપાલિકાઓની વર્ગવાર વહેંચણી

વર્ગ	વસ્તી	સંખ્યા
એ	એક લાખ કરતા વધારે	૧૮
બી	૫૦,૦૦૦ થી ૧ લાખ	૩૩
સી	૨૫,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦	૪૫
ડી	૧૫,૦૦૦ થી ૨૫,૦૦૦	૬૩

સ્ત્રોત :http://gstfc.gujarat.gov.in

ગુજરાતમાં મહાનગરપાલિકા અને નગરપાલિકાની સંખ્યા

વર્ષ	મહાનગરપાલિકા	નગરપાલિકા	કુલ
૧૯૭૧	૩	૫૨	૫૫
૧૯૮૧	૪	૫૨	૫૬
૧૯૯૧	૫	૬૧	૭૧
૨૦૦૧	૬	૧૫૯	૧૬૫
૨૦૧૧	૮	૧૫૯	૧૬૫

સ્ત્રોત : Census of India, Various Reports

❖ સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

- **પ્રસાદ, જી.**

પ્રસાદ, જી. (૧૯૬૮) દ્વારા કરવામાં આવેલ આ અભ્યાસ "Municiple Finance in UP; a case study of The Finance of Kawal Corporation" કરાયો છે. આ અભ્યાસ ગૌણ માહિતી ઉપર આધારિત છે. આ અભ્યાસમાં કાનપુર નગરપાલિકા, ઈલાહાબાદ નગરપાલિકા, આગરા નગરપાલિકા, લખનઉ નગરપાલિકા વગેરેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાયો છે.

આ અભ્યાસમાં તુલનાત્મક પરિણામ સ્વરૂપે નગરપાલિકાઓ દ્વારા નવા કર નાંખવામાં ન આવ્યા તેના લીધે કવાલ નગરપાલિકાને નાણાંકીય લાભો વધારે પ્રાપ્ત થયા નહિ. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓ પરંપરાગત સ્વરૂપે રાજ્ય સરકાર પર નિર્ભર રહી છે. એટલે આવી સંસ્થાઓમાં વધારે પ્રમાણમાં આવક ન થવાના કારણે વ્યવસાયલક્ષી કે વિકાસ લક્ષી કાર્યોની શરૂઆત પણ ન કરી શકી. આ અભ્યાસમાં ભારતમાં નગરપાલિકાઓને નાણાંકીય સંબંધિત નીતિઓમાં મૂળભૂત રીતે પરિવર્તનનો સૂચન આપ્યો છે.

- **ભાલે, એ.**

ભાલે, એ. (૧૯૯૩) દ્વારા કરવામાં આવેલ આ અભ્યાસ 'રાયપુર નગરપાલિકાની આવક ખર્ચનું વાર્ષિક અહેવાલ (વર્ષ ૧૯૭૦–૭૧ થી ૧૯૯૦–૯૧)' પર કરાયો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા કરવામાં આવેલા સૂચનો એ છે કે સ્થાનિક શાસન

સંસ્થાઓનું અસંતોષજનક કારણ નાણાંકીય વ્યવસ્થા છે. નગરપાલિકાઓ કર ઉઘરાવાની ક્ષમતામાં નિષ્ફળ રહી છે. નગરપાલિકા દ્વારા નાંખવામાં આવતો કર એ બાબત પર નિર્ભર કરે છે કે નગરપાલિકાઓ દ્વારા નાગરિકોને સુવિધાઓ કયા પ્રકારની આપવામાં આવે છે. જો સુવિધાઓ ઉચ્ચતમ અને સારી હોય તો નાગરિકો કર ભરવા માટે તૈયાર થશે.

આ અભ્યાસમાં એ સૂચન આપ્યો છે કે રાયપુર સહિત દરેક નગરપાલિકાઓએ પોતાની એક પ્રભાવશાળી પંચવર્ષીય યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ જેથી યોજનાના આધારે કાર્ય થઈ શકે અને આવનારી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરી શકે. નગરપાલિકાને પ્રાપ્ત થનારી કર આવકનું યોગ્ય પ્રમાણે ખર્ચ કરી શકે.

- **દીવાન, આર.**

દીવાન, આર. (૨૦૦૧) દ્વારા કરવામાં આવેલ આ અભ્યાસ "રાયપુર સંભાગની નગરપાલિકાઓ અને ગ્રામ પંચાયતોની આવક–ખર્ચનું બજેટનું વિશ્લેષણ" પર કરાયો છે. આ અભ્યાસમાં નગરપાલિકા અને ગ્રામપંચાયતોની બજેટના આધારે વિશ્લેષણ કરાયું છે. આ અભ્યાસમાં સૂચનો આપવામાં આવ્યાં છે કે આ નગરપાલિકાઓ લોકનિર્માણ માટે લોકો/ નાગરિકો પર કર લાદવાને બદલે શાસનથી પ્રાપ્ત થનારી અનુદાનની આવક પર નિર્ભર છે. અને આવા અનુદાનની આવક ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી નગરપાલિકાઓ અને ગ્રામ પંચાયતો પોતાનું નિર્ધારિત લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. આ અભ્યાસમાં મધ્યપ્રદેશ નગરપાલિકા અધિનિયમના મત અનુસાર જાણવા મળ્યું કે નગરપાલિકાઓ કર નાંખવાની શકિતનું સંપૂર્ણપણે ઉપયોગ કરતા નથી. જેથી આવકનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય પૂરૂ થતું નથી. જયારે નગરપાલિકાઓનો આવકનો મહત્ત્વનો સ્ત્રોત એ કર આવક છે. આ કર આવક નગરપાલિકાને ૪૦% થી ૭૦% જેટલી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જયારે રાયપુર સંભાગની નગરપાલિકાઓ આ કાર્ય પૂર્ણ સ્વરૂપે કરતી ન હોવાથી નગરપાલિકાની આવકમાં ખોટ જાય છે.

❖ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકા

વિજલપોર ગુજરાતના નવસારી જિલ્લામાં આવેલી એક નગરપાલિકા છે. વિજલપોર નગરપાલિકાની સ્થાપના ૨૦૦૫માં થઈ હતી. આ નગરપાલિકાને ૧૨ વોર્ડમાં વહેંચવામાં આવી છે. વિજલપોર નગરપાલિકાની વસ્તી ૮૧,૨૪૨ છે. જેમાં પુરુષની સંખ્યા ૪૪,૪૧૪ છે, જયારે સ્ત્રીની સંખ્યા ૩૬,૮૩૧ છે. ૦ થી ૬ વર્ષની વય ધરાવતા બાળકોની વસ્તી ૧૦,૩૬૭ છે. વિજલપોર શહેરનો સાક્ષરતા દર ૮૮.૧% છે. જેમાં પુરુષ સાક્ષરતા દર – ૯૨.૮૫% છે જયારે સ્ત્રી સાક્ષરતા દર– ૮૨.૩૯% છે.

બીલીમોરા એ ભારત દેશના ગુજરાત રાજયના નવસારી જિલ્લા અને ગણદેવી તાલુકામાં આવેલ શહેર છે. બીલીમોરા નગરપાલિકાની સ્થાપના ૧૯૦૧માં થઈ હતી. બીલીમોરા નગરપાલિકાને ૧૨ વોર્ડમાં વહેંચવામાં આવી છે. બીલીમોરા નગરપાલિકાની વસ્તી ૫૩,૧૮૭ છે. જેમાંથી ૨૭,૩૨૫ પુરુષો છે, જયારે ૨૫,૮૬૨ મહિલાઓ છે. ૦ થી ૬ વર્ષની વય ધરાવતા બાળકોની વસ્તી ૪,૭૫૭ છે. બીલીમોરા શહેરનો સાક્ષરતા દર ૮૯.૨૪% છે. જેમાં પુરુષ સાક્ષરતા દર – ૯૨.૫૫% અને સ્ત્રી સાક્ષરતા દર – ૮૫.૭૭% છે.

❖ સંશોધનના મુખ્ય હેતુઓ

- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની કર આવક કયા સાધનોમાંથી મેળવાય છે તેનો અભ્યાસ કરવો.
- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની આવકની સ્થિતિ જાણવી તેનો અભ્યાસ કરવો.
- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની ખર્ચની સ્થિતિ જાણવી તેનો અભ્યાસ કરવો.
- અભ્યાસ માટે મુખ્ય હેતુ સામાજિક વિશ્લેષણ કરવાનો છે એટલે વસ્તી ક્ષેત્રફળના આધારે વિકાસની તરાહ જાણવી.

❖ સંશોધન અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ

- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની કર આવકના સાધનોની સમાનતા જોઈ શકાય.
- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની ખર્ચની બાબતમાં એક સમાન તરાહ ધરાવતી નથી.
- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓમાં આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં શહેરની વસ્તી સાથે સંબંધિત નથી.

❖ સંશોધન નિદર્શ પસંદગી અને માહિતી પ્રાપ્તિ

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં નવસારી જિલ્લામાં આવેલી નગરપાલિકા વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓને પસંદ કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓનાં અંદાજપત્રોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાના અંદાજપત્ર અને વાર્ષિ વહિવટી અહેવાલ એકત્ર કરવામાં આવ્યા અને તેમની આવક અને ખર્ચની માહિતી તારવીને તેનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

❖ સંશોધન અભ્યાસની મર્યાદાઓ

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસની મુખ્ય મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે.

- પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકા માટે જે કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અન્ય વિસ્તારો માટે તેનું સામાન્યીકરણ થઈ શકે નહીં.
- અભ્યાસ માટેનો દસ (૧૦) વર્ષનો સમયગાળો પ્રસ્તુત અભ્યાસની મર્યાદા છે.
- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની વસ્તી, ક્ષેત્રફળમાં ફેરફાર વગેરેને કારણે આંકડાકીય માહિતી ઓછા–વધતે અંશે મળવા પાત્ર છે.
- પ્રસ્તુત અભ્યાસનું વિશ્લેષણ અને તારણો જે સ્વરૂપમાં આંકડાઓ પ્રાપ્ત થયા છે તેના પર આધારિત છે. તેથી જો માહિતી ચોકકસ ન હોય તો તેટલા અંશે તારણો પણ અચોકકસ હોઈ શકે છે.

❖ સંશોધન અભ્યાસ વિષયની આંકડાકીય માહિતી

▪ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાની કુલ આવક (રૂા. લાખમાં)

વર્ષ	વિજલપોર નગરપાલિકા	બીલીમોરા નગરપાલિકા	કુલ
2010-11	636.11 (19.29%)	2661 (80.71%)	3297.11 (100%)
2011-12	540.44 (12.47%)	3794.47 (87.53%)	4334.91 (100%)
2012-13	833.13 (12.56%)	5802.07 (87.44%)	6635.2 (100%)
2013-14	1305.97 (18.17%)	5880.69 (81.83%)	7186.66 (100%)
2014-15	1015.48 (17.89%)	4659.18 (82.11%)	5674.66 (100%)
2015-16	2125.78 (23.66%)	6857.9 (76.34%)	8983.68 (100%)
2016-17	3846.76 (37.65%)	6369.58 (62.35%)	10216.34 (100%)
2017-18	3459.96 (20.49%)	13423.72 (79.51%)	16883.68 (100%)
2018-19	4411.01 (40.47%)	6488.09 (59.53%)	10899.1 (100%)
2019-20	5223.77 (44.54%)	6503.32 (55.46%)	11727.09 (100%)

સ્ત્રોત– વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

▪ નગરપાલિકા દ્વારા ઉઘરાવામાં આવતા વેરા (રૂા. લાખમાં) : વિજલપોર

વર્ષ	ઘર વેરો	પાણી વેરો	સફાઈ વેરો	લાઈટ વેરો	વાહન વેરો	વ્યવસાય વેરો	ગટર વેરો	મનોરંજન વેરો	કુલ
2010-11	86.31	18.44	25.91	10.11	-	10.56	26.58	-	**177.91**
2011-12	71.40	41.43	21.29	8.22	-	11.45	22.22	-	**176.01**
2012-13	75.21	52.15	22.58	8.62	7.18	14.30	23.96	-	**204.00**
2013-14	73.70	53.86	21.99	8.54	7.20	13.81	24.36	-	**203.46**
2014-15	79.94	53.64	23.94	8.47	6.91	14.16	27.27	1.55	**215.88**
2015-16	82.22	52.36	24.73	8.10	5.08	20.97	28.22	3.25	**224.93**

2016-17	107.10	63.33	31.54	9.85	4.42	20.96	36.21	4.45	**277.86**
2017-18	88.09	56.14	26.88	8.55	4.16	17.24	31.39	1.05	**233.50**
2018-19	110.00	70.11	33.13	10.18	3.56	19.52	39.36	-	**285.86**
2019-20	116.12	68.88	34.77	10.50	2.55	19.72	39.13	-	**291.67**

સ્ત્રોત– વિજલપોર નગરપાલિકાની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

- વિજલપોર નગરપાલિકાની અન્ય આવક (રૂા. લાખમાં)

વર્ષ	ભાડું	વ્યાજ	પરચુરણ આવક	ફાળો	કુલ
2010-11	8.92	4.78	13.92	430.58	**458.20**
2011-12	10.63	48.65	13.95	291.20	**364.43**
2012-13	16.42	11.85	35.73	565.13	**629.13**
2013-14	16.29	6.93	46.66	1,032.63	**1102.51**
2014-15	16.96	1.45	61.60	719.59	**799.60**
2015-16	16.66	192.75	77.13	1,614.31	**1900.85**
2016-17	16.70	16.21	66.16	3,469.83	**3568.90**
2017-18	18.92	70.88	64.12	3,072.54	**3226.46**
2018-19	21.18	288.88	117.50	3,697.59	**4125.15**
2019-20	29.54	53.97	110.89	4,737.70	**4932.10**

સ્ત્રોત– વિજલપોર નગરપાલિકાની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

- વિજલપોર નગરપાલિકાની કુલ આવક (રૂા. લાખમાં)

વર્ષ	કર આવક	અન્ય આવક	કુલ
2010-11	177.91 (27.97 %)	458.2 (72.03 %)	636.11 (100 %)
2011-12	176.01 (32.57 %)	364.43 (67.43 %)	540.44 (100 %)
2012-13	204 (24.49 %)	629.13 (75.51 %)	833.13 (100 %)
2013-14	203.46 (15.58 %)	1102.51 (84.42 %)	1305.97 (100 %)
2014-15	215.88 (21.26 %)	799.6 (78.74 %)	1015.48 (100 %)
2015-16	224.93 (10.58 %)	1900.85 (89.42 %)	2125.78 (100 %)
2016-17	277.86 (7.22 %)	3568.9 (92.78 %)	3846.76 (100 %)

2017-18	233.5 (6.75 %)	3226.46 (93.25 %)	3459.96 (100 %)
2018-19	285.86 (6.48 %)	4125.15 (93.52 %)	4411.01 (100 %)
2019-20	291.67 (5.58 %)	4932.1 (94.42 %)	5223.77 (100 %)

સ્ત્રોત– વિજલપોર નગરપાલિકાની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

- **નગરપાલિકા દ્વારા ઉઘરાવામાં આવતા વેરા (રૂા. લાખમાં) : બીલીમોરા**

વર્ષ	ઘર વેરો	પાણી વેરો	સફાઈ વેરો	લાઈટ વેરો	વાહન વેરો	સિનેમા વેરો	વ્યવસાય વેરો	ગટર વેરો	મનોરંજન વેરો	કુલ
2010-11	95.00	36.94	18.25	16.51	1.10	0.35	17.69	-	-	**85.84**
2011-12	98.28	41.32	19.46	17.62	1.34	0.33	21.11	-	-	**199.46**
2012-13	109.58	37.60	18.56	16.86	0.12	0.35	18.42	0.84	-	**202.33**
2013-14	128.78	39.16	20.08	18.16	-	0.33	17.46	1.12	-	**225.09**
2014-15	156.93	38.26	20.80	18.91	0.24	1.31	16.51	1.35	0.85	**255.16**
2015-16	142.52	37.86	22.30	20.36	-	0.22	25.02	1.98	3.29	**253.55**
2016-17	158.37	38.21	21.55	19.65	0.01	0.70	27.87	3.47	2.81	**272.64**
2017-18	139.80	36.14	19.54	17.83	0.43	-	22.32	5.50	0.99	**242.55**
2018-19	158.91	38.37	20.48	18.63	0.34	-	19.19	8.94	-	**264.86**
2019-20	135.45	46.33	31.37	29.03	-	-	21.24	11.09	-	**274.51**

સ્ત્રોત– બીલીમોરા નગરપાલિકાની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

બીલીમોરા નગરપાલિકાની અન્ય આવક (રૂા. લાખમાં)

વર્ષ	ભાડું	વ્યાજ	પરચુરણ આવક	ફાળો	કુલ
2010-11	14.23	24.14	1,386.67	1,050.12	**2475.16**
2011-12	16.71	30.36	1,971.99	1,575.95	**3595.01**
2012-13	24.40	44.28	74.82	5,456.24	**5599.74**
2013-14	25.49	208.17	128.59	5,293.35	**5655.60**
2014-15	24.15	232.00	111.85	4,036.02	**4404.02**
2015-16	30.89	370.67	107.46	6,095.33	**6604.35**
2016-17	32.25	259.90	81.12	5,723.67	**6096.94**
2017-18	24.24	171.56	169.78	12,815.59	**13181.17**
2018-19	39.88	229.52	130.86	5,822.97	**6223.23**
2019-20	38.85	71.91	81.99	6,036.06	**6228.81**

સ્ત્રોત– બીલીમોરા નગરપાલિકાની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

- બીલીમોરા નગરપાલિકાની કુલ આવક (રૂા. લાખમાં)

વર્ષ	કર આવક	અન્ય આવક	કુલ
2010-11	185.84 (6.98 %)	2475.16 (93.02 %)	2661 (100 %)
2011-12	199.46 (5.26 %)	3595.01 (94.74 %)	3794.47 (100 %)
2012-13	202.33 (3.49 %)	5599.74 (96.51 %)	5802.07 (100 %)
2013-14	225.09 (3.83 %)	5655.6 (96.17 %)	5880.69 (100 %)
2014-15	255.16 (5.48 %)	4404.02 (94.52 %)	4659.18 (100 %)
2015-16	253.55 (3.7 %)	6604.35 (96.3 %)	6857.9 (100 %)
2016-17	272.64 (4.28 %)	6096.94 (95.72 %)	6369.58 (100 %)
2017-18	242.55 (1.81 %)	13181.17 (98.19 %)	13423.72 (100 %)
2018-19	264.86 (4.08 %)	6223.23 (95.92 %)	6488.09 (100 %)
2019-20	274.51 (4.22 %)	6228.81 (95.78 %)	6503.32 (100 %)

સ્ત્રોત– બીલીમોરા નગરપાલિકાની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

- વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાનો કુલ ખર્ચ (રૂા. લાખમાં)

વર્ષ	વિજલપોર નગરપાલિકા	બીલીમોરા નગરપાલિકા	કુલ
2010-11	475.9 (15.35%)	2624.72 (84.65%)	3100.62 (100%)
2011-12	431.86 (10.22%)	3794.15 (89.78%)	4226.01 (100%)
2012-13	982.34 (14.48%)	5801.36 (85.52%)	6783.7 (100%)
2013-14	1209.72 (17.06%)	5882.46 (82.94%)	7092.18 (100%)
2014-15	1341.03 (22.35%)	4659.26 (77.65%)	6000.29 (100%)
2015-16	1570.51 (18.63%)	6857.9 (81.37%)	8428.41 (100%)
2016-17	2392.95 (27.31%)	6368.66 (72.69%)	8761.61 (100%)
2017-18	3255.19 (19.52%)	13424.5 (80.48%)	16679.69 (100%)

2018-19	1047.76 (13.9%)	6488.13 (86.1%)	7535.89 (100%)
2019-20	916.58 (12.35%)	6503.32 (87.65%)	7419.9 (100%)

સ્ત્રોત– વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની વિવિધ વર્ષોની તારીજ

❖ **આંકડાશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ**

વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાની આવક અને ખર્ચની નિયતસંબંધ રેખા વિશ્લેષણ

	T -test	F - test	R Square value
સ્વતંત્ર ચલ (૨૦૧૦–૨૦૨૦)	413.937	34.498	95.3
વિજલપોર નગરપાલિકા આવક	6.997	41.091	89.9
બીલીમોરા નગરપાલિકા આવક	1.372	41.081	92.2
વિજલપોર નગરપાલિકા ખર્ચ	1.281	1.641	41.3
બીલીમોરા નગરપાલિકા ખર્ચ	1.229	2.130	61.5

વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાની આવક અને ખર્ચ વસ્તી સાથે એકચલીય વિશ્લેષણ

Descriptive Statistics						
	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
વિજલપોર નગરપાલિકા આવક	10	4683.33	540.44	5223.77	2339.8410	1745.20370
બીલીમોરા નગરપાલિકા આવક	10	10771.73	2661.00	13432.73	6244.9030	2865.00607
વિજલપોર નગરપાલિકા ખર્ચ	10	2823.33	431.86	3255.19	1362.3840	869.59449
બીલીમોરા નગરપાલિકા ખર્ચ	10	10799.78	2624.72	13424.50	6240.4460	2867.78483
વિજલપોર નગરપાલિકા વસ્તી	10	3610.00	77632.00	81242.00	79273.1000	1186.59892
બીલીમોરા નગરપાલિકા વસ્તી	10	5935.00	47252.00	53187.00	49733.4000	2228.34548
Valid N (listwise)	10					

❖ **તારણો**

➢ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની કર આવકના સાધનોની સમાનતા જોઈ શકાય.

વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની આવકના સાધનોમાં કર આવક અને અન્ય આવકનો સમાવેશ થાય છે. અહી વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની કર આવકના વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને સહસંબંધ અને નિયત સંબંધ શોધીને સાધનોની સમાનતા છે કે કેમ તે જાણી શકાયું છે. જયાં આગણન દ્વારા એમ સાબિત થાય છે કે બંને નગરપાલિકા દ્વારા પ્રાપ્ત કર આવકના વિવિધ આંકડાઓ મુજબ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાના કર આવકના સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત આવકના Sig મૂલ્યમાં નજીવા પ્રમાણના ફેરફાર જોઈ શકાયા છે જેનું કારણ બંને નગરપાલિકાનું ખર્ચનું પ્રમાણ પણ ઓછું હોય તેમ કહી શકાય. અહી વિજલપોર પાલિકાની કર આવકના સાધનોના T–પરીક્ષણનું Sigનું મૂલ્ય ૦.૦૦૦ જયારે બીલીમોરા નગરપાલિકાની કર આવકના સાધનોનું T–પરીક્ષણનું Sig નું મૂલ્ય ૦.૦૧૩ જેટલું આવેલ છે તેમ કહી શકાય.

➢ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની ખર્ચની બાબતમાં એક સમાન તરાહ ધરાવતી નથી.

ઉપરોકત ઉત્કલ્પનાનો અભ્યાસ કરતા જાણી શકાયું છે કે બંને નગરપાલિકાઓની ખર્ચની સરેરાશ કરતા જોઈ શકાયું છે કે બીલીમોરા નગરપાલિકાની ખર્ચની સરેરાશ ૬૨૪૦.૩૮૨૦ જેટલું આવેલ છે. જયારે વિજલપોર નગરપાલિકાની ખર્ચની સરેરાશ ૧૩૬૨.૩૮૪૦ જેટલું આવેલ છે. ખર્ચનું પ્રમાણ વધુ તેમ નગરપાલિકા વધુ કાર્યક્ષમ હોય અથવા તેની વિકાસની તરાહ યોગ્ય દિશા હોય તેમ કહી શકાય. અહી બીલીમોરા નગરપાલિકા કરતાં વિજલપોર નગરપાલિકાનું ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછું છે તેનું એક કારણ ત્યાં આવકનું ઓછું પ્રમાણ પણ કહી શકાય. આ સિવાય નિયત સંબંધ દ્વારા વર્ષ આધારિત બંને નગરપાલિકાની આવક અને ખર્ચની સમાનતાનો અભ્યાસ કરતા જોઈ શકાયું છે કે વિજલપોર નગરપાલિકા કરતા બીલીમોરા નગરપાલિકાના

ખર્ચનું ટી–મૂલ્ય નકારાત્મક આવેલ છે જે સાબિત કરે છે કે બંને નગરપાલિકાઓની ખર્ચની બાબતમાં સમાન તરાહ ધરાવતી નથી.

➢ વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓ આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં શહેરની વસ્તી સાથે સંબંધિત નથી.

વિજલપોર અને બીલીમોરા નગરપાલિકાઓની આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં શહેરના વસ્તીના આંકડાઓનો અભ્યાસ કરતા જાણી શકાયું છે કે કુલ વસ્તીના આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં કોઈ સંબંધ ધરાવતા હોઈ તેમ કહી શકાય. જયાં જોઈ શકાય છે કે બીલીમોરા નગરપાલિકા દ્વારા પ્રાપ્ત વસ્તીના આંકડા મુજબ નગરપાલિકાના આવક અને ખર્ચના આંકડાઓ વચ્ચેના નિયત સંબંધનો અભ્યાસ કરતાં જોઈ શકાયું છે કે વસ્તી અને નગરપાલિકાની આવક અને ખર્ચ વચ્ચેના ટી–પરિક્ષણમાં આગણિત પ્રચલનું Sig નું મૂલ્ય ૦.૪૮૩ જેટલું આવેલ છે જે ૦.૦૦૧ કરતા વધુ હોવાનું વલણ ધરાવે છે. તેમજ તેનું સહસંબંધનું પ્રમાણ ૦.૨૫૩ જેટલું આવેલ છે એટલે કે વસ્તી અને નગરપાલિકાની આવક અને ખર્ચ વચ્ચે ૨૫% જેટલો સંબંધ છે તે પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો હોય તેમ કહી શકાય. જયારે વિજલપોર નગરપાલિકાનો સહસંબંધનો પ્રમાણ ૦.૬૮૦ જેટલું આવેલ છે. અર્થાત કે વિજલપોર નગરપાલિકાના આવક અને ખર્ચનું વસ્તી સાથે ૬૮% જેટલું સંબંધ ધરાવે છે. જયારે Sigનું મૂલ્ય આવકનું ૦.૫૫૨ અને ખર્ચનું ૦.૦૯૮ જેટલું આવેલ છે જે બીલીમોરા નગરપાલિકાના Sigનું મૂલ્ય કરતા ઓછું હોવાનું વલણ ધરાવે છે.

➢ વિજલપોર નગરપાલિકા કર આવકમાં ૮ પ્રકારના વેરાઓ ઉઘરાવે છે જયારે બીલીમોરા નગરપાલિકા ૯ પ્રકારના વેરાઓ ઉઘરાવે છે.

❖ સૂચનો

➢ નગરપાલિકાઓને મળતું અનુદાન બિન–શરતી હોવું જોઈએ. અને તેનો ઉપયોગ કરવાની નગરપાલિકાઓને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.

➢ નગરપાલિકાઓ દ્વારા નાગરિકોને સીધી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.

➢ પ્રોત્સાહનલક્ષી સેવાઓ માટે ભાગીદારી થનારા સ્ટાફ સમુદાયને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

➢ આરોગ્ય ક્ષેત્રે સારી ગુણવત્તાવાળી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.

➢ નગરપાલિકાઓ દ્વારા થતા કાર્યોની જાણ નાગરિકોને કરવી અને તેમાં જાગૃતતા લાવવા માટેના કાર્યક્રમો કરવા.

➢ પર્યાવરણ માટે વૃક્ષો વાવવા અને વૃક્ષોનો નાશ થતા અટકાવવો.

➢ નગરપાલિકાના શાસનમાં રાજનૈતિક અસર વધુ ન હોવી જોઈએ. પરંતુ નગરપાલિકાના વિકાસના કાર્યોમાં મહત્વના સુધારાઓ થવા જોઈએ.

➢ જિલ્લા આયોજન સમિતિઓને સક્રિય કરવાની જરૂર છે અને નગરપાલિકાઓ તેમને પોતાની યોજનાઓ મોકલે એ આવશ્યક છે.

❖ સંદર્ભસૂચિ

પુસ્તકો

- CENSUS OF INDIA 2011 Gujarat, Series – 25, Part XII-B Directorate of Census Operations, Gujarat
- રાય, બી. સી. (૧૯૮૩). *'ભારત મેં સ્વાયત્ત શાસન'*, લખનઉ.

લઘુશોધ નિબંધ / મહાશોધ નિબંધ

- Municipal Finance in up: a case study of the finance kawal corporation 1968, Page No.358
- દીવાન રાજેશઘર– રાયપુર સંભાગ કી નગરપાલિકાઓ 'વં નગર પંચાયતો કે આય–વ્યય બજટ વિશ્લેશણાત્મક અધ્યયન ૨૦૦૧
- ભાલે એ – રાયપુર નગર નિગમ કે આય – વ્યયોં કા આર્થિક અધ્યયન (વર્ષ– ૧૯૭૦–૭૧ સે ૧૯૯૦–૯૧ તક) રાયપુર, ૧૯૯૩
- શાહ એચ.ડી. – "ગુજરાતમાં નગરપાલિકાઓની આર્થિક સ્થિતિ" ૨૦૧૧, મહાશોધ નિબંધ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

- મંદિરવાલા રશ્મિ ડી. – 'સ્થાનિક સ્વરાજયની સંસ્થાઓમાં નાણાંકીય વ્યવસ્થાપનનો તુલનાત્મક અભ્યાસઃ ગુજરાત રાજયની મહાનગરપાલિકાનાં સંદર્ભમાં, ૨૦૧૧

સરકારી / બિનસરકારી અહેવાલ

- Census of India, Various Reports
- અંદાજપત્ર વિજલપોર નગરપાલિકા
- અંદાજપત્ર બીલીમોરા નગરપાલિકા
- વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ વિજલપોર નગરપાલિકા
- વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ બીલીમોરા નગરપાલિકા

વેબસાઇટ

- https://www.wbdma.gov.in
- www.muncipal.gov.in
- https://www.navsari.nic.in
- http://gstfc.gujarat.gov.in
- www.census2011.co.in/census/city/340/Navsari.html
- www.bilimora.nic.in
- www.vijalpore.nic.in

તડકાને ભીંજવી જનાર શાયર - કૈલાશ પંડિત

રાણા બાવળિયા
ભવન્સ કૉલેજ ડાકોર (અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ)
જિ- ખેડા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં પ્રવેશતા કવિતાએ બીજા અન્ય કાવ્ય સ્વરૂપના વહેણોને હાંસલ કર્યા જેમાં સૉનેટ, ગઝલ, હાઈકુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય ધરા પરથી આવેલા આ સ્વરૂપોને ગુજરાતી સાહિત્યએ અનેરો આવકાર મળ્યો. પ્રતિભાસંપન્ન સર્જકોએ આ સ્વરૂપોને બરાબર કલાઘાટ આપ્યો અને આંતરિક તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપોની માવજત કરી છે. ગુજરાતી કવિતા સાહિત્ય અને સર્જકકર્મ તેમજ ભાવકવર્ગના પ્રતિસાદ થકી આ સ્વરૂપો પોતાના આગવા રંગ અને રૂપ ધારણ કરતા રહ્યા છે. ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યની શુભ શરૂઆત બાલાશંકર કંથારિયાના હસ્તે થઈ.(ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે.) ગઝલ સ્વરૂપ જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશે છે ત્યારે બાહ્ય સ્વરૂપ બરાબર સિદ્ધ કરે છે. આગળ આવતા મણિલાલ અને કલાપીના હાથે ખેડાણ થાય છે ત્યારે ગઝલના આંતરિક સ્વરૂપને બરાબર હાંસલ કરે છે પણ બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે ક્યાંક મેળ બેસતો નથી. આગળ આવતા શયદા(હરજી લવજી દામાણી)નાં હાથે આ કાવ્ય સ્વરૂપ આંતરિક અને બાહ્ય બંને બાજુએથી કલાપિંડ રચે છે જેને શયદાયુગ કહેવામાં આવે છે. આ તબક્કાને ગઝલનો સુવર્ણયુગ કહેવામાં આવે છે. આ યુગમાં અમૃત 'ઘાયલ', 'શૂન્ય' પાલનપુરી, 'મરીઝ', બરકતઅલી વિરાણી 'બેફામ', 'સૈફ' પાલનપુરી, 'ગની' દહીંવાલા, 'કિસ્મત કુરેશી, 'નાઝિર' દેખૈયા, કુતુબ 'આઝાદ', 'કૈલાશ' પંડિત જેવા અનેક શાયરોએ ગઝલના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપની યોગ્ય રીતે માવજત કરીને ગઝલને ગુજરાતી સાહિત્યના એક કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે. આ આખો યુગ પરંપરાનો યુગ કહેવાયો. આગળ આવતા 'આદિલ' મન્સુરી, મનોજ ખંડેરિયા, ચિનુ મોદી 'ઈર્શાદ', શ્યામ સાધુ, મનહર મોદી જેવા સર્જકોના હાથે ગઝલ સર્જન થયું, જેના થકી વિષય વૈવિધ્ય, અભિવ્યક્તિની અનેક તરેહો, નવા કલ્પન - પ્રતીકોથી ગઝલના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપમાં માવજત કરી અને પ્રયોગો પણ કર્યા જેના થકી આધુનિક યુગની શરૂઆત થઈ અને એ રીતે ગઝલ સાહિત્ય એક ડગલુ આગળ આવી. આગળ આવતા અનુઆધુનિકયુગની શરૂઆત થઈ જેમાં અનેક સર્જકોએ ખેડાણ કર્યું. 'જલન' માતારી, 'રાજ' લખતરવી, 'કાયમ' હજારી જેવા સર્જકોએ પરંપરાના સ્વભાવને જાળવી રાખી સર્જન કર્યું છે. ખલીલ ધનતેજવીએ પરમ્પરા અને આધુનિકતાને જોડવાનું સેતુરૂપ કામ કર્યું છે. સાંપ્રત સમયમાં આ સ્વરૂપ અનેક સર્જકોથી આગળ ધપી રહ્યું છે જેમાં રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', સંજુ વાળા, જવાહર બક્ષી, 'સ્નેહી' પરમાર, દર્શક આચાર્ય, અશરફ ડબાવાલા, ગુણવંત ઉપાધ્યાય, હિમલ પંડ્યા, ફિરદૌસ દેખૈયા, પરાજિત ડાભી જેવા પ્રતિષ્ઠિત સર્જકોએ પુરી ચીવટપૂર્વક સર્જન કર્યું છે. યુવાપેઢી દ્વારા થતાં સર્જનમાં તાજગી અને વિષય વૈવિધ્યથી અનેક સીમાઓ સર કરેલી જોવા મળે છે. જેમાં અનિલ ચાવડા, ભાવેશ ભટ્ટ, ભાવિન ગોપાણી, ચંદ્રેશ 'નારાજ' જેવા અનેક સર્જકોએ જવાબદારીપૂર્વક સર્જન કર્યું છે. ગઝલ પોતાના આંતરિક અને બાહ્ય સ્વરૂપની વિશિષ્ટતાના કારણે લોકભોગ્ય અને લોકચાહના પામ્યું છે તેમજ સામયિકો અને મુશાયરા પ્રવૃત્તિ થકી વેગ મળ્યો છે. આ વાત થઈ એક ગઝલ સાહિત્યના વહેણની. આ વહેણમાં પોતીકા રંગ અને મિજાજને પ્રગટ કરનાર શાયર એટલે કૈલાશ પંડિત. આ સર્જકે ગઝલસાહિત્યમાં નોખા રંગ અને રૂપની માવજત કરી છે. તેમણે 'ખરાં છો તમે' નામના ગઝલસંગ્રહ દ્વારા ગઝલ સાહિત્યમાં સાથિયા પૂર્યા છે. હવે કૈલાશ પંડિતના કવિ કર્મને આલેખવાનો પ્રયાસ કરું તે પહેલાં એના જીવન વિશેની વિગતો મુકું છું.

કૈલાશ પંડિતનો જન્મ ૨૩, ડિસેમ્બર ૧૯૪૧ના રોજ જબલપુર(મ.પ.)માં થયો હતો. માતાનું નામ કસ્તુરીબેન અને પિતાનું નામ ચંદ્રિકાપ્રસાદ છે. પત્નીનું નામ મિનાક્ષીબહેન અને પુત્રીનું નામ અપર્ણા છે. વ્યવસાયમાં તેમણે ગેબ્રાયલ કંપનીમાં કામ કર્યું છે. આજીવન પુરુષાર્થ દ્વારા પોતાના જીવનને વધુ ઉજળું કર્યું છે. તેમનું અવસાન ૮, નવેમ્બર - ૧૯૯૪,ના દિવસે પૂનામાં થયુ. નાની ઉંમરે કવિએ આ ફાની દુનિયાને અલવિદા કહી છે . આ વધુ જીવ્યા હોત તો ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યમાં વધુ

સુગંધ પ્રસરાવી શક્યા હોત. આ કવિ પાસેથી 'દ્વિધા', 'સંગાથ', 'ઉમળકો'(સમગ્ર રચનાઓ - ખરાં છો તમે) જેવા ગઝલસંગ્રહો મળી આવે છે. જીવનના અર્ધા રસ્તે પહોંચીને વિદાય ન લીધી હોત તો ગુજરાતી ગઝલને વધુ રળિયાત બનાવી હોત. આ કવિ લખે છે કે,

મહેફિલની ત્યારે સાચી શરૂઆત થઈ હશે,
મારા ગયા પછી જ મારી વાત થઈ હશે.

કૈલાશ પંડિતની ગઝલોમાં વિષય વૈવિધ્ય, અભિવ્યક્તિની નૂતન તરેહો, છંદ વૈવિધ્ય, પ્રતીક - કલ્પનનો વૈભવ, અલંકાર, રીતિ, ઔચિત્ય, ધ્વનિ તેમજ અભિવ્યંજના વગેરે કલા વિવેચનના લક્ષણો સુપેરે પ્રગટ થયેલા જોઈ શકાય છે. વેદનાની લીલોતરી તેમની કવિતામાં જોઈ શકાય છે. પ્રણયના વિવિધ ભાવ તેમની ગઝલોમાં ખૂબ વ્યંજનાત્મક રીતે સુપેરે પ્રગટ થતાં જોઈ શકાય છે.

એકાદ એવી યાદ તો છોડી જવી હતી,
છુટ્ટા પડ્યાની વાતને ભૂલી જવી હતી;
વહેતા પવનની જેમ બધું લઈ ગયા તમે,
થોડીઘણી સુગંધ તો મૂકી જવી હતી !

છુટ્ટા પડ્યાનો ભાવ કવિ બહુ માર્મિક રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે. મનુષ્યને હંમેશા કોઈની લાગણીની જરૂર પડે છે. પ્રેમ એ સર્વત્ર છે. ગઝલમાં પ્રણયના અનેક ભાવોને બહુ આસાન રીતે કવિએ વણી લીધા છે. પ્રસ્તુત પંક્તિમાં કવિએ પવન અને સુગંધના કલ્પનમાં કવિકર્મ દાખવ્યું છે. અભિવ્યક્તિની અનેક તરેહો કવિને હાથવગી છે.જેમાં કવિની સીધી ઓળખ બની જાય છે અને કાવ્યકોટીએ અનેક ચરમસીમાઓ સિદ્ધ કરે છે. એમની ગઝલનો એક શેર જુઓ…

મેંદી ભરેલા હાથમાં એવી ભીનાશ ક્યાં ?
તરસ્યા થયેલાં હોઠને ભીનાં કરી શકું. (ખરાં છો તમે, પૃષ્ઠ -૪)

મેંદી ભરેલ હાથમાં ભીનાશ ન હોય ત્યારે તરસ્યા થયેલા હોઠને ભીના નથી કરી શકાતાં, જલન માતરીએ આવો જ ભાવ વ્યક્ત કરતો શેર કહ્યો છે.

હવે ક્યાં છે પહેલા સમી ધગશ, જોર ક્યાં પગમાં ?
કે વારંવાર હું એની ગલીમાં જઈ ફરી આવું !

મરીઝે પણ એક આવો ભાવ વ્યક્ત કરતો શેર રજૂ કર્યો છે.

ત્યાંથી ફક્ત પસાર થવાનું રહી ગયું,
એ ઘર ગયું, રાહ ગયો એ ગલી ગઈ.

પ્રણયના આ ભાવને શાયરે બહુ સરળ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે. લીલા પાંદડે પાનખર આવી જાય કે જીવનમાંથી જે જે અનુભવ થાય અથવા આવી ઘટનાઓ બને છે ત્યારે કવિ હૃદય આ ભાવને ભાષાનું રૂપ આપે છે. ખૂબ સરળ શબ્દો દ્વારા મૂકી આપે છે.

કવિ જગતના વ્યવહારો ને બહુ સરળ શબ્દોમાં અને માર્મિક રીતે રજૂ કરે છે. હૃદયના નાઝુક ભાવને સીધી અને સરળ રીતે પણ ગહન વાતને મુકવામાં કવિ સફળ થયા છે. એમની મોટાભાગની રચનામાં સાદગી જોવા મળે છે. એમની ભાષા પૂર જેવી નહીં પરંતુ શીતળ ઝરણાં સમી રહી છે. જગતના અનુભવો પરથી અને આત્માભિવ્યક્તિના બળે સર્જક લખે છે એક ગઝલમાં …..

હૃદય છલકાઈને મારું, તમારો પ્યાર માંગે છે,
ભરેલા જામ જાણે ખુદ હવે પીનાર માંગે છે.
ન જો વર્તન ગમે મારું તો તું વ્યવહાર રહેવા દે,

જમાના કેમ તું હાથે કરી તકરાર માંગે છે. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૧)

કવિએ ભરેલા જામના પ્રતીક દ્વારા ઘણું બધું કામ લીધું છે અને અર્થોના અનેક આયામો ચીંધી બતાવ્યા છે. સજ્જનો સત્તા , સંપત્તિ કે મોહમાયાથી અચળ રહે છે. પ્રેમના નાઝુક સંબંધને કવિએ બહુ માર્મિક રીતે વ્હેતો કર્યો છે. કૈલાશ પંડિતની ગઝલોમાં વિચાર અને ભાવનું સંતુલન થતું જોવા મળે છે. કવિએ પોતાના આગવા મિજાજથી ગઝલ સર્જન કર્યું જણાય છે. ભરેલા જામ ઢોળી દેવાની હિંમત અને મેંદી ભરેલા હાથમાં ભીનાશ નથી એવી અનુભૂતિ સર્જકે અનુભવી છે. જુઓ તેમની ગઝલના બે શેર ...

ભરેલો જામ મેં ઢોળી દીધો તો એવા આશયથી,
હશે જો લાગણી એના દિલે પાછો ભરી જાશે. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૩)
મેંદી ભરેલા હાથમાં એવી ભીનાશ ક્યાં ?
તરસ્યા થયેલ હોઠને ભીના કરી શકું. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૪)

કૈલાશ પંડિતની ગઝલોમાં પુરાણ કે રામાયણ - મહાભારતના સંદર્ભો પણ જોવા મળે છે. આપણે ત્યા ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે જેમાં નરસિંહ કૃષ્ણની રાસલીલા જોવામાં તલ્લીન થયેલો ત્યારે મશાલ ભેગા આંગળા પણ બળી ગયાનો અનુભવ છે. કવિ મનોજ ખંડેરિયાએ પણ લખ્યું છે,' પકડો કલમ ને કોઈ પળે એમ પણ બને, આ હાથ આખે આખો બળે એમ પણ બને.' કૈલાશ પંડિતની ગઝલોમાં આ વાત આવે છે એટલે તેમણે વિષયવૈવિધ્ય તો છે જ પણ તેઓ કલ્પનોની આગવી શોધ પણ તેમની રચનાઓમાં દેખાઈ આવે છે. જુઓ એમનો શેર...

અજવાસ જેનું નામ હતું આગ થઈ ગઈ,
દાઝી ગયા છે આંગળા ભેગી મશાલમાં. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૧૪)

કવિએ નોખાં પડ્યાની વાત કરીને નાયક નાયિકની વિહ્વળ સ્થિતિને પણ રજૂ કરી છે.

ભીનાશ એની આંખને ઘેરી વળી હતી,
મારા વિશેની લાગણી ભૂલી પડી હતી.
છુટ્ટા પડયાથી લાગણી પુરી થતી નથી,
ભૂલી જવાની વાત તો તેં પણ કરી હતી. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૨૧)

કૈલાશ પંડિત એ ગુજરાતી ગઝલનું અસલી ઘરેણું છે. પરંપરાની આબોહવા સાચવીને ગઝલમાં મુક્ત રીતે વિહાર કર્યો છે. પરમ્પરાનાં વિષયોને એમણે નોખી અને નિજી દ્રષ્ટિએ ખેડ્યો છે. તેથી તેમની ગઝલો નોખી ભાત પાડે છે. બાળપણનાં દિવસો યાદ કરતા કરતા કૈલાશ પંડિત કહે છે કે,

ભૂલી ગયો છે ધૂળિયા દિવસો તું સાવ, દોસ્ત,
પગલાં પડેલાં તારાં, ફરી લેવા આવ, દોસ્ત !
ઊભી રહેલી છોકરી છે કોની રાહમાં ?
વણઝારા ઊંચકી લઈ ગયા એના પડાવ દોસ્ત ! (ખરાં છો તમે- પૃ. ૨૨)

બોલાચાલની ભાષામાં આવતા લહેકાઓને બહુ આસાનીથી તેઓ ગઝલમાં લઇ આવે અને એટલી જ હળવાશથી ગઝલમાં શેરિયત પ્રગટે જુઓ,

ન આવો છો મળવા ન ઘરમાં રહો,
અમારે ક્યાં જાવું ખરાં છો તમે. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૨૬)

કૈલાશ પંડિતની ગઝલો પરમ્પરાપ્રિય વિષયો સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે. તેમની ભાષા પરંપરા સાથે જોડાયેલી છે. તેઓ પ્રણય જેવા વિષયને વ્યક્ત કરતા હોય ત્યારે પ્રેમી સાથે વાત કરતા હોય એ રોતે જ ભાષાનું લાલિત્ય રચી જાણે છે. તેઓ કહે છે કે,

સુતા હશો તો ખ્વાબમાં આવી જઈશ હું,

આખા બદનમાં ફૂલ થઈ મહેંકી જઈશ હું. (ખરાં છો તમે- પૃ ૩૬)

કૈલાશ પંડિતની ગઝલમાં નિખાલસતા પારાવાર મહત્વ દેખાઈ આવે છે. હૃદયસ્થ ભાવને નિખાસતાની સપાટીએથી સરે છે ત્યારે તે કવિતા બની જાય છે. તેમની ગઝલોના કાફિયા પણ ગઝલમાં તરબતર કરી દે છે. તેઓ કહે છે કે,

એનો અભિનય કેટલો સાહજિક રહ્યો જુઓ,

એને હવે તો યાદ નથી મારું નામ પણ.(ખરાં છો તમે- પૃ ૧૧૨)

આ સાથે 'મરીઝ' સાહેબનો શેર પણ તરત યાદ આવે કે,

એને ભૂલી જવાનાં પ્રયત્નો સફળ થયા,

આ હદ સુધી, મરીઝ અકારી છે જિંદગી. (પુનરાગમન - પૃ.123)

સતત પ્રણયને ઝંખતો શાયર છે અને દિલની વાત દિલથી કહેવાનો સીરસ્તો સેવનાર છે. મનુષ્ય હૃદયની લાગણીઓ ઉભરાવા દઈને તેના સ્પંદનો તેમને જોયા છે. અને સચોટ અભિવ્યક્તિની તાસીર ધ્યાન ખેંચે છે. તેથી તેઓ કહે છે કે,

ખોબો ભરીને ક્યાંયથી પીવા મળ્યું નહીં,

દરિયો મળ્યો છે આમ તો ડૂબી જવા મને. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૧૨૨)

અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય સર્જક માટે મહત્વનું હોય છે. સર્જક ભાષા પાસેથી ઘણું બધું કામ લેવાનું હોય છે. સીધી સરળ વાતને અભિવ્યક્તિનાં સૌંદર્યથી મૂકી કમાલ કરે છે. જુઓ તેમનો શેર,

ચાંદને રસ્તો મળે એ આશમાં,

હું દીવા ધરતો ગયો આકાશમાં. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૧૩૧)

તારાઓ રૂપી દીવા આકાશમાં મૂકીને આ કવિ ચાંદને રસ્તો બતાવે છે. પ્રકૃતિનાં તત્વો સાથે કેટલું બધું સાયુજ્ય કેવીએ સ્થાપ્યું છે. અગાઉ કહ્યું એ મુજબ તેઓ લાગણી આપીને લાગણીને ઝંખે છે ત્યારે શહેરમાં આ બધું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું છે તેથી ત્યાં એ ખાલીપો પણ અનુભવે છે, જુઓ

શહેર છે ઓ દોસ્ત આ તો શહેર છે,

કોઈ નહીં પૂછે અહીંયા કેમ છો ? (ખરાં છો તમે- પૃ ૧૪૯)

આ શેર સાથે નાઝિર દેખૈયા તરત યાદ આવે જ આ શેરની સામે છેડે જોઈએ તો નાઝિર કહે છે કે,

'નાઝિર !' પ્રભુને ત્યારે નહીં ગોતવો પડે,

જ્યારે કે માણસાઈથી સૌના ઘર ભર્યા હશે. (એ વાત મને મંજૂર નથી - પૃ. 123)

કૈલાશ પંડિતની પરંપરિત ગઝલોમાં પ્રણયની મસ્તીનું આલેખન અનોખું છે. જેમાં પોતીકો અંદાજ છૂપો રહેતો નથી. તેઓ કહે છે કે,

બેસી રહ્યું તું પાળ પર પતંગિયું,

સંભવ છે કોઈ ફૂલ ત્યાં ડૂબી ગયું હશે. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૨૨૦)

ગઝલની અંતરંગ છટા આગવું પોત રચી આપે છે. ભાષાની વિવિધ તારકીબ, ભાવની વિવિધ રમણાઓ તથા અનેકવિધ વિષયોની વિવિધતા સહેજે આવીને સરળ અને વિશિષ્ટ બયાન ધ્યાન ખેંચે નહીં તો જ નવાઈ...!!

ઊડી રહેલ પંખીનું પીંછું ખર્યું હશે,

આખું શહેર જોવા એ ટોળે વળ્યું હશે.

અંધારું ઓઢીને રાત કાં બેઠી છે એકલી ?

સૂરજની સાથે સાંજને વાંકુ પડયું હશે. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૩૫૦)

તેમનું સર્જન વાંચતા ક્યારેક મનોજ ખંડેરિયા પણ યાદ આવે, 'ફરકતું પડે જયારે ભૂરી હવામાં,

ઝીણા શિલ્પ કંઈ કોતરી જાય પિંછું. આખા શહેરમાં જે નામની સુવાસ મહેંકે છે એનો મહિમા કવિએ કર્યો છે. પવન સાથે જેની સુગંધ ફરી વળે છે જુઓ

આખા શહેરમાં કેટલી ખુશબો ફરી વળી,
વહેતી હવાથી વાળ છે વિખરી ગયા હશે. (ખરાં છો તમે- પૃ. ૨૬૦)

ખલીલ ધનતેજવી કહે છે કે,

ત્યાં તમે ઊભા છો એની ખાતરી આપી હતી,
તમને સ્પર્શેલી હવાએ બાતમી આપી હતી.

કે પછી --

તમારા નામના દીવા બળે છે,
તમારી યાદથી ઘર ઝળહળે છે. (સાયબા -પૃ. 52)

કવિની ગઝલોમાં અનુભૂતિનું ઊંડાણ અને વ્યાપ બંને જોવા મળે છે. શેરના બંને મિસરા વચ્ચે ભાવ સાતત્ય અને શબ્દ સાતત્ય બંને પામી શકાય છે. આપણે ત્યાં દાદીનાં મુખેથી પરી વિશેને લેટલીય કથાઓ સાંભળવા મળે છે. પ્રિય વ્યક્તિનું સ્વરૂપ પણ કંઈક આવા પ્રકારનું જ છે. આ કાલ્પનિકતાને જયારે શબ્દો મળે છે ત્યારે એક ચિત્ર રચી આપે છે,

કહેતા જે દાદી વારતા એવી પરી છે દોસ્ત,
આંખોમાં એની યાદની મહેફિલ ભરી છે દોસ્ત.(ખરાં છો તમે- પૃ. ૩૩૨)
કોણ ભલાને પૂછે છે અહીં કોણ બૂરાને પૂછે છે?
મતલબથી બધાને નિસ્બત છે અહીં કોણ ખરાને પૂછે છે?
અત્તર નિચોવી કોણ પછી ફૂલોની દશાને પૂછે છે ?
સંજોગ ઝુકાવે છે નહીંતર અહીં કોણ ખુદાને પૂછે છે ? (ખરાં છો તમે- પૃ. ૩૯૪)

સાહિત્યમાં 'શીલ તેવું સર્જન' એમ કહેવાયું છે. જે દેશમાં આપણે રહીએ છીએ તેની અસ્મિતાની વાતોમાની એક વાત જે સાર્વત્રિક છે તે નર નારીના પ્રેમની. જે અહીં સરેરાશ ખેડાયેલી જોવા મળે છે. કવિએ રદીફ-કાફિયા દ્વારા બહિરંગમાં નાવીન્ય અને શેરિયત બન્ને લાવી શક્યા છે જેનાથી કવિતાના ભાવવિશ્વને પામી શકાય છે. કૈલાશ પંડિતનાં અઢળક શેર કાવ્યપદાર્થના ઊંચા શિખરો સર કરતા જોવા મળે છે. પરંપરાની ગઝલોમાં સરળતાનો મહિમા છે અને એવી જ સરળતા કૈલાશ પંડિતની ગઝલોમાં પણ જોવા મળે છે. ભાષાનું નાવીન્ય અને ભાવનિષ્પત્તિની મધ્યમાં કવિકર્મ કામ કરે છે. પરંપરાનાં ભાવ પ્રતીકોથી ભાવકને પકડી રાખવાની કળ સર્જકને હાથવગી હોય તેવું દેખાઈ આવે છે. આ કવિ પરંપરાનાં સર્જક છે પણ તેમની કાવ્યભાષા અને શબ્દ નાવીન્ય દ્વારા ભાવાનુભૂતિ કરાવતા રહે છે. પરંપરાનું જતન અને આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ બંને આ કવિને ફળ્યા છે. શેરિયત પરત્વે કવિ સતત સભાન રહ્યાં છે.

અ. સંદર્ભસામગ્રી

(૧) કૈલાશ પંડિત - 'ખરાં છો તમે' (સમગ્ર ગઝલસંગ્રહ)

બ. સંદર્ભગ્રંથ

(૧) અમૃત 'ઘાયલ' - 'આંઠો જામ ખુમારી' (સમગ્ર ગઝલસંગ્રહ)
(૨) 'નાઝિર' દેખૈયા - 'એ વાત મને મંજૂર નથી' (સમગ્ર ગઝલસંગ્રહ)
(૩) 'મરીઝ' - 'પુનરાગમન' (સમગ્ર ગઝલસંગ્રહ)
(૪) 'ખલીલ' ધનતેજવી - 'સાયબા' (ગઝલસંગ્રહ)

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓમાં વ્યસન અંગેનો સમાજશાસ્જીય અભ્યાસ ભાવનગર શહેરનાં સંદર્ભમાં

Ravindra Shivlal Balar
M.Phil., Ph.D. (Sociology)
Sardar Patel University, V.V.Nagar

સારાંશ

વ્યાસનએ વિશ્વ સમક્ષ ઘણા પડકારો અને પ્રશ્નો ઉભા કર્યા અને સામાજિક બાબતો પર ઊંડી અસર કરી. મેર્ટનની પરિભાષામાં, કોઈપણ ઘટનાની કાર્યાત્મક અને ખામીયુક્ત અસરો ઊભી થાય છે. વર્તમાન અભ્યાસમાં, ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તેનો અભ્યાસ લઇ રહેલા વિધાર્થીઓમાં વ્યાસન જે રીતે જોવા મળે છે તેની અસર કેવી પડીરહી છે તેના ઉપરજ આધારિત છે.

કીવર્ડ્સ: ઉચ્ચ શિક્ષણ, વિધાર્થીઓ, વ્યાસન, સામાજિક સ્થિતિ.

➢ **પ્રસ્તાવના :-**

સમાજિક શોધ માનવના સામાજિક જીવનના સંબંધોમાં શોધ કરવાનો એક વૈજ્ઞાનિક પ્રયાસ છે. જેનો હેતુ નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા વિધમાન જ્ઞાનનું પરિક્ષણ હોય શકે છે. જેમાં વ્યવસ્થીત તેમજ તાર્કિક પધ્ધતિઓના સહાયતાથી સામાજિક વ્યવહારનુ વર્ણન તેમજ વિશ્લેષણ કરીને સિધ્ધાંત નિર્માણ કરવાનું છે. સામાજિક કાર્યસંબંધી સંશોધન સામાજિક કાર્યની એક પરોક્ષ અથવા આડકતરી પધ્ધતિ છે. સામાજિક સંશોધનનો અર્થ છે કોઇપણ સમસ્યાનું સાવધાની પૂર્વક ગુણદોષ કરનાર વિધીવત અભ્યાસ છે. આ એક એવો પ્રયાસ છે જેનો હેતું અધ્યન તેમજ પરીક્ષણ ધારા આપણે સામાજિક કાર્યના ઉત્પન્ન સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ.

કોઇપણ સંશોધન એટલું સફળ રહયુ તેનો મોટો આધાર જે તે સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લીધેલ પધ્ધતિ ઉપર રહે છે. ઝીણવટ ભર્યું, ચોક્સાઈવાળુ અને સુવ્યવસ્થિત આયોજન સંશોધનની સમગ્ર યોજનાને સફળ બનાવે છે.

સંશોધન કરતા પહેલા જો યોગ્ય આયોજન ન કરવામા આવ્યું હોય તો સંશોધન દરમ્યાન અનેક સમસ્યાઓ સર્જાવાની શક્યતા રહે છે. સામાન્યરીતે સશોધન નાના પાયા અને મોટા પાયા પર થતા હોય છે. સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી કરતી વખતે સંશોધન ક્ષેજી કેવા પ્રકારનું અને કેટલા પ્રમાણમાં સંશોધન કરવું? ક્યા હેતુથી સંશોધન કરવું વગેરે બાબતો સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી અને પધ્ધતિઓ ને ધ્યાનમાં લેવાય છે.

➢ **સંશોધનના હેતુઓ :-**

સંશોધન એટલે કંઈક નવું શોધવું અને જ્યારે કંઈક નવું શોધવાનું હોય ત્યારે શું શોધવું છે તે સ્પષ્ટ હોય તો તેને સંશોધનના હેતુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કોઈ પણ વિમાન કે વહાણને ચલાવનારને દિશા માટે હોકાયંજીની જરૂર પડે છે. અને હોકાયંજીની મદદથી દિશા અંગે સ્પષ્ટ ચિજી મળે છે, તેમ કોઈપણ સામાજિક ઘટના કે સમસ્યા કે પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની પાછળ કોઈને કોઈ ચોક્કસ હેતુઓ હોય છે જેટલા સંશોધન હેતુઓ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત અને પૂર્વ નિર્ધારિત હોય તેટલા પ્રમાણમાં સંશોધન કાર્ય દરમિયાન પરિણામો સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયામાં ઊભા થતા વિઘ્નોને દૂર કરવાની શક્યતા વધે છે. વળી સંશોધન યોજનામાં આ સોપાનોની સમજથી સંશોધનમાં ગુણવતા,વૈજ્ઞાનિક્તા તેમજ તટસ્થતા અને નિશ્ચિતતા લાવી શકાય અને સંશોધનના તારણો સુધી સરળતાથી પહોંચી શકાય, તેમજ સંશોધનનો સમય શક્તિ અને નાંણા ની બચત કરી શકાય મૂળભૂત રીતે જોઈએ તો સંશોધનના હેતુની સિધ્ધિ એટલે સંશોધનમાં સફળતાની સિધ્ધિ. પ્રસ્તુત સમાજશાસ્જીય સંશોધન નીચેના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને કેન્દ્રિત કરેલ છે જેમાં કેન્દ્રિત સંશોધનના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે.

A. ભાવનગર શહેરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓમાં વ્યસનનું પ્રમાણ અને તે સંબંધી માહિતી મેળવવાનો હેતુ.
B. જે વિનાર્થીઓમાં વ્યસન જોવા મળે છે, તે મોટા ભાગે કેવા ભૌગોલીક વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે, કે જેની અસર તેના ઉપર વિપરીત પ્રમાણમાં પડી છે તે તપાસવાનો હેતુ.
C. તો આ વ્યસનની ટેવ પાછળ કોનો પ્રભાવ પડયો છે. તેના કૌટુંબિકજનો ધારા કે પછી પોતાના વ્યસની મિજી ધારા તે તપાસવાનો હેતુ.
D. વ્યસની વિનાર્થીઓ મુખ્ય કેવા પ્રકારના માદક ધવ્યોનો ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે તે તપાસવાનો હેતું.
E. વ્યસન કરવાં પાછળનાં કારણો તપાસવા.
F. વ્યસની વિનાર્થીઓ વ્યસન માટે આવશ્યક ખર્ચ માટેનાં નાંણા ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરે છે એ હકીકત તપાસવી.

G. વ્યસનનાં કારણે વિનાર્થીઓમાં જોવા મળતી અનેક અસરો તપાસવી.
H. વ્યસનના કારણે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓનું સામાજિક સ્તર,આરોગ્ય સ્તર, કાર્યક્ષમતા પર થયેલી અસરોની માહિતી મેળવવાનો હેતુ.
I. વ્યસનનાં કારણે આર્થિક રીતે તેને કોઇ અસર થઇ છે કે કેમ તે તપાસવાનો હેતું.
J. વર્તમાન સમયમાં અમલમાં મુકવામાં આવેલ 'ગુટકા' પ્રતિબંધ કાયદાની જાણકારી અને તેની ઉપયોગીતા તપાસવી.

➢ **સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા :-**

પુરોગામી સંશોધનની સમીક્ષા એટલા માટે કરવાની જરૂર પડે કેમ કે કોઈપણ સંશોધન વિષય અભ્યાસ પહેલી વાર થતો હોય તેવુ બનતું નથી, તેના પુરોગામી અભ્યાસમાં સંભવ છે કે, અન્ય કોઈ સંશોધકે સંશોધન વિષયના અમુક પાસાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે પ્રકારની સમીક્ષા કરીને સંશોધક પોતાના આ અભ્યાસને સંશોધનની પરંપરા સાથે અનુસંધાનિત કરે છે અને તે રીતે જે તે વિષયના સંશોધન પ્રવાહને સાતત્ય મળે છે. કેમ કે કોઈપણ સંશોધન વહેતી સરિતા જેવું હોય છે. નવો સંશોધન જે તે ક્ષેત્રે સંશોધનના પ્રવાહને આગળ લઈ જવાનું કાર્ય કરે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓમાં જોવામળતું વ્યસનનું પ્રમાણ આ ક્ષેત્રે કોઈને કોઈ રીતે અનેક અભ્યાસો થયા હશે. પરંતુ મારી જાણકારી મુજબ જેટલા અભ્યાસો હાથ ધરાયેલ છે તેની સાહિત્ય સમીક્ષા આ પ્રમાણે છે.

(1) <u>પ્રા.આઇ.વી.બારેવડિયા</u> :
તેમનો પીએચ.ડી. મહાનિબંધ "ભાવનગરના સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિનાર્થીઓના માદક ધવ્ય સેવન અંગેના અભિપ્રાયો" અંગેનો રહયો છે. આ અભ્યાસમાં નોંધે છે તેમ એમણે સ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતા વિનાર્થી અને અનુંસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. જેમાં તેમણે સ્નાતક અને અનુંસ્નાતક લેવલના વિનાર્થીઓમાંથી ટછછ વિનાર્થીઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. કે જેમા વિનાર્થીધારા અનેક પ્રકારના માદક ધવ્યનું સેવન કરતા જોવા મળે છે તે કેવા પ્રકારના માદક ધવ્યોનું સેવન કરે છે, અને તે આવા માદક ધવ્યોનું સેવન કેટલા ટાઇમથી કરે છે, તેનો તેમજ તે માદક ધવ્યો લેવા માટે થતો ખર્ચ, આ બધી બાબતો નો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત માદક ધવ્યોના સેવનની અસરો, તેને છોડવાના ઉપાયો વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો છે.

(2) <u>ગામીત ગીતાબેન સી.</u> :
આમનો એમ.એ. સમાજશાસ્ત્રે પેપર ૠછ ના વૈકલ્પિક પેપર રૂપે રજૂ થયેલ "ગ્રામિણ યૂવાધન પર મધપાનની અસર" જેમાં ગ્રામિણ યૂવક-યૂવતિઓમાં મધપાનની અસરો તપાસવા માટે તાપી જિલ્લાના ઉચ્છલ તાલુકાના ભડભુંજા ગામ પસંદ કરાયું. આ ગામ બે રાજ્યોને જોડતું ગામ હોવાથી આ ગામ માર્ગે શરાબ ગુજરાતમાં લાવવામાં આવે છે. અને આથી ગામ એક માર્કેટનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યુ છે જેના કારણે આ ગામના યુવાનો તેમજ યૂવતીઓ એ મધપાન કરતા થયા છે. જેમા શ્રળ૦ યુવકો અને ધળ૦ યુવતિઓની સમાવેશ થાય છે. આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં યુવકો અને યુવતિઓ પર મધપાનના કારણે થયેલી અસરો જેમ કે મધપાન કરવાનાં કારણો, અસરો, સામાજિક સ્તર, આર્થિક સ્તર, આરોગ્ય સ્તર કાર્ય ક્ષમતા પર થયેલી અસરો તપાસવામાં આવી છે.

(3) <u>રામ આહુજા</u> :
રામ આહુજાનો અભ્યાસ રાજસ્થાન યુનિવર્સિટીની જુદી જુદી કોલેજો અને યુનિવર્સિટી, ડિપાર્ટમેન્ટમાં સ્નાતક-અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિનાર્થીઓનાં સંદર્ભમાં અભ્યાસ કર્યો છે. તેમા માદક ધવ્યોની સમસ્યાનું સ્વરૂપ અને કદ અને પ્રબલતાની ઢબ ને તપાસ્યા છે. આ અભ્યાસના અભ્યાસ કરતા સ્નાતક-અનુસ્નાતક કક્ષાના વિનાર્થીઓની સાંસ્કૃતિક કાર્યક્ષમતા તેમ કુટુંબ સાથેના સંબંધો વર્ણવ્યા છે. માદક ધવ્યોના ઉપયોગમાંથી છૂટવાનાં પ્રયત્નોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

(4) <u>શ્રી રામશર્મા આચાર્ય</u> :
"વિપતિઓ દુષ્પ્રવૃતિઓની સહેલિઓમાં" ધછછક્ષ ની આવૃતિમાં લખે છે કે જલદી મરવું હોય તોજ તમાકુનો ઉપયોગ કરો, વ્યક્તિ અને સમાજને પાયમાલ કરતાં દુવ્યસન, ધુમ્રપાન નિષેધના વિદેશી પ્રયત્ન, ધુમ્રપાન છોડવુ અઘરું નથી, ધીમી અત્મહત્યાની તૈયારી-મધપાન, મધપાનનાં ભયંકર ખરાબ પરિણામો જાણો, નાશાબાજી એટલે કે પલાયનવાદ, અસાધ્ય રોગની જનેતા-દારૂ, નશાનાં દુષ્પરિણામ-રોગ, મુર્ખામી અને મુર્ખામી છે વગેરે જેવી બાબતો શ્રી રામશર્મા આચાર્યએ તેની આ આવૃતિમાં બતાવી છે.

➢ **પધ્ધતીશાસ્ત્ર**

સામાન્ય રીતે અભ્યાસની માહિતી બે રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

1. ગ્રંથાલય પધ્ધતિ ધારા અને
2. ક્ષેજીકાર્ય ધારા

પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિઃ-

સામાજિક સંશોધનની વિવિધ પ્રયુક્તિઓમાં પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિ એક મહત્વની પ્રયુક્તિ છે. જો કે પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિની મોટામાં મોટી માર્યાદા એ છે કે તેનો ઉપયોગ ફક્ત શિક્ષિત લોકોના અભ્યાસમાં જ કરી શકાય છે.

પ્રશ્નાવલિ એટલે જે વિષયના સંદર્ભમાં માહિતી મેળવવાની હોય તેના વિષે રચેલા જુદા જુદા પ્રશ્નોનું એક પજીક,જે પજીકમાં ઉતરદાતા પોતે પ્રશ્નોના જવાબો લખે છે.

- **અભ્યાસની ઉપયોગીતા :-**
- આ અભ્યાસ ધારા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓમાં વ્યસન પાછળ થતો આર્થિક ખર્ચ વગેરેનો ખ્યાલ આવશે.
- સંશોધકની જાણમાં છે ત્યાં સુધી વ્યસન ની સમસ્યાને સંબંધિત ઘણાં ઓછા અભ્યાસો થયાં છે જેમાં કોલેજ કક્ષાના વિનાર્થીઓ અને હીરાના કારીગરોને લક્ષમાં લઇને મધપાનને લગતા ઘણાં અભ્યાસો થયાં છે. એ ધષ્ટિએ જોતાં પ્રસ્તૂત અભ્યાસ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓ અભ્યાસનો એકમ છે, તેથી આ અભ્યાસ ભાવનગર શહેરમાં વિનાર્થીઓમાં વ્યસન સંબંધિત નવું જ્ઞાન મેળવવામાં મહત્વનું બની રહેશે.
- પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધારા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીઓમાં વ્યસન ને લીધે તેમના આરોગ્ય અને કાર્યક્ષમતા પર પડતી અસરો અંગે જાણકારી મેળવવામાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.
- આ અભ્યાસ ધારા વ્યસન ને કારણે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતા વિનાર્થીના કૌટુંબિક સંબંધો અને તેમના સ્થાન-દરજ્જા પર શી અસર થઈ છે તેનો ખ્યાલ મળી શકશે.

- **સંશોધનના તારણો :-**

અભ્યાસ એકમો પાસેથી મેળવેલ પ્રત્યુતરોના તારણોજ્ઞ

1) નોંધ પાજી બાબત ઓ જણાય કે "કુલ આભ્યાસ એકમોનુ જાતિ આધારીત વિશ્લેષણ કરતા જણાય છે કે, યુવતિઓનું પ્રમાણ યુવકો કરતા ઓછું છે". પ્રકરણ એક માં જોતા જણાશે કે, અભ્યાસ ક્ષેજીમાં પુરૂષ દિઠ સ્જીઓનું પ્રમાણ ઓછું રહયું છે.
2) વ્યસન કરનાર વિનાર્થીઓ ખૂબજ નાની વયથી વ્યસનના સેવનની શરૂઆત કારી છે અને આ વ્યસનની શરૂઆત તેમણે કોલેજકાળ પહેલાજ કારી દીધી હોય તેવુ જાણવા મળે છે.
3) વ્યસની વિનાર્થીઓ મોટા ભાગે સંયુક્ત વસવાટવાળા કુટુંબમાં રહેતા હોવાનું જોવા મળે છે.
4) મોટા ભાગના વિનાર્થીઓનું પ્રમાણ અપ્રતિબંધિત પ્રકારના માદક ધવ્યનું સેવન કરનારા જોવા મળે છે.
5) જે વિનાર્થીઓના કુટુંબી સભ્યો કરતા વિનાર્થીઓમાં વ્યસનનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. એમા અપ્રતિબંધિત પ્રકારના માદક ધવ્યનું સેવન કરનારા સૌથી વધું છે.
6) સૌથી વધું વ્યસન કરતા વિનાર્થીઓ વ્યસન પાછળનું કારણ ચિંતા મુક્તિ માટે પોતે વ્યસન કરે છે એવું બતાવે છે.
7) ઋછછછ વિનાર્થીઓનું કેહવું છે કે ધાર્મિક, સામાજિક ઉત્સવો વ્યસનને વધુ ઉતેજન આપે છે.
8) વ્યસન એક ભયાનક બીમારી છે જે વ્યક્તિ ઉપર દેવું વધારે છે.
9) આર્થિક સ્થિતિ નિમ્ન થવાનાં કારણે વિનાર્થીઓ ગેરકાનુંની ધંધા કરે છે.

- **સમાપન :-**

અભ્યાસના કુલ સાત પ્રકરણોમાં આ પ્રકરણ કર્તા માટે દિશા સૂચન પુરૂ પાડે છે. ઉપરાંત અભ્યાસનું વૈજ્ઞાનક સભર બનાવે છે. આ પ્રકરણમાં સંશોધન વિષયની પસંદગીથી લઇ સંશોધનના હેતૂઓ, વ્યાપ, માહિતી એકજીકરણ, માહિતી એકજી કરવાની પ્રયુક્તિઓ, માહિતીનુ વર્ગીકરણ અને કોષ્ટકીકરણ, અભ્યાસની ઉપયોગીતા સર્શાવવામાં આવી છે. ટૂકમાં આ પ્રકરણથી અભ્યાસ વધુ વૈજ્ઞાનિક અને સૈધ્ધાંતિક રૂપ આપે છે.

ગુજરાતની કલા અને લોકસાંસ્કૃતિક વિરાસત

સરોજબેન રમેશભાઈ પરમાર
પીએચ.ડી. સ્કોલર
શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા
માર્ગદર્શકશ્રી
ડૉ. જયેશકુમાર એચ. વાઘેલા
આસી. પ્રોફેસર,
એમ. એન્ડ વી. આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, હાલોલ.

પ્રસ્તાવના :

ગુજરાત લોકકલા અને સંસ્કૃતિ, સૌંદર્ય પ્રસાધનો, ઘરેણાં, વેશભૂષા, લોકસંગીત, લોકકથાઓ અને લોક-નૃત્યો, ઉત્સવો-પર્વોની પરંપરાઓ, મેળાઓ, ગુજરાતનો કલાવૈભવ, લોકભરત અને મોતી પરોવવાની આગવી કલા, ચિત્રની પરંપરા તેમાં ભીંતચિત્રો, પીઠોરામાં જણાતી પશુપ્રાણીઓ પ્રત્યે આત્મીયતા માટે પ્રસિદ્ધ છે અને આ શણગારો થકી માનવીય જીવનમાં ઉમંગ પાથરે છે. ગુજરાતમાં આવેલી વિવિધ પ્રજાતિઓના લોકો, પ્રજાને મનભાવન મનોરંજન પૂરૂં પાડી સતત તાજગી અને નવી આશાઓ ઉજાગર કરે છે.

ગુજરાતની ધરતી હજારો વર્ષની કલા, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિથી ધબકતી રહી છે. અહીં લોકજીવન પાસે લોકસંસ્કૃતિની અને લોકકલાની નીજી વિરાસત છે. જગતભરમાં જોટો ન મળે એવી આ લોકજાતિઓ પાસે પોતાની ભાતેગળ વસ્તાલંકાર, ધાતુપત્રો, લોક મનોરંજન, હથિયારો, મેળા, ઘરનું સ્થાપત્ય, આલેખ, લીંપણ અને ચીત્રણ છે. એમાંથી લોકકલાનું સૌંદર્ય જાણે એટલું જ વિશિષ્ટ છે. દેશ-વિદેશમાંથી લોકો સંશોધન કરવા ગુજરાત આવે છે તથા તેની માહિતી, તસ્વીર, ફિલ્મો તથા અધ્યયન સામગ્રીને લઈ જાય છે.

ગુજરાતીઓ માટે દેશ-પરદેશમાં જે ગૌરવ છે એ લોકસંસ્કૃતિ, લોકઉત્સવો, મેળાઓ, કામગીરી શૈલીનાં ભીંતચિત્રો, ગુર્જર સુથારોના કાષ્થકારણ, હીરભરત, મોતીભરત, પોથીભિત્રો, ચંદરવાનું છાપકામ, કટાણકામ, મોતી પરોવણું, લીપણ-નકશી, આલેખચિત્રો, રંગોળી, ઘાટસુધારનાં ઘરેણાં સાથે લોકજીવન એ ગુજરાતનો અસલ વારસો છે. લોક હૈયામાં આનંદનો અબીલગુલાલ ઉડાડનારાં લોકનૃત્યુ, ભવાઇ, બાવનપૂતળીનો ખેલ, વાદી, મદારી, નટ, બજાણિયા, નાથાવાવ, તુરી-બારોટ અને ભાંડની સાથોસાથ લોકજીવનને સંસ્કારના રામલીલા, લોકકથાઓ, લોક-સંગીત, સંતવાણી અને ગાગરિયા માણભટ્ટોની ગૌરવપૂર્ણ પરંપરાગત ધરોહર આપણું ગૌરવ છે.

ગુજરાતની લોકજાતિઓ, તેમનાં વસ્ત્રાલંકારો, લોક ઉત્સવો-પર્વો, મેળા, લોકસંગીત, લોકનૃત્ય, લોકકથા, ખાનપાન, પશુ-શણગારો, રમકડાં, લોકમનોરંજન કરાવનારી લોકજાતિઓ, હસ્તલિખિત પોથીઓ, કાષ્ઠશિલ્પ, હવેલી સ્થાપત્ય, ઘરેલું ભીંતચિત્રો, કાચચિત્રો, આદિવાસી ભીતિચિત્રો, લોકભરત, મોતીપરોવણું, કટાણકામ, ઉપરાંત લોક-સંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાની વિગતપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે.

લોકજાતિઓ - વસ્ત્રાલંકારો :

લોક સંસ્કૃતિનો સાચો પરિચય પામવા માટે લોક-સમાજનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક બની રહે છે. ગુજરાતના લોકજીવનમાં રંગબેરંગી કલામય પોશાકના અસંખ્ય પ્રકારો સાંપડે છે. જાતિઓ પ્રમાણે જુદાજુદા પહેરવેશ અને નારીની મરજાદ સાચવે એવા એનક અદભૂત રંગો અને ભાતીગળ ભરત શરીરનો શણગાર બનાવે છે. પરંપરાગત પહેરવેશની સાથે ચણવટ વીછિયાં, કડલાં, કાલિયું, ઝૂમણાં, ટંથિયાં, ત્રેશિયાં વગેરે અવનવા ઘાટના ઘરેણાંઓ નાર-નારીઓ અંગે ધારણ કરે છે. ઉલ્લાસ

અને ઉત્સવપ્રિય લોકજન, મહેંદી, છૂંદણાંને અવનવા સંસ્કાર અને જરૂરિયાત થી કળામય કહી શકાય એવા જોડા પણ અસ્તિત્વમાં છે.

ઘર શણગારના સંસ્કાર :

ગુજરાતમાં સૌંદર્યનો સંસ્કાર ફક્ત શરીર શણગાર પૂતતો જ મર્યાદિત નથી. લોકનારીઓ એમના ઓરડાને અને શેરીયુને ગાર્ય, ગોરમટી, ખડી અને ચોકળીથી ઓપાવે છે. વારે તહેવારે ચીતર અને ભાતીગળ ભરતથી શોભાવે છે. માળી, માંડ, પટારા, મજૂસ, કોઠી, કોઠલા વડે ઓરડાની શોભાસજ્જા વધારી, પંઢ્યના લાડકડા દીકરા-દીકરિયુંની જેમ માનીતા પશુ-પ્રાણીઓ માટે પણ ભાતીગળ ભરત ભરીને લોકકળાના પરંપરાના પ્રવાહને લોકસંસ્કૃતિ સાગર ભણી વહેતો મૂકે છે.

લહેકાપૂર્ણ લોકબોલીઓ :

ગુજરાતના વિવિધ પંથકોના વિહાર કરતી લોકબોલીના અભ્યાસ વિના લોકસંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અધુરો રહે. બારગાઉએ બોલી બદલાય એ કહેવત અનુસાર ગુજરાત વિભિન્ન ભાગોમાં સોરઠી, વાગડી, ચરોતરી, મારવાડી, કચ્છી, ભીલી, સુરતી વગેરે લહેકાપૂર્ણ લોકબોલીએ તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ માટે ઘણું બધું ભાથું પૂરૂં પાડે છે. આ લોકબોલીઓમાં તળપદા શબ્દો, કહેવતો અને પાર વગરના રૂઢિપ્રયોગો રમતા જોવા મળે છે. મનોરંજન કરાવનારી લોકજાતિઓ પાસે વિશિષ્ટ બોલીઓ સચવાયેલી જોવા મળે છે.

ઉત્સવોના ઉમંગ :

લોકજીવનમાં આનંદનો અબીલગુલાલ ઉડાવતા ઉત્સવો, તહેવારો અને મેળાનું મહાત્મ્ય તો વળી અનેરા પ્રકારનું જ છે. હોળી, ગોકુળઆઠમ, અષાઢીબીજ, દિવાસો અને વસંત ઉત્સવ જેવા ઋતુઓના રંગો ઝીલીને આવતાં પર્વો પ્રસંગે જોવા મળતી મેદની, ઘોડાદોડ, કચ્છી રબારીઓની ઊંટદોડ અને ભાલપ્રદેશના ખેડૂતોની સાંતીદોડ જોનારના રૂવાડાં ખડા કરી દે છે અને સાથો સાથ જગ પ્રસિદ્ધ નવરાત્રિ, દિવાળી, ઉત્તરાયણ તો ખરાજ.

પરંપરિત લોકસંસ્કારો :

આપણા લોકસંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં લોકસંસ્કારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. લોકજીવનમાં સ્ત્રીને સીમંત પ્રસંગે રાખડી બંધાય છે. બાળના જન્મ વખતે થાળી વગાડીને વધામણી અપાય છે. છઠ્ઠા દિવસે છઠ્ઠીની વિધી કરવામાં આવે છે. ફોઇ ફોઈયારું લાવે છે, બાળકનું નામકરણ કરવામાં આવે છે, ઉંમર લાયક બાળકને જનોઇ અપાય છે, લગ્ન લેવાય છે, તે વખતે ઉકરડી નોંતરવાથી માંડીને અનેક વિવિધાઓ શાસ્ત્રીય વિધિઓ અલગ અલગ રીતે કરવામાં આવે છે. આમાની મોટાભાગની વિધિઓ લોકજીવનની નીપજ છે. માનવીના જન્મ થી લઈને મૃત્યુ પછી એનાં મોમાં ગંગાજળ અને તુલસીપત્ર મૂકવા સુધીના વિવિધ સંસ્કારો અને વિધિઓ કરવામાં આવે છે.

લોકસમાજની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ :

લોકજીવનમાં શુકન-અપશુકન, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા અને કેટલીક રૂઢ માન્યતાઓ અને વહેમો જાણીતા છે. સારા કામે જતા કોઇ છીંક ખાય, --- આડો ઉતરે, વિધવા સ્ત્રી સામે મળે કે કોઇ કિનિપા કે ક્યાં ઉપડ્યા એમ પૂછે તો અપશુકન માને છે. સંધ્યા ટાણે નેવા નીચે સૂવાથી માતાજીનો રથ ફરી વળે અને અપંગ થઇ જવાય. રૂપાળા બાળકને કાન પાસે અને પગનાં તળિયે મેસનો ચાંલ્લો ન કરીએ તો નજર લાગી જાય. સવારના પહોરમાં કાગડો બોલે તો કોઇ મહેમાન આવે, હેડકી આવે તો કોઇ યાદ કરે, જીભ કચરાય તો કોઇ ગાળ દેતું હશે, તેવી અસંખ્ય લોકમાન્યતાઓ ગુજરાતનાં લોકજીવન અત્યંત પ્રમાણમાં ચાલ્યા કરે છે અને વિશ્વાસ ધરાવે છે.

આરોગ્યપોષક લોકરમતો :

લોકરમતો એ પણ લોકસંસ્કૃતિની એક કિંમતી કલા છે. છોકરાઓ મોઈદાંડિયા, ગેડીદડો, ભગડતી, આંબલી-પીપળી, ડબકોડોળો, ચોળકાંબડી, ફળિયું જીતવું, હોળી કૂદવી જેવી રમતો રમે છે તો છોકરીઓ ડોયરો કૂદવી, ટચાકરી લડી, દાતો ફફરી, ચકી ખાંડે ચોપલા, ચલક-ચલાણું, ઇંકાપોપટડી, ઢબું ને જબું વગેરે રમતો હોંશભેર રમે છે. જ્યારે મોટા પુરુષો લાકડી અને તલવાર

સમણવી, ચોપાટવાજી, સાપસીડી, ઘોડાદોડ, નવકૂંચી અને હોળી પર આંબલીનું ડાળું કાઢવાની રમતો રમે છે. આવી અનેક પ્રકારની રમતો આદિવાસીઓમાં પણ જાણીતી છે.

વીરતાની વાતો કરતા પાદરનાં પાળિયા :

વીરતાની યશપતાકા લહેરાવતા ગામેગામ ઉભેલા પાળિયાને લોકસંસ્કૃતિના મહત્વના આધારસ્તંભો ગણી શકાય. પાળિયા દ્વારા લોકસમાજનો ઇતિહાસ જ નહીં પણ માનવીનો મિજાજ, ખુમારી, એ કાળના પહેરવેશ, હથિયારો, રિવાજો વગેરેની માહિતી સુપેરે સાંપડે છે. પાળિયા એ વીર ને પિત્રુપૂજાના પ્રતીક છે.

નિષ્કર્ષ :

આમ, લોકસંસ્કૃતિ લોકજીવનની રહેણી-કરણી, આચાર-વિચાર અને ટેવોમાંથી કાળક્રમે આચારસંહિતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિમાંથી સાદ દેતા ઉત્સવો, આતિથ્યસત્કાર, માનવીની ટેક, ખાનદાની, દિલાવટી, પરોપકાર, શીલ અને સૌંદર્યનો સંસ્કાર લોકજીવનનો મહામૂલો વારસો છે. ગૌરવ લઈ શકાય એવા ગુજરાતના આ વારસાને આરામપ્રધાન પ્રમોદને પોષ્યો નથી પણ શ્રમપ્રધાન પુરુષાર્થને પ્રબોધ્યો છે. અનેકતાઓની વચ્ચે પણ એકતાની આલમેલ પોકારી છે, ત્યારે આ વારસાનો ગૌરવપૂર્ણ પરિચય એ સંશોધકનો વિનમ્ર પ્રયાસ છે, જેથી નવી પેઢી આ કલાવારસામાં રસ લેતાં થાય. લોકસંસ્કૃતિની વિરાસત વારસો સચવાય રહે છે તથા નવી પેઢી પોતાના વિરાટ વારસાથી માહિતગાર રહે એ માટે આપણે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

સંદર્ભસૂચી :

૧. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ભાગ - ૨, પરીખ છોટાલાલ
૨. ગુજરાતના લોકગીતો, મધુભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ
૩. પંચમહાલનાં આદિવાસીના વિકાસ યાત્રા - ડૉ. અરૂણ વાઘેલા, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
૪. આઝાદીના જંગમો આદિવાસી રંગ - ડૉ. અરૂણ વાઘેલા, અક્ષર પબ્લિકેશન
૫. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, પરીખ રસીકલાલ, શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ
૬. ગુજરાતની લોકસાંસ્કૃતિક વિરાસત - લેખક - જોરાવરસિંહ જાદવ, વર્ષ ૨૦૧૦, સરકારી ફોટો લિયો પ્રેસ, અમદાવાદ

ધૂમકેતુની 'પોસ્ટઓફિસ' નવલિકામાં જીવનમૂલ્યો

ડૉ. વૈશાલી વિનુભાઈ સોજીત્રા
(Ph.D.,NET)

ધૂમકેતુ ઉપનામથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાણીતા બનેલા ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી મુખ્યત્વે નવલિકાકાર તરીકેની ઓળખ પામ્યા છે.ઝવેરચંદ મેઘાણીની જેમ ધૂમકેતુને પ્રકૃતિને ખોળે ઉછરવાનો મોકો મળ્યો હતો. જેના કારણે સંવેદનશીલ સર્જક માટે આ તેનું પ્રેરકબળ બની રહ્યું. અંબાલાલ સારાભાઇ તથા ચીનુભાઈ બેરોનેટને ત્યાં ખાનગી શિક્ષક તરીકેની કામગીરી દરમિયાન રવીન્દ્રનાથ ટાગોર,ગાંધીજી,મદનમોહન માલવિયાજી વગેરે મહાન વિભૂતિઓને મળવાની તેમને તક પ્રાપ્ત થઈ હતી. ગુજરાતના કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ ધૂમકેતુના ખુબ અંગત મિત્ર હતા.ધૂમકેતુ સ્વભાવે પ્રકૃતિપ્રેમી,ધૂની, એકલવિહારી, ચિંતનશીલ અને સ્વમાની પ્રકૃતિના હતા.ધૂમકેતુએ સૌપ્રથમ 'વિહારી' ઉપનામથી કાવ્ય લખવાનું શરૂ કર્યું. કાવ્યલેખનમાં નિષ્ફળ ગયેલા ધૂમકેતુએ ગુજરાતી સાહિત્યને શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ આપી.ધૂમકેતુએ 'તણખામંડળ' ભાગ ૧ થી ૪, 'અવશેષ','પ્રદીપ', 'વનકુંજ', 'ચંદ્રરેખા', 'છેલ્લો ઝબકારો' વગેરે મળીને કુલ પચીસેક વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે. ધૂમકેતુની નવલિકાઓથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલિકાસમૃદ્ધિ રળિયાત થઇ છે.ધૂમકેતુની ખુબ જાણીતી બનેલી નવલિકા 'પોસ્ટઓફિસ'માં રહેલાં જીવનમૂલ્યોની વિગતે ચર્ચાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

ધૂમકેતુ ભાવનાવિહારી સર્જક છે. તેમની નવલિકાઓમાં લાગણીઓના એવા તરંગો રચે છે કે ભાવક તેમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. 'પોસ્ટઓફિસ' ધૂમકેતુની ખુબ જાણીતી બનેલી નવલિકા છે. માત્ર ગુજરાતની જ નહી, પરંતુ વિશ્વકક્ષાએ શ્રેષ્ઠ નવલિકાનું સ્થાન પામે એવી 'પોસ્ટઓફિસ' નવલિકાનું 'ધ લેટર' નામથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ થયો છે.

સમગ્ર નવલિકામાં કેન્દ્રસ્થાને અલી ડોસો છે. અલી ડોસો કૉચમેન છે. અલી ડોસો પોતાના પૂર્વજીવનમાં શિકારી હતો. અલી ડોસો એવો કુશળ શિકારી હતો કે તેની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી ભાગ્યે જ કોઈ શિકારી છૂટી જતો. અલીને શિકાર કરવામાં ખુબ આનંદ આવતો.તેતરને મારીને તેના બચ્ચાઓને આકુળ-વ્યાકુળ થતા જોવામાં તેને ખૂબ આનંદ આવતો. આવા ક્રૂર સ્વભાવનો અલીના જીવનનું લેખક ખૂબ સુંદર રીતે હૃદય પરિવર્તન કરે છે. અલી દોસની દીકરી મરિયમને જયારે સાસરે વળાવી ત્યારે અલીને જીવનમાં પહેલી જ વખત ખ્યાલ આવ્યો કે જીવનમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહના આંસુ છે. અલીને જીવનમાં એકલતા લાગી એક દિવસ ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને હૈયાફાટ રુદન કર્યું. શિકારને ભૂલી જઈ અલી લીલાછમ ખેતરોને જોઇને આનંદ મેળવવા લાગ્યો. ભારતીય ત્રિવિધ શાશ્વત મૂલ્યોમાં સુન્દરમનું જીવનમૂલ્ય સૌપ્રથમ અલીના જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે. મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ, જમાઈને લશ્કરમાં નોકરી હોવાથી પંજાબ તરફ ગયા છે. પાંચ વર્ષ થયા હોવા છતાં અલી ડોસા પર કોઈ પત્ર આવ્યો નથી. છેલ્લા પાંચ વર્ષથી અલી ડોસો ગમે તેવી ઠંડી, ગરમી કે વરસાદ હોય તો પણ અખૂટ શ્રધ્ધા અને ધીરજથી પોતાની દીકરી મરિયમનો પત્ર આવશે એમ વિચારી વહેલી સવારે પોસ્ટઓફિસમાં પહોચી જતો. અલી ડોસાને માટે દુનિયાનું સૌથી રસહીન મકાન કોઈ તીર્થસ્થાન બની ગયું હતું. અલીમાં આ પરથી ધીરજ અને શ્રધ્ધાના જીવનમૂલ્યો તારવી શકાય. અલી ડોસાને કડકડતી ઠંડીમાં પણ જાણે શ્રદ્ધા અને દીકરી માટેનો સ્નેહ ઉષ્મા આપી જતા. અતિસંવેદનશીલ પિતૃહૃદયને ન સમજનાર પોસ્ટઓફિસમાં કામ કરનારા કર્મચારીઓ અલી ડોસાને હાંસીનું પાત્ર બનાવતા. અલી ડોસાની મજાક ઉડાવવા માત્ર અંદરથી 'કૉચમેન અલી ડોસો' એમ બોલીને અલીને તેની જગ્યા પરથી ઉભા કરતા. જવાબમાં નિષ્ઠુર હાસ્ય પામનારો અલી ડોસો છતાં શ્રદ્ધા છોડ્યા વિના પ્રતિદિન પોસ્ટઓફિસ પહોચી જતો. નિયમિત પોસ્ટઓફિસમાં ઉપહાસનું પાત્ર બની જતો. અલીને ગાંડાની હરોળમાં મુકવામાં આવતો. એકવાર અલી ડોસો સતત બે-ત્રણ દિવસ સુધી પોસ્ટઓફિસે ન આવ્યો અને આવ્યો ત્યારે તેના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાના સ્પષ્ટ ચિહ્નો નજરે પડતા હતા. માસ્તર સાહેબ બહારગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા અને અલી તેનો રસ્તો રોકી પૂછે છે, સંવાદ જોઈએ,

"માસ્તર સાહેબ, મારી મરિયમનો કાગળ છે?"

"ભાઈ તમે કેવા છો?"

"મારું નામ અલી!"

"હા, પણ અહીં કાંઈ તમારી મરિયમનું નામ નોંધી રાખ્યું છે?"

"નોંધી રાખોને, ભાઈ! વખત છે ને કાગળ આવે. ને હું હોઉ તો તમને ખપ આવે!"...

"ગાંડો છે કે શું? જા,જા,તારો કાગળ આવશે તો કોઈ ખાઈ નહિ જાય!"

અલી ડોસાએ પોતાની પોણી જીંદગી શિકારમાં ગાળી હતી. તેને શી ખબર હોય કે પોતાની દીકરીનું નામ તેના પિતા સિવાય બીજાને મન બે પૈસા જેટલી કિંમતનું પણ નથી. આવા નિષ્ઠુરતા ભર્યું જવાબ પામીને હજી પણ તેની શ્રદ્ધા ખૂટી નથી. પિતૃહૃદય દીકરીના પત્રની આશા છોડી શકે તેમ નથી. પોસ્ટઓફીસના કારકુનને પાંચ ગીની આપીને કહે છે કે અલ્લાહની સાક્ષીએ આ પાંચ ગીની તમને આપું છુ, મારી મરિયમનો પત્ર આવે તો મારી કબર પર પહોચાડવો. કારકુન પણ વિસ્મિત થઇ જાય છે. પછી તો સમય વીતતો ગયો, અલી ક્યારેય પોસઓફિસે ન દેખાયો. અલીની ભાળ લેવાની પણ કોઈને પડી ન હતી.

પોસ્ટમાસ્તર જયારે અલી જેવી પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે ત્યારે તેને અલીની વેદના-વ્યથા-પીડા સમજાય છે. પોસ્ટમાસ્તરની દીકરી દુર દેશાવરમાં માંદી પડી છે ત્યારે તેના કાગળની રાહ જોતા પોસ્ટમાસ્તરના હાથમાં કોચમેન અલી ડોસાનો કાગળ આવે છે. આખી રાત પોસ્ટમાસ્તર દીકરી વિરહમાં તડપે છે, અલી આવે અને પોતે જ પત્ર તેના હાથમાં આપે એવા વિચાર કરતાં અલી આવ્યાનો ભાસ પણ થાય છે. પછી તો કારકુન અને પોસ્ટમાસ્તર બંને અલીની કબર પર પત્ર મૂકી આવ છે. નવલિકાની શરૂઆતમાં એક તરફ પિતૃહૃદય તો બીજી તરફ પોસ્ટઓફીસના જડતંત્ર જોવા મળે છે. પરંતુ રંગદર્શી ધૂમકેતુ બંને પિતૃહૃદયને એક જ પરિસ્થિતિમાં મુકીને એ જડતા પર પ્રેમનું આવરણ ચડાવી દે છે.

સમગ્ર નવલિકામાંથી પસાર થતાં એક મુખ્ય જીવનમૂલ્ય તારવવું હોય તો તે શ્રદ્ધા છે. પિતૃપ્રેમ-સ્નેહનું જીવનમૂલ્ય તો તારવી શકાય પરંતુ નવલિકામાં ક્યાંય મરિયમનું પાત્ર આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. મરિયમની ગેરહાજરીમાં તડપતું પિતૃહૃદય જ સમગ્ર નવલિકાનો વર્ણ્ય વિષય છે. બીજું જીવનમૂલ્ય ઉડીને આંખે વળગે તે ધૈર્ય છે પરંતુ અંતમાં જીવનસંધ્યા નજીક પામેલો અલી એ ધૈર્યનો આણે છે. અલી દરરોજ પાંચ વર્ષ સુધી અર્થાત્ જીવ્યો ત્યાં સુધી શરીરની પરવાહ વિના ફાટેલાં કપડાં, હાથમાં ડાંગના ટેકે ચાલીને આવીને પોતાની સ્થાયી જગ્યા પર બેસે, પોસ્ટઓફિસ બંધ થાય, ત્યાંથી ચાલ્યો જાય, વળી બીજા દિવસે એ જ શ્રદ્ધા, ઉમંગથી આવે આ નિત્યક્રમમાં શ્રદ્ધાના જીવનમૂલ્યને ખરેખર ધૂમકેતુ સિદ્ધ કરી શક્યા છે. પિતૃપ્રેમનું જીવનમૂલ્યને કેન્દ્રમાં રાખીને નવલિકાનું સર્જન થયું છે, સાચું પિતૃપ્રેમનું જીવનમૂલ્ય તો ત્યારે સિદ્ધ કરી શકાય છે જયારે પોસ્ટમાસ્તરનું હૃદય અલીડોસા માટે સમભાવી બને છે. સૌન્દર્યનું જીવનમૂલ્ય પણ ધૂમકેતુ સિદ્ધ કરી શક્યા છે. અલી પોતાના છેલ્લા વર્ષોમાં દુ:ખી થતો ત્યારે પ્રકૃતિની સુંદરતાને જોઇને મનને શાંત કરી શકતો. ધૂમકેતુએ વહેલી સવારનું વર્ણન પણ ખૂબ સુંદર રીતે કર્યું છે. તેમની આ નવલિકામાં સર્જનાત્મક ગદ્યની છટા જોવા મળે છે. નરી સરલતા તેમના ગદ્યને શોભાવે છે. માનવીના અંતરમાં ઉછળતા અનેક મનોભાવોને, વિચારોને સહજ રીતે પ્રગટાવવા અલંકારનો પણ પ્રયોગ કરે છે.આવી સુંદર નવલિકા લખવાનું બળ ધૂમકેતુને તેમની કલ્પનાશક્તિ અને સુક્ષ્મ ભાવસંવેદનની શક્તિમાંથી જ મળે છે.આમ, આ નવલિકામાંથી શ્રદ્ધા, પિતૃપ્રેમ, ધીરજ, સૌંદર્ય, સહાનુભુતિ વગેરે જીવનમૂલ્યો ધૂમકેતુએ સિદ્ધ કર્યા છે.

ધૂમકેતુની નવલિકા 'પોસ્ટઓફિસ' માંથી પસાર થતો ભાવક અંતે અવાચક બની જાય છે. લાગણીના વ્હેણાઓમાં ધૂમકેતુ એટલી હદે ખેંચી જાય કે ઊર્મિલ ભાવક એ પણ ભૂલી જાય છે કે સરકારની કઈ એવી ઓફિસ હોય છે જે વહેલી સવારે ચાર વાગે કામથી ધબકતી હોય! આ વાતનું ભાન પણ ન રહેનાર ભાવક આનંદ જ અનુભવે છે. વાસ્તવિકતાથી દુર છતાં વાસ્તવિક જણાતી પરિસ્થિતિ અનુભવી શકાય છે. અલી ડોસો અને પોસ્ટમાસ્તર બંને પિતૃહૃદય બને તેના માટે પુર્વજીવનમાં અલીનું શિકારીપણું સ્વાભાવિક જ યાદ આવી જાય! પરોક્ષ છતાં પ્રત્યક્ષ જ રહેતું મરિયમના પાત્ર દ્વારા જ નવલિકા તેની ચરમસીમાએ પહોચી શકી છે. આમ, આ નવલિકા પિતૃપ્રેમની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં મોખરાનું સ્થાન પામી શકે તેવી શ્રેષ્ઠ છે!

रेणु के कथा साहित्य में लोक-जीवन

वंदना कृष्ण कुमार तिवारी
शोधार्थी (रजि. नं० -8918)
भाषा साहित्य भवन, हिंदी विभाग
गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद

हिंदी साहित्य में ग्रामांचल कहानीकारों में फणीश्वरनाथ 'रेणु' प्रमुख कहानीकार हैं। वे ग्रामीण परिवेश के लोकजीवन को अपनी कहानियों में सूक्ष्मता से उकेरने वाले कथाकार हैं। ग्रामीण जीवन का यथार्थ उनकी कहानियों में रचा-बसा है। इन कहानियों में गाँव की मिट्टी की सोंधी महक और गाँव के लोगों की जिजीविषा देखने को मिलती है।

फणीश्वरनाथ 'रेणु' की लगभग 63 कहानियाँ उपलब्ध हैं। 'बटबाबा' उनकी पहली कहानी मानी जाती है। इसका प्रकाशन अगस्त-1944 में हुआ था। उनके तीन कहानी संग्रह - 'ठुमरी' (1959 ई०), 'आदिम रात्रि की महक' (1967 ई०) और 'अगिनखोर' (1974 ई०) - प्रकाशित हैं। इनके अतिरिक्त फणीश्वरनाथ 'रेणु' की बहुत सी कहानियाँ विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं में छपी थी।

अब उनकी समस्त कहानियाँ **'रेणु-रचनावली' भाग-एक** में प्रकाशित कर दी गई हैं। 'रेणु' की कहानियों को मोटे तौर पर दो वर्गों में विभक्त किया जा सकता है। एक वर्ग उन कहानियों का है जिनकी 'कथा-भूमि' ग्रामांचल है। दूसरे वर्ग में वे कहानियाँ आती हैं, जो 'पटना' और 'बंबई' जैसे बड़े नगरों से जुड़ी हैं।

वैसे तो 'रेणु' का मन ग्रामांचल में ही रमता है। उनकी सभी चर्चित कहानियाँ - 'तीसरी कसम', 'रस प्रिया', 'लाल पान की बेगम', 'पंच लाइट', 'संवदिया' आदि ग्रामांचल की ही हैं। शहरी जीवन को केंद्र में रखकर 'रेणु' ने 'टेबुल', 'आज़ाद परिंदे', 'जलवा', 'लफड़ा', 'अगिनखोर' आदि कहानियाँ लिखी।

'रेणु' की कहानियों में अनेक वर्गों के पात्र देखे जा सकते हैं। उनमें गाँव के आम आदमी - किसान, बढ़ई, मिस्त्री, गाड़ीवान, पहलवान आदि हैं। 'रेणु' की विशेषता यह है कि छोटे- छोटे संदर्भों से जुड़कर क्षण भर के लिए कथा मंच पर आने वाले पात्र भी पाठक के मन पर अपनी छाप छोड़ जाते हैं। इन पात्रों के साथ उनका पूरा परिवेश सहसा सामने आ जाता है। प्रत्येक पात्र की बोली, रुचि, ट्र, चाल-ढाल, संस्कार, बात कहने का लहजा, स्वर भंगिमा, मुद्रा आदि को 'रेणु' इस प्रकार मूर्त करते चलते हैं कि हम उन्हे बहुत आसानी से एक दूसरे से अलग कर सकते हैं।

'रेणु' की कहानियाँ 'ठुमरी धर्मा' कही गई हैं। उनका पहला कहानी संग्रह 'ठुमरी' ही था। जबकी ठुमरी नाम की कोई कहानी उसमें नहीं थी। उसकी भूमिका में 'रेणु' ने कहा था - **"इस संग्रह में ठुमरी नाम की कोई कहानी नहीं है, सभी कहानियाँ 'ठुमरी धर्मा' हैं। अन्तर्मार्ग एक ही है, सभी कथाओं का।"**

तात्पर्य यह है कि अन्तर्मार्ग की एकता के कारण सभी कहानियाँ ठुमरी धर्मा हैं। 'अन्तर्मार्ग' को स्पष्ट करते हुए वे कहते हैं - "गीत के अन्तर्मार्ग के बीच-बीच में विभिन्न स्वरों के प्रयोग से जो वैचित्र्य और कार्य संपादित होता है, उसे अन्तर्मार्ग कहते हैं।" वस्तुतः 'ठुमरी' एक छोटा और मधुर गान है। उनकी कहानियों में मानवीय संवेदना का मूल सूत्र एक है। छोटे- छोटे जीवन-संदर्भों से उसकी संगति बैठाते हुए उन्होने कहानियों को एक संश्लिष्ट आकार दिया है।

'रेणु' की कहानियों का मूल स्वर 'मनुष्यता' ही है। उनकी कहानियों में मनुष्य अपने सहज रूप में अपनी अच्छाइयों-बुराइयों के साथ, अपनी कर्मठता, संघर्षशीलता तथा भावुकता- रसिकता, कठोरता-कोमलता के साथ उपस्थित है। इसीलिए उनकी कहानियों में किसी धर्म, जाति, सम्प्रदाय, समाज, पार्टी, वर्ग, या व्यक्ति के विरुद्ध 'घृणा' या 'विद्वेष' नहीं मिलता है। 'रेणु' ने अपने प्रत्येक पात्र को पूरी सहानुभूति दी है। ग्रामीण आंचल के पात्रों के मनोविज्ञान को पहचाना है। उन्हे पशु-पक्षियों, नदी-नालों, वृक्षों, वनस्पतियों, सभी से प्यार है। इसीलिए ग्रामीण जीवन के परिवेश और पात्र हमारे मन को छूते हैं। हमारी चेतना को स्पंदित करते हैं और हमारे हृदय में बस जाते हैं।

'रसप्रिया' का पंचकौड़ी मिरदंगिया, 'संवदिया' का हरगोविंद, 'तीसरी कसम' के हीराबाई और हीरामन, 'पंचलाइट' की मुनरी, 'लालपान की बेगम' की बिरजू की माँ, 'नैनाजोगिन की रतना, ये सभी पात्र कहानी के माध्यम से हमारे मन पर अमिट छाप छोड़ जाते हैं। ऐसा इसलिए होता है कि अनेक सामाजिक विकृतियों एवं त्रासद स्थितयों के भीतर अपनी नियति से जूझते हुए भी ये पात्र अपनी मानवीय गरिमा और मूल्यवत्ता को बचाये हुए हैं।

उनके कथा साहित्य में 'विरुद्धों का सामंजस्य' की कला सबसे प्रभावशाली रूप से व्यंजित होती है। दूसरी बात यह है कि वे बतरस के माहिर हैं। रेणु जी को शब्दों से खेलना और उन्हे अपरूप कर अनोखे अंदाज में प्रस्तुत करना आता है।

उदाहरण के लिए-

'पंच' तत्सम शब्द है और 'लाइट' अंग्रेजी का शब्द। दोनों को मिलाकर 'पंचलाइट'। 'पेट्रोमैक्स' के लिए लोकजीवन से वो खोजकर लाते हैं। 'तीसरी कसम' कहानी में एक शब्द है 'फेनूगिलासी'। यह शब्द अंग्रेजी शब्द ग्रामोफोन का लोकभाषा में रूपांतरण है। ग्रामो से गिलास बन गया और फेन से फेनू। फिर उलट कर यह 'फेनूगिलासी' लोट-जीवन में प्रयुक्त हो गया। शब्दों का यह संचरण एक आश्चर्यजनक रूप में बदल जाना कथा-रस का अनोखा संचार करता है।

'रसप्रिया' में जब मृदंगिया मोहना के लिए अपना बटुआ निकालता है और उसमें से लाल-पीले कपड़ों के टुकड़ों को खोल कर कागज की एक पुड़िया निकालता है, तो मोहना पहचानते हुए कहता है- लोट? क्या है? लोट। हाँ नोट है मृदंगिया बोला। मोहना- कितने रुपए वाला है? पचटकिया...ऐं दसटकिया... ज़रा छूने दोगे, कहाँ से लाए।

मृदंगिया बोला - सब दसटकिया हैं, सब मिलाकर 40 रुपए हैं। मोहना बेटा फारबिसगंज के डागडरबाबू को देकर बढ़िया दवा लिखा लेना।

'रेणु' की कहानियों के पात्र गरीब, असहाय, अशिक्षित, पीड़ित, अंधविश्वासी और जड़ हो सकते हैं किंतु मनुष्यता और संवेदनशीलता के स्तर पर सभ्य कहे जाने वाले नगरों-महानगरों के निवासियों से निश्चय ही श्रेष्ठ हैं।

'रेणु' की कहानियों में लोक-जीवन पूर्ण रूप से रचा-बसा है। अपनी कहानियों में 'मेले' का महत्व और उसे केंद्र में रखकर जिस ग्रामीण उत्सव की बात रेणु ने कही है वो कहानियों के माध्यम से पाठकों के चित्त पर अंकित हो जाती है। 'लालपान की बेगम' कहानी में 'बलरामपुर का नाच' देखने की लालसा का सजीव चित्रण लेखक ने बिरजू की माँ, फुआ, चंपिया, और बिरजू के माध्यम से किया है।

'रेणु' की कहानियों में 'बैलगाड़ी' भी मुख्य भूमिका निभाते हुए परिवेश को और अधिक जीवंत कर देती है। चाहे वह बैलगाडी 'तीसरी कसम' कहानी के हीरामन की हो या 'लालपान की बेगम' कहानी के बिरजू के बप्पा की। 'रेणु' की कहानियाँ जीवंत लोक- जीवन की कहानियाँ हैं। जिसमें लोक-जीवन का पूर्णतया रचा-बसा है।

संदर्भ ग्रंथ-

हिंदी का गद्य साहित्य- डॉ. रामचंद्र तिवारी (पृष्ठ 1120, 1121,1122)

आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास - बच्चन सिंह (पृष्ठ सं. - 362)

https://www.hindisamay.com/kahani/fanishwar-nath-renu/mare-gaye-gulfam.htm
https://www.hindisamay.com/kahani/fanishwar-nath-renu/lal-pan-ki-begum.htm

हिमांशु जोशी की आँचलिक कहानियों में व्यक्त विविध शैलियाँ

विणा सी. चावड़ा,
पीएच.डी स्कोलर,
भक्त कवि नरसिंह मेहता विश्वविद्यालय, जूनागढ़

हिमांशु जोशी जी स्वातंत्र्योत्तर काल के सशक्त कहानीकार हैं। जोशी जी का जन्म उत्तराखण्ड के चंपावत जिले के जोसयूडा गाँव में ४ मई १९३५ में हुआ था। उनके पिता का नाम पूर्णानन्द और माता का नाम तुलसीदेवी था। उनके बचपन का लंबा समय गाँव में बिता जिनका प्रभाव उनकी रचनाओ में देखने को मिलता है। उन्होंने अपने कथासाहित्य के लिए उत्तराखंड के पर्वतीय अंचल को चुना है। कुमाऊँ का पर्वतीय परिवेश इनके मूल में देखने को मिलता है। जोशी जी की कहानियों में स्वातंत्र्योत्तर काल के बाद समाज में आए हुए बदलाव का चित्रण देखने को मिलता है।

हिमांशु जोशी की शैली:

शैली भाषा का आधार है। भावों की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम शैली है। शैली के माध्यम से ही रचनाकार अपनी कृति को प्रभावशाली बनाता है। हर लेखक की अपनी - अपनी शैली होती है जिसके द्वारा वह अपने अनुभवों को अपनी रचनाओं में व्यक्त करता है। शैली के बारे में डॉ. प्रेम भटनागर की मान्यता है कि –" प्रत्येक कथाकार का अपना स्वतंत्र व्यक्तित्व होता है, इसी प्रकार उसकी एक स्वतंत्र शैली होती है। यह शैली उसके विचार, भाव, कल्पना, संस्कार, प्रतिभा और जीवन दृष्टि के अनुरूप अभिव्यक्ति पाती है।[१]" जोशी जी ने अपनी आंचलिक कहानियों में विभिन्न शैलियों का प्रयोग किया है।

१. वर्णनात्मक शैली:

वर्णनात्मक शैली प्रारंभिक काल से आज तक लेखकों मैं प्रिय रही है। जोशी जी ने भी अपनी आँचलिक कहानियों में वर्णनात्मक शैली प्रयोग किया है। 'हरे सूरज का देश' कहानी में देश के सरहद पर लड़ने वाले सैनिक के साथ लेखक बातचीत करते हैं। उन चीनीयों के साथ जब मुठभेड़ हुई तब तुम्हें कैसा अनुभव हुआ? तब वह कहता है – "बस, पहले तो कुछ भय - सा लगा, लेकिन जैसे ही मोर्चे पर पहुँचे, गोलाबारी शुरू हुई, सारा डर न जाने कहाँ गायब हो गया ! फिर न घर की याद रही, न अपने जीने मरने की। एक गहरा नशा - सा छा गया। बस, यही सूझता था कि शत्रु को कैसे पराजित करें ! कैसे आगे बढ़े।[२]" आज वही सैनिक जब देश के लिए बलिदान देते है तो उसका परिवार दर - दर की ठोकरें खाता हुआ दिखाई देता है।

'अँधेरा और' कहानी में परसिया जब पाँच साल बाद अपने घर आता है, तो उसकी पत्नी कँचनिया उसे घर की स्थिति के बारे में कुछ इस तरह बताती है – "काका.... नाहिं रहे? इससे अधिक कँचनिया बोल ना पाई। कहसे – कहसे? का भवा? परसिया का मुँह खुल आया आरज से। पुलस की मार-पीट से परेशान होई के, अऊर तोहार जिन्नगी बचाने के खातर काका ने थाने मा बोलि दिहा कि सरदार सोहनसिंह का कतल हम करि है। पुलस का सिपाही हम मारी है। फारम-वारे बिरजवासी को भी ! बिरजा काका ने गवाही दे डारी और काका को फाँसी हो गई, गए चैत मां... ।[३]" परसिया यह सब कुछ स्तब्ध होकर सुन रहा था। वह अपने परिवार के लिए कुछ भी न कर सका। इस प्रकार जोशी की आँचलिक कहानियों में वर्णनात्मक शैली देखी जाती है।

२. प्रतीकात्मक शैली:

जोशी जी ने अपनी आँचलिक कहानियों में प्रतीकात्मक शैली का भी प्रयोग किया है। 'नई बात' कहानी में 'नई बात' पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव स्वरूप गाँव भी शहरों की चपेट में आने लग गए हैं जिसे लेखक ने 'नई बात' कहाँ है। कहानी का पात्र 'कका' के कथन से इस प्रतिकात्मकता को निम्न पंक्तियों से समझ सकते हैं –"तरक्की-वरक्की तो क्या होती ! यार, शहरों की तरह गाँवो में भी लोफर भर गए है। गुंडागर्दी मच रही है। ग्राम देवियों के तो किस्से ही और है।[४]" 'रथचक्र' कहानी जन्म-मरण का प्रतीक है जो शाश्वत व सत्य है जो एक चक्र की तरह चलता रहता है। इस प्रकार जोशी जी की कहानियों में प्रतीकात्मक भाषा शैली देखने को मिलती है।

३. संवादात्मक शैली:

संवादात्मक शैली को नाटकीय शैली के रूप में भी जाना जाता है। जब कोई कहानीकार रोचक व अर्थपूर्ण संवादों के माध्यम से कथ्य को प्रस्तुत करता है, वहाँ संवादात्मक शैली होती है। 'तरपन' कहानी में मधुलि अपने पति का पिंडदान करने के लिए अपने पड़ोसियों के पास तेल-गुड़ माँगने के लिए जाती है तो उसकी साँस-माँ से जो बातचीत हुई उसका उदाहरण देखिए -

"माथा झुकाये, पलकें झुकाये वह खड़ी रहीं।

'कैसे आयी थी, बहू?'

'सासु ज्यू... सकपकाती मधुलि बोली।'

'कह,कह!'

'थोड़ा तेल चाहिए था पैंचा। करम की बीती बुझने को है। बामन बैठे हैं आँगन में। उसका गला रुंध आया।'

'अरी, अभी तक करम नहीं हुए। होठ काटती, पोले मुँह को फुलाती साँस-माँ बोली बामनों की अकल में क्या मिट्टी पड़ गयी है।'

'अभी तक बैठे-बैठे क्या कर रहे हैं'

मधूलि कोई जवाब न दे पायी।[५]"

इस बातचीत से यह ख्याल आता है कि मधुलि की आर्थिक स्थिति अत्यंत नाजुक दिखाई है। इस प्रकार जोशी जी के आँचलिक कहानियों में संवादात्मक शैली का प्रयोग हुआ है।

४.व्यंग्यात्मक शैली:

जोशी जी व्यंग्य के कुशल कलाकार है। 'मनुष्य-चिन्ह' कहानी में किरपाल गोबिन्दी के साथ बदसलूक करता है तो गोबिन्दी फटी पिछौडी ओढ़े सिर झुकाए, अपने काने करम पर रो रही है। उसका बाप बैठे-बैठे चिलम पीता है तो गाँववाले लोग उसके मुँह पर थूकते हुए कह रहे हैं कि – "हँ, ओ परमा ! ऐसी नौहाल औलाद पैदा करने से पहले, तू डूबकर मर क्यों नहीं गया था रे ! तूने अपनी नहीं पूरी बिरादरी की नाक काट डाली...! अब भी इसे गड्ढे में गेरकर जिन्दा जला दे। एसी बदचलन चुड़ैल के रहने से क्या।[६]" अनैतिक संबंध को समाज कतई स्वीकार नहीं करता। यहाँ पर सांस्कृतिक परिवेश में व्यंग्य देखने को मिलता है। 'तरपन' कहानी में मधुलि पति का पिंडदान करने के लिए कंसी बनिया के पास कुछ सहायता लेने के लिए जाती है तो कंसी बनिया देने की बात तो करता है, लेकिन तुरंत उसके शरीर के साथ खेलना भी चाहता है। उसका हाथ पकड़ता है तो मधुलि उस पर चिल्लाती हुई बोली – "अब आ तो ! अब आगे बढ़ा तो मुख झुलस दूँगी...राकस...खबीस...! शरम नहीं आयी तुझे ! मुझे बेबस बेसहारा, गरीब समझकर ही तूने....! क्या तेरी बहन, क्या तेरी माँ... मुसीबत की मारी तेरे पास आती.... तब भी ऐसा ही करता ।[७]" मधुलि की आँखो में आँसू नहीं, बल्कि खून छलकता हुआ दिखाई देता है। वह पूरी तरह से कंसी बनिया पर हावी हुई दिखाई देती है।

इस प्रकार जोशी जी के आँचलिक कहानी में व्यंग्यात्मक शैली का प्रयोग हुआ है।

५. चित्रात्मक शैली:

चित्रात्मक शैली को दृश्यात्मक या बिंबात्मक शैली से भी जाना जा सकता है। इस शैली में रचनाकार वर्णन के सहारे तथा तथ्य चित्रदृश्य खड़ा कर देते है। 'सु-राज' कहानी में गाँधीजीने जो देश स्वतंत्रता के बाद जो स्वप्न देखा था, वह आज भी पूरा नहीं हो पाया है। कहानी का पात्र गांगि काका बताता है कि – "अब तक मैं समझा था, सुराज आ गया, गाँधी बाबा का सुराज ! अपने लोगों का राज ! पर अब लगने लगा है, सुराज नहीं आया, और न फिलहाल आने ही वाला है। यह पटवारी का राज है। थोकदारों - जिम्मेदारों का ! गरीब के लिए लाचार के लिए यहाँ कहीं कोई जगह मुझे नहीं दिखती.... । फसल कोई बो रहा है, काटता कोई और है। मेहनत हम करते हैं - मालिक कोई और है... । जिनके पास खेत नहीं कोई और काम-धंधा नहीं, वे कहाँ जाएँ ? पेट पालने के लिए माल जाते हैं – तराहई – भाभर, तो कम जुलम नहीं होते काम के बदले पूरी मजदूरी नहीं मिलती। बहु-बेटियों के साथ क्या क्या नहीं होता।[८]"

'तरपन' कहानी में मधुलि कंसी बनिया के पास कुछ माँगने के लिए जाती है तो रास्ते में उसे ख्याल आता है कि – "कंसी कभी कितनी ललचाई आँखों से उसकी ओर घूरा करता था - जब वह नयी नवेली थी। पीली पिछौडी, नीली घाघरी पहने, पाँवो में झाँझर झनकाती हुई जब वह लकड़ी के लिए सबके साथ जंगल जाती तो पुल पर खड़ा किसी-न-किसी बहाने उसकी ओर देखता रहता था। एक-आध बार नौले पर छेड़ने की भी कोशिश की । लेकिन उसने सात पुश्तों तक के पुरखों का नाम लेकर गगरी फनकाते हुए वह

श्राद्ध किया, वह कि उसकी सूरत ही सुख गयी थी। तब से आज तक कभी नजर उठाने का भी साहस न किया।[९]" इस प्रकार दोनों उदाहरण में जोशी जी ने आँचलिक कहानियों में चित्रात्मक शैली का प्रयोग किया है।

६. आत्मकथात्मक शैली:

आत्मकथात्मक शैली में लिखी गई कहानियाँ प्रथम पुरुष 'मैं' के माध्यम से विकसित होती है। यह शैली साहित्य की सर्वाधिक प्रचलित शैली है। इसमें कथाकार स्वयं को एक पात्र के रूप में रखकर भोक्ता या द्रष्टा के रूप में कथा को बुनता है। जोशी जी की कहानियों में इस शैली का बहुतायात रूप में प्रयोग देखा जा सकता है। मौटे तौर पर देखा जाए तो जोशी जी ने लगभग ४० से अधिक कहानियों में आत्मकथात्मक शैली का प्रयोग किया है।

'अन्तराल' कहानी में मैं बीस साल बाद गाँव में आता हूँ तो मैं सोचने लगता हूँ उसका यह उदाहरण देखिए – "मैं सोचता था सहसा मुझे सामने खड़ा देखकर अम्मा कितना खुश होंगी। बुआ बार-बार मेरा मुँह मसारकर रोने लगेंगी। माधवी के घर जाऊंगा तो वह फूली न समाएगी । ताऊजी मेरे आने की खुशी में 'सत्यनारायण' की कथा करवाएंगे। परम का अपनी बड़ी-बड़ी मूंछे उमेठकर मुझसे चीन और पाकिस्तान की लड़ाई के बारें में पूछेंगे, या इरली के मोर्चे की साहस-भरी कहानियाँ सुनाएंगे।[१०]" और 'रथचक्र' कहानी का यह उदाहरण देखिए – "मैं तब मनु के बराबर था । देहरी के पास बैठी माँ चूड़ियाँ तोड़ रही थी । बाबा पत्थर की तरह गुम-सुम हो गए थे। एक भी शब्द बोल न पा रहे थे। दीदी मुझे गोदी में उठाए, चुपचाप रो रही थी - रोए जा रही थी![११]" यह बात जब उसके पिताजी गुजर गए थे उन्ही की बात कर रहे थे। माँ का बिलख-बिलखकर रोना, दीदी के कभी न थमनेवाले आँसू, बाबा का कोरा कागज सा सफेद चेहरा- आज भी उसे अनायास याद आ जाता है। अजीब सिहरन-सी होती है और मैं कांप उठता हूँ।

जोशी जी ने अपनी इन दोनों आंचलिक कहानियों में आत्मकथात्मक शैली का प्रयोग किया है।

इस प्रकार हिमांशु जोशी की आँचलिक कहानियों में शैली का प्रयोग दिखाई देता है

संदर्भ सूचि :

१. सुधारानीसिंह: कमलेश्वर जीवन यथार्थ के शिल्पी,पृ.३८४
२. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, हरे सूरज का देश, पृ.८५-८६
३. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, अँधेरा और, पृ.२४
४. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, नई बात, पृ.२९
५. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, तरपन, पृ.९१
६. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, मनुष्य चिन्ह, पृ.७४
७. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, तरपन, पृ.९७
८. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, सु-राज, पृ.११४
९. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, तरपन, पृ.९५
१०. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, अन्तराल, पृ.५७
११. हिमांशु जोशी – श्रेष्ठ आँचलिक कहानियाँ, रथ-चक्र, पृ.४०

વેદોમાં સમાજજીવન અને સંસ્કૃતિ

યોગેશભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ
M.A. B.ED, M.ED, G.SET.
કનવાડા , તા-માંગરોળ , જિ-સુરત

પ્રસ્તાવના:-

ઋગ્વેદ એ માત્ર ભારતીય સાહિત્યમાં જ નહીં પણ વિશ્વ સાહિત્યમાં લેખિત સ્વરૂપે મળતો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ છે. ભારતીય ધર્મો, દર્શન, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને કલાની ગંગોત્રી એ ઋગ્વેદ છે.

ઋગ્વેદના સમયમાં સમાજ ચાર વર્ગોમાં વિભાજિત હતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. તે સમયે માનવજીવન ચાર આશ્રમમાં વિભાજિત હતું. તે સમયનું લોકજીવન તેમજ સંસ્કૃતિ વર્તમાન જીવનપ્રણાલીથી ઘણી જ ભિન્ન હતી. લોકો પ્રકૃતિને દેવ માની તેની પૂજા કરતાં હતા. તે સમયે લોકોની જીવનપ્રણાલીનો વિકાસ નદીતટે હોવાનો ઉલ્લેખ છે. તે સમયે લોકોના જીવન,વ્યવસાય,ધર્મ, કલા, આભૂષણ, દેવતા, લગ્નવિધિ, ખોરાક-પોષક, પુરુષાર્થ, શિક્ષણપ્રણાલી વગેરે બાબતોમાં વિભિનતાઓ જોવા મળતી હતી જે નીચે પ્રમાણે છે.

❖ **વર્ણવ્યવસ્થા-**

ઋગ્વેદના સમયમાં સમાજ ચાર વર્ણોમાં વિભાજિત હતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. અહી બ્રાહ્મણને પુરુષનું મુખ, ક્ષત્રિયને હાથ, વૈશ્યને હૃદય અને ક્ષુદ્રને ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થતો દર્શાવ્યો છે. બ્રાહ્મણ મુખ હોવાથી ક્રિયાકર્મ કરે છે. ક્ષત્રિય માટે હાથ એટલે કે બળના રક્ષણ માટે વૈશ્ય એટલે સમાજરૂપી શરીરનો આધારસ્તંભ તેમજ શુદ્રોનું સર્જન પગ માટે છે. વેદિક સમાજમાં એનું સ્થાન નીચું હતું.

❖ **વ્યવસાય-**

ઋગ્વેદના સમયમાં આર્યો મુખ્યત્વે પશુઓનો વ્યવસાય કરતા હતા. ધનની ગણતરી પશુઓની સંખ્યાથી થતી હતી. ગાય મુખ્ય ધન ગણાતું હતું. ધન મેળવવા માટે ઈન્દ્ર અને વરુણની સ્તુતિ કરવામાં આવતી હતી. ગાય માટે અનેક ઝગડાઓ થતાં હતા. ઋગ્વેદમાં કેટલીક જગ્યાએ ખેતી ખેડવાનું, હળ ચલાવવાનું તેમજ ઉપજાઉ ખેતીનો ઉલ્લેખ મળે છે. વર્ષા સાથે સંબંધિત ઈન્દ્ર દેવતાની સ્તુતિના ઘણા મંત્રો ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે.

❖ **પારિવારિક જીવન -**

ઋગ્વેદના સમયમાં પિતૃપ્રધાન કૂટુંબ એ સમાજનો મુખ્ય પાયો હતો. પુત્ર એ પિતાના સાંસારિક દેવાને ચૂકવવાનું રહેતું હતું. પુત્ર પિતાના પાપનો ભાગીદાર ગણાતો હતો. પારિવારિક જીવનમાં માતાનું સ્થાન પણ ખૂબ મહત્વનું માનવામાં આવતું હતું. ઋગ્વેદમાં, પત્નીની ગૃહિણીની સ્થિતિને 'જયદસ્તમ' ('જયા ઘર છે') શબ્દો દ્વારા સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવી છે. પરિવારના આંતરિક જીવનમાં માતાનું સ્થાન સર્વોચ્ચ હતું. ઘરની વ્યવસ્થા, બાળકોનો ઉછેર વગેરે જવાબદારીઓ માતાની હતી. ઘરના ધાર્મિક જીવનમાં પણ હાથ લંબાવવો પડ્યો. ગૃહપતિ તેની પત્ની સાથે ગૃહપત્યાગ્નિમાં તમામ ધાર્મિક વિધિઓ કરતા હતા.

ગૃહસ્થ્ય - જીવનના દરેક કાર્યમાં પતિ-પત્નીનો સાથ હતો, જેના કારણે વૈદિક આર્યોનું ગૃહસ્થ જીવન ખૂબ જ સુખી હતું, કારણ કે ઈન્દ્રના સંબંધમાં કહેવાય છે કે - 'હે ઈન્દ્ર, તેં સોમાને પીધું છે, હવે તમારા ઘરે જાવ જ્યાં તમારી પાસે પરોપકારી પત્ની છે અને જે આનંદી છે. આ શબ્દોમાં ગૃહસ્થ સૌખ્યનું સુંદર માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. પત્ની માત્ર પતિની પ્રિય જ ન હતી, પરંતુ તે આજ્ઞાકારી અને હંમેશા જરૂરી હતી.

ઋગ્વેદમાં પત્નીનો ઉલ્લેખ ગૃહિણી તરીકે પણ કરવામાં આવ્યો છે, તે વહેલી સવારે ઉઠીને બધાને ઊંઘમાંથી જગાડતી હતી. સવારના ધાર્મિક વિધિઓમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી, તે સ્નાન કરતી હતી અને ગર્ભપત્યાગ્નિમાં તેના પતિ સાથે બલિદાન આપતી હતી. એ જ રીતે, મધ્ય અને સાંજના બલિ એકસાથે ચઢાવવામાં આવતા હતા. પવિત્ર અગ્નિને અગ્નિથી પ્રજ્વલિત રાખવો એ ગૃહિણીનું સૌથી પવિત્ર કર્તવ્ય હતું. જ્યારે ગાયોને દૂધ આપવામાં આવતું ત્યારે વાસણોમાં દૂધ આવતું, જેને તે ગરમ કરી, માખણ વગેરે બનાવતી અને પછી ખોરાક બનાવતી. ભોજન કર્યા પછી, તે પોતાને અને તેના બાળકોને શણગારે છે. પછી તે સાંજનું ભોજન બનાવતી અને બાળકોને ઝડપથી સૂઈ જતી. તે ઘરના નોકર સાથે સારો વ્યવહાર કરતી. તે ગાયો અને ઘરના અન્ય પ્રાણીઓનું ધ્યાન રાખતી. કેટલીકવાર તે અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે ફરવા જતી અને નજીકના પર્વતો પર ફૂલો તોડતી. સાસુ, સસરા, ભાભી, વહુ વગેરે પ્રત્યે તેનું વર્તન ખૂબ જ સારું હતું. પુત્ર પ્રાપ્તિ એ વૈદિક ગૃહસ્થ જીવનનો મૂળ મંત્ર માનવામાં આવતો હતો. જે ઘરમાં બાળકો ચીસો, રમૂજ વગેરેના શબ્દો સાંભળી શકતા ન હતા તે ઘર રહેવા યોગ્ય માનવામાં આવતું ન હતું. દેવતાઓને પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. પુત્રની ઈચ્છા માત્ર વંશ ચાલુ રાખવા માટે જ નહીં પરંતુ તેમના વંશજો દ્વારા મૃત પૂર્વજોની આત્મસંતોષ માટે પણ કરવામાં આવી હતી. ઓરસ પુત્રની ગેરહાજરીમાં

❖ **આજીવિકા-**

ઋગ્વેદના સમયમાં આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ખેતી અને પશુપાલન હતું. ઋગ્વેદમાં વૃત્ર દ્વારા ઈંદ્રની ગાયો ચોરી જવાનો ઉલ્લેખ છે. આથી કહી શકાય કે ગાય એક પ્રકારનું ઉત્તમ ધન માનવામાં આવતું હતું. ઋગ્વેદમાં કેટલીક જગ્યાએ સુવર્ણનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેના દ્વારા ધનવાન બનવાની ઈચ્છાનો નિર્દેશ થયેલો જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં સામૃદ્ધિક વ્યાપારનો ઉલ્લેખ છે. કેમકે સમુદ્રમાં જવાવાળી નૌકાનો ઉલ્લેખ છે.

વૈદિક કાળમાં કૃષિ ઉપરાંત ગાય ઉછેરનો પણ વિકાસ થયો હતો. વૈદિક ઋષિમુનિઓએ ગાયને 'અધ્યાન હી ગોહ' કહીને પૂજનીય ગણાવી છે.જેના ઉલ્લેખ પરથી જાણવા મળે છે કે ગાયને એક પ્રકારનું ધન માનવામાં આવતું હતું.ઋગ્વેદ બતાવે છે કે ગાય ઉપરાંત ઘેટા, બકરા વગેરે પણ ગાયને પૂજનીય માનવામાં આવે છે. પણ ઉછેરવામાં આવતા હતા.ઋગ્વેદમાં મેષ અને મેષીનો ઉલ્લેખ ઘણી જગ્યાએ આવ્યો છે.

ઋગ્વેદમાં ઘણી જગ્યાએ સોનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને ધનવાન બનવાની ઈચ્છા દર્શાવવામાં આવી છે, જે વાણિજ્યનો વિકાસ દર્શાવે છે. વેદોમાં પણ દરિયાઈ વેપારનો ઉલ્લેખ છે કારણ કે સમુદ્રમાં ચાલતી હોડીઓનું વર્ણન આવે છે. ઋગ્વેદમાં પણ પાણીનો ઉલ્લેખ છે. તેમના વિશે એવું કહેવામાં આવે છે કે તેઓ કંગાળ, ખૂબ જ ધનવાન અને લોભી હતા, સ્વાર્થ તેમનો અંતિમ ધર્મ હતો. ઋગ્વેદમાં, અશ્વિની કુમારોને ઋષિઓના હૃદયના ટુકડા કરવા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે ફોનિશિયનો પ્રાચીન સમયના વેપારીઓ હતા, જેમના વેપારનું કેન્દ્ર ભૂમધ્ય અને તેના દરિયાકાંઠાના દેશો હતા. પ્રાચીન ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ઉદ્યોગપતિઓ, હસ્તકલા વગેરેનો પણ વિશેષ હાથ હતો. ઋગ્વેદમાં ઘણી જગ્યાએ કાપડ કાંતવાનો અને વણાટ કરવાનો ઉલ્લેખ છે. રથ બનાવવા માટે, વિવિધ ધાતુઓને ગંધવા, આભૂષણો બનાવવા, શસ્ત્રો બનાવવા, ઘરો બનાવવા, હોડીઓ, વહાણો વગેરે અને બીજા ઘણા ઉદ્યોગોનો પરોક્ષ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં આવે છે.

યજુર્વેદમાં, રથકાર, તક્ષ, કૌલાલ, કર્મર, મણિકર, ઇસુકાર, ધનુષ્કર, રજ્જુજમ, મૃગ્યુ, હસ્તિપ, અશ્વપા, ગોપા, સુરાકર, હિરણ્યકાર, ગ્વા લિંજા વગેરે જેવા વિવિધ ઉદ્યોગો કરનારાઓના નામ આપવામાં આવ્યા છે. એ પણ શક્ય છે કે આ તમામ ઉદ્યોગો સંગઠિત રીતે ગોઠવાયા હશે.

❖ **લગ્નપ્રથા -**

ઋગ્વેદમાં લગ્નપ્રથાનાં કેટલાક અંગો નોંધપાત્ર છે, જેમકે સ્ત્રી ૧૬ વર્ષની થાય ત્યારે તેના લગ્ન સ્ત્રીઓની સ્વેચ્છાએ નહીં પરંતુ માતાપિતાની મરજીથી થતાં.એટલું જ નહીં પિતા દ્વારા થયેલા લગ્નને સ્ત્રીઓ આજીવન સ્નેહપૂર્વક નિભાવતી હતીલગ્નવિધિમાં કન્યાને શણગારીને અગ્નિની સાક્ષીએ બ્રાહ્મણ, સ્વજન અને મિત્રમંડળની હાજરીમાં લગ્ન કરવાની જે વિધિ છે તે આજે પણ પ્રચલિત છે, જેનું મૂળ વૈદિક ધર્મ છે. વેદોમાં લગ્નપ્રથા ત્રણ પ્રકારની હતી .

1. **બહુપતિંત્વ પ્રથા -**

મહાભારતમા દ્રૌપદીનાં ઉદાહરણમાં એક કરતાં વધારે હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદનાં સમયમાં આવી બહુપતિત્વ પ્રથા ન હતી. એક પતિને અનેક પત્ની હોઈ શકે પણ એક પત્નીને અનેક પતિ ન હોઈ શકે.

2. **બહુપત્નીત્વ પ્રથા-**

ઋગ્વેદનાં સમયમાં સમાજમાં બહુપત્નીત્વ પ્રથા પ્રચલિત હતી. બ્રાહ્મણ માટે ત્રણ ક્ષત્રિય માટે બે વેશ્ય માટે એક અને શુદ્ર માટે એકથી વધારે સ્ત્રીઓ રાખી શકે એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

3. **વિધવાવિવાહ-**

વૈદિક યુગમાં યુવા-વિવાહ પ્રચલિત હતું. ઋગ્વેદમાં એક સ્થાન પર વિધવા પત્ની માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે "હે નારી,તું આ મૃત પતિને છોડીને આ જીવંત સંસારમાં આવી જા. તારી સાથે વિવાહ માટે જે ઈચ્છા રાખે છે તે તારો બીજો ભાવિ પતિ છે તેના પતિત્વ ને પ્રાપ્ત કર.એક અન્ય જગ્યાએ અશ્વિનીકુમાર દેવતાઓને સંબોધન કરીને કહેવામા આવ્યું છે કે વિધવા જેવી રીતે તેના દેવર સાથે રહે છે, પુરુષ સ્ત્રીની સાથે રહે છે. આ પ્રમાણે તમે બંને કોની સાથે રહેશો. યાસ્કના નિરુક્તમાં દેવરનો અર્થ વર થાય છે.

- ❖ **નારીનું મહત્વ-**

  ઋગ્વેદમાં અપાલા, આત્રેયી, કમાયણી, વસુપત્ની, ઘોષા, ઉર્વશી, વગેરે ઋષિની પત્નીઓ યુદ્ધમાં સારથી રૂપે જોવા મળે છે. તે સમયે સમાજમાં ગીતવાદ્ય, વાદન, વગેરે કળાઓમાં સ્ત્રીઓનુ સ્થાન હતું. વેદકાળમાં સ્ત્રીઓ શસ્ત્રવિદ્યાઓમાં પારંગત હતી.

- ❖ **નારી અધ્યયન-**

  વેદકાળમાં નારીઓ ગુરુકુળમાં વાસ કરતી અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતી. સ્ત્રીઓના પ્રચીનકાળમાં ઉપનયન સંસ્કાર થતાં. આમ ગુરુકુળમાં કન્યાઓ અધ્યયન કરતી, નૃત્ય, ગીત, વેગેરેથી પણ તે સુપરિચિત હતી.

- ❖ **શિક્ષણપ્રથા-**

  વેદની કવિતાનું જ્ઞાન મેળવતા જણાય છે કે એ યુગમાં શિક્ષણે પણ ઘણી પ્રગતિ કરી હતી. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગુરુ શિષ્યની પ્રથાઓ જોવા મળે છે. વેદનું અધ્યાયન કરવી ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે.

  - सत्यं वदः -સાચું બોલો.
  - धर्मं चर -ધર્મનું આચરણ કરો.
  - मातृ देवो भवः -માતાને દેવ સમાન જાણો.
  - पितृ देवो भवः - પિતાને દેવ સમાન જાણો.
  - अतिथिदेवो भवः- અતિથિને દેવ સમાન જાણો.
  - स्वाध्याय मां प्रमादः -સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ ન કરો

- ❖ **વનસ્પતિ-** ઋગ્વેદમાં સોમનો ઉલ્લેખ ઘણા સૂકતોમાં થયેલો જોવા મળે છે. કારણ કે યજ્ઞકાર્યમાં સોમની આહુતિ આપવી પડે છે. આ વનસ્પતિ પર્વતીય પરદેશમાં થાય છે ત્યાંથી ઋષિઓ દ્વારા લાવવામાં આવે છે. યવનો ઉલ્લેખ પણ ઋગ્વેદમાં ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

- ❖ **ભોજન-**

  વેદોના સમયમાં મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હતી. તે સમયે અલગ અલગ ધાન્યની ખેતી થતી હતી, જેમાં ડાંગર, ઘઉં, ઘી, દૂધ, દહીં, વગેરે ભોજનની મુખ્ય સામગ્રી હતી. દૂધ અને સોમ વગેરે તે સમયનું મુખ્ય પીણું હતું. દૂધમાંથી બનાવેલા વિભિન્ન પદાર્થો ભોજન માટે વપરાતા હતા. વેદકાલીન આર્યોને ગાયનું દૂધ ઘણું પ્રિય હતું.

❖ **રાજનૈતિક વ્યવસ્થા-**

વેદમાં રાજનૈતિક વ્યવસ્થા માટે જનપદ શબ્દ વપરાય છે. જન શબ્દથી સમગ્ર રાષ્ટ્રના નાગરિકનો બોધ થાય છે.

- ગ્રામ- ઘણા પરિવારો એકબીજા સાથે મળીને ગ્રામ બને છે. કેટલાકના મતે નાના નાના સમૂહને ગોત્ર અથવા ગોષ્ઠી નામે ઓળખાય છે. ગોત્રનો શાબ્દિક અર્થ ગાયોની રક્ષા કરવાવાળો થાય છે.
- વિશ- ઘણા બધા ગામો ભેગા મળીને વિશ બને છે. વૈદિક સાહિત્યમાં વિશ શબ્દ જન સાધારણ મતે વપરાય છે.
- જન- જુદા જુદા વિશોના સમુદાયને જન કહે છે. જનનો સર્વોપરી સત્તાધીશ રાજા છે, જે વંશ પ્રમાણે હોય છે, જેનો ચુનાવ થાય છે.

❖ **કલા અને સંસ્કૃતિ**

ભારતની વિભિન્ન કળાઓનો ઈતિહાસ વૈદિક કાલથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તુનિર્માણ કળાનો વિકાસ વેદિક્કાલથી પ્રારંભ થાય છે. ઋગ્વેદમાં કેટલીક જગ્યાએ પૂર, વ્રજ વગેરે નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

ઋગ્વેદમાં 3 જાતિઓ હતી- (1) સાંસ્કૃતિક ઋગ્વેદના વિવેચનાત્મક અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે કે. તે સમયનો સમાજ સામાન્ય રીતે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો હતો, આર્ય, (2) દસ્યુસ. આ બંને વચ્ચેનો ખાસ તફાવત રંગ અને વિકાસનો હતો. આર્યો શુભ રંગના હતા અને સંસ્કારી હતા. તેમનું સામાજિક, આર્થિક વગેરે જીવન પૂરતું વિકસિત હતું. તેનાથી વિપરીત, ડાકુઓ કાળા રંગના હતા અને તે સમયે સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના માર્ગે આગળ વધ્યા ન હતા. ઋગ્વેદમાં તેમને 'અનાસહ' અને 'મૃધ્વચહ' કહેવામાં આવ્યા છે. આના પરથી કેટલાક વિદ્વાનો નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે દસ્યુસ દક્ષિણ ભારતના આદિમ રહેવાસીઓ હતા જેઓ તે સમયે ઉત્તર ભારતમાં પણ ફેલાયેલા હતા, તેથી તેઓ દ્રવિડ જાતિના હતા. તેઓને દાસ, કૃષ્ણવર્ણા વગેરે નામોથી પણ સંબોધવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદમાં, દસ્યુસને 'અકર્મણ', 'અદેવ્યુ', 'અબ્રા હયાન', 'અયજ્વાન', 'અવ્રત', 'અન્યવ્રત' વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાં એક જગ્યાએ કહેવાયું છે કે 'જે દશ્યો યજ્ઞ નથી કરતા, કશામાં માનતા નથી અને અન્ય વ્રતો પાળતા નથી તેઓ આપણી આસપાસ છે. હે શત્રુનો નાશ કરનાર ઈન્દ્ર, તે દાસોના અભિમાનનો નાશ કરો.' આ લોકો ગાઢ જંગલો અને પર્વતોની ગુફાઓમાં રહેતા હતા. નદીઓની પવિત્ર તરીકે પૂજા કરવાથી સાંસ્કૃતિક જીવનના વિકાસમાં નદીઓનું મહત્વ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે આ બિલકુલ સાચું છે. નદીઓની સ્તુતિમાં ઋગ્વેદમાં ઘણા બધા મંત્રો છે. સરસ્વતી નદીને 'દેવત્મે', 'નદેત્મે' વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદિક ઋષિઓએ વિવિધ નદીઓના કિનારે સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો બનાવ્યા હતા અને તે સમયના રાજકીય જીવનમાં પણ નદીઓનું સ્થાન ઓછું મહત્વનું નહોતું. આજે પણ ભારતમાં નદીઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે અને દેવીની જેમ પૂજવામાં આવે છે. આ બધામાં ગંગા નદીને સાક્ષાત માતા માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન આર્યોએ આ નદીના કિનારે તેમની સંસ્કૃતિ વિકસાવી હતી. ચીન, બેબીલોનિયા, ઈજીપ્ત વગેરે જેવા પ્રાચીન દેશોની સંસ્કૃતિઓ પણ નદીઓના કિનારે વિકસેલી.

❖ **સંદર્ભ સૂચિ -:**

1. ઋગ્વેદ મંડળ 10
2. મનુસ્મૃતિ 2/17 - 22
3. તૈતરીય ઉપનિષદ 7/11/2

Consumer's Perception towards buying an Electric Vehicle (2-wheeler) based on Socio-Demographic factors

Varshaben Dineshbhai Mistry
Research scholar,
School of Commerce,
Gujarat University, Ahmedabad

1. INTRODUCTION

1.1.Abstract

Environmental protection and energy conservations are the main concern of the 21st century. This has now accelerated the pace to plan and develop an Electric Vehicle Technology. The over-a-century-old automobile industry is gearing up for transformation. The fossil fuel price spike and the impact of its emission on the environment have called for a change in individual transportation habits. The sector, propelled by internal combustion engines, is gravitating gradually towards electric vehicles (Evs). The electric vehicles offer a zero emission, new automobile industry establishment, economic development along with an efficient and smart transportation system. In India, a specific situation that is helpful for a reasonable portability worldview has set out freedom for speedup reception of electric vehicles over combustion engine vehicles. The reasons being (i) relatively plenty of consumable sustainable energy resources, (ii) a high accessibility of trained labor and innovation in assembling and IT programming, (iii) a foundation and buyer progress that bears the cost of freedom to apply innovations to jump phases of development and (iv) a widespread motive of acknowledgment, advances in resource allocation and assets building for the greater mass. Pollution of the environment is currently a global concern. Toxic emission from internal combustion engines is one of the primary air pollutants. To mitigate the effects of fossil fuel emission and address environmental concerns (Ecs), electric vehicles (Evs) are being promoted aggressively all over the world. EV adoption in India is right now in a nascent stage. Various governments are encouraging people to switch to Evs by incentivizing the transition. Previous studies indicate that the high cost of the electric car, non-availability of charging infrastructure, time, and range anxiety act as impediments to consumer adoption. The Government ofIndia has given a call for 'only Electric Vehicles' on Road by 2030. Government have initiated and implemented policies to stimulate and encourage electric vehicle production and adoption. Electric vehicles have attracted the attention of India's policy makers as clean technology alternatives due to their multiple advantages like higher efficiency and lower air pollution. The expectation is that better knowledge of consumer preferences for EV can make these policies more effective and efficient. Conventional vehicles offer long drive range, good performance and easyrefueling.

Hence, they are dominating the vehicle market. However conventional vehicles have limitations of their own. The need of the hour is efficient and low emission vehicles without sacrificing the performance, reliability, and safety of the vehicle. Electric vehicles combine the benefits of both IC engines and electric motors and can be configured to obtain different objectives, such as improved fuel economy, increased power or auxiliary power for electronic devices and power tools.

2. LITERATURE REVIEW

1) Socio-Demographic Factors – The first stream of research discusses the salience of socio-demographics and attributes such as gender, education, occupation, or age in mediating preferences or purchasing intentions. "The influence of demographics on decarbonizing transport—reflected in preferences for conventional forms of mobility as well as electric vehicles and V2G—is important

and complex." Seemingly irrespective of geography, early EV adopters have been identified as individuals who are typically males, of high earning income, middle-aged, with high levels of education, and who can be environmentally and, more importantly, technologically inclined across a variety of studies. Studies also indicate income level to not be significant, with the caveat that it is younger individuals who tend to express the most EV interest, and these groups have not reached their peak earning years. Regarding gender, more women similarly value the environmental benefits of electricvehicles compared to men.

Household size has a more substantial effect on transport emissions (more than other household-related energy emissions). They find that two adult households have almost three times higher transport carbon emissions than single adult households, and that two adult households with one child have a "significantly higher total." Therefore, EV adoption appears to be influenced by socio-economic factors considering current EV owners tend to have a higher socio-economic status to afford the higher capital investments of an EV.

LINK - https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1364032119308974

2) Types of electric vehicle –Electric vehicles come in different types and can be categorized into hybrid electric vehicles (HEVs) and plug-ins: HEVs have a battery which only provides an extra boost of power in addition to an internal combustion engine and increases fuel efficiency due to recharging while braking; while plug-ins can be powered solely by battery and have to be charged by plugging into a power outlet. Plug-ins can be further divided into plug-in hybrids (PHEVs, which are powered by both a battery and/or engine) or full battery electric vehicles (BEVs). Our review focuses only on BEV and PHEV, since – unlike HEVs – they require behavioral changes as they require charging. However, studies on HEV were also included when they involve relevant factors which are not yet covered in BEV and PHEV preference studies.

In present scenario, air pollution has become a serious concern for the India. According to recent global report, many cities in the India are most polluted cities. Major sectors contributing to the air pollution are industrial sector and transport sector. Among this 51% of air pollution is caused by the industrial sector and 27% by the transport sector. People are finding it problematic to breath in most of the metropolitan cities. India is facing some serious air pollution issues since a decade and it is increasing at an alarming rate. The main cause of this exponential increase in the pollution levels is poor fuel quality, old vehicles, inadequate maintenance, congested traffic, poor road condition and old automotive technologies and traffic management system.

LINK - https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01441647.2016.1230794

3) Background – In present scenario, air pollution has become a serious concern for India. According to recent global report, many cities in the India are most polluted cities. Major sectors contributing to the air pollution are industrial sector and transport sector. Among this 51% of air pollution is caused by the industrial sector and 27% by the transport sector. People are finding it problematic to breath in most of the metropolitan cities. India is facing some serious air pollution issues since a decade, and it is increasing at an alarming rate. The main cause of this exponential increase in the pollution levels is poor fuel quality, old vehicles, inadequate maintenance, congested traffic, poor road condition and old automotive technologies and traffic management system.Toreduce air pollution, we need to move towards an alternate source of transport from convention ICE vehicles and EVs can act as an alternate source of transportation.

LINK-
https://www.researchgate.net/publication/353260957_Electric_Vehicles_in_India_A_Literature_Review

4) Factors accounting for heterogenous electric vehicle preference–Inthissection, we focus on individual-related variables which are found to have an impact on the general preference for BEV

and PHEV and attempt to explain part of the taste heterogeneity. Table 4 presents an overview of the main factors explored in previous studies and related findings. One point worth noticing is that almost all individual-related variables are found to be insignificant in at least some studies and excluded in the final model; therefore, we only list cases in which they are found to be significant.
LINK - https://doi.org/10.1080/01441647.2016.1230794

5) Government incentives and policies –Asper the National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP) 2020 report, the Indian car market is governed by bikes, which represent 75% of the total number of vehicles sold in the country (Vivek Ogra, 2018). And the passenger vehicle segment is overwhelmed by the little vehicle segment and there is an improved probability for numbers to go up essentially by 2030. This data has been supported by the Society of Indian Automobile Manufacturers (SIAM) report (Vivek Ogra, 2018).
LINK - https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01441647.2016.1230794?src=recsys

6) Drivers of electric vehicle market in India – Regardless of several difficulties and challenges electric vehicle market is growing gradually in India. The factors contributing to this growth are: Central Government has launched Electric Vehicles FAME-II Program for all approved electric vehicle models and offered incentives to 7 million EV's by December 2020.
The National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP) 2020 aim to achieve nationalfuel security by promoting hybrid and electric vehicles in the country. There is an ambitious target to achieve 6-7 million sales of hybrid and electric vehicles year on year from 2020 onwards. Low maintenance operations costs for electricvehicles Rising crude oil cost as 80% of crude oil requirement is imported Although, in India's EV market is at a very nascent stage and, currently the challenges seem to outweigh the opportunities in India but the right steps from government by support dynamics for EVs in India at various levels is anticipated to transform it as opportunities are in large numbers in future.

7) Types of batteries used in electric vehicle – Many a time, battery-related concerns serve as a primary factor in framing the passive attitude towards EVs among consumers (Funke et al., 2019; Knez et al., 2019). For example, people report concerns pertaining to the materials used in the manufacturing of batteries and their components and the design of their packaging. Consumers also seem unsure about the safety features of the batteries (Axsenetal., 2010). Batteries are also thought to be vulnerable to weather conditions, thus causing consumers to refrain from buying EVs, especially in places that experience extreme weather (Wikström et al., 2016). Another common concern is about the chargers used to charge these batteries. There is no universal charger design to charge the vehicles (Funke et al., 2019). The companies that manufacture EVs design batteries that are compatible with a specific charger. This leads to consumers being uncomfortable with commuting long distances in EVs (Greaves et al., 2014), as they fear the unavailability of a battery charger that will be compatible with their vehicle during the journey and have a limited number of charging stations near their place of residence (Knez et al., 2019). Moreover, obtaining a license to install a private charging station at their house is often troublesome and expensive, which makes EVs unpopular (Das et al., 2020).
Further, certain scholars (Steinhilber et al., 2013; Das et al., 2020) have stated that setting up enough battery charging stations requires parallel investments, and not all locations, particularly densely populated regions, are fit for setting up such stations (Funke et al., 2019). While wireless charging options may address these issues, there remains a risk of putting excessive load on the national grid (Niu et al., 2019). Furthermore, some scholars (Bühler et al., 2014) have claimed that spreading positive perceptions about EVs through word-of- mouth could play an important role in increasing their sales.

LINK - https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352550921001020#:~:text=Many%20studies%20have%20confirmed%20that,et%20al.%2C%202020).&text=It%20is%20thus%20evident%20that,prevent%20them%20from%20buying%20EVs.

8) Charging infrastructure – Charging infrastructure is frequently mentioned as one of the major factors influencing electric vehicle adoption. The main reason for this is there is a fear among consumers that electric vehicles might run out of power between charging points. According to Tarei et al. (2021), using a survey of experts in India, infrastructural barriers were ranked first as the major barrier that inhibits the adoption of electric vehicle. Charging infrastructure is often considered an important barrier to purchase electric vehicles. The electric vehicle charging infrastructure is less developed in India, with 26 EVs per charger. Nair et al.'s (2017) research showed that insufficient charging infrastructure is the main barrier for EV adoption in India. Charging infrastructure as the most important barrier to EV adoption is highlighted by researchers from other countries. Previous research findings show that charging infrastructure availability will increase the intention to buy electricvehicles.

LINK - https://www.mdpi.com/2071-1050/13/22/12851

9) Environmental factors affecting purchase of electric vehicles - Environmental protection and energy conservations are the main concern of 21st century which has now accelerated the pace to plan and develop electric vehicle technology. The electric vehicles (EVs) offer a zero emission, new automobile industry establishment, and economic development, efficient and smart transportation system. Also, EVs equipped with artificial intelligence system will also improve the present traffic safety and road utilization. The objective of electric vehicle is to produce commercially viable range, efficient performance, and comfort with safety and reliable operations at cheaper price than its counterpart the internal combustion EV. Currently the permanent magnet brushless direct current motors are the present choice of automobile industries and researchers because of its high-power density, compact size, reliability, and noise free and minimum maintenance requirements.

LINK - https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S136403211631067X

3. OBJECTIVES

To understand the willingness of consumers to purchase a two wheelers.
To find out if the consumers are aware of the government policies.
To understand the potential growth of electric vehicle in two-wheeler segment.
To understand the reasons of consumers who do not wish to buy an electric two-wheeler.
To understand how socio-demographic factors are affecting the consumer's perceptionto shift to an electric vehicle.

4. SCOPE OF STUDY

As the report mentions there is a high prospect for electrically operated vehicles in the Indian automobile sector.

So, scope and role of brand perception of consumer towards electricallyoperated vehicles can be another possible area of research.

The study focuses on effects of Socio-demographics factors on purchasing of electric two wheelers.

The study can be further taken to effects of elements other than Socio-demographical factors.

Alarger study can be done with a greater number of respondents and a wide span of the Ahmedabad and other cities or states as well, to obtain more generalized results, with new analytical possibilities.

Our research was conducted from the consumer's opinion,but its scope can also be increased by focusing on retailers' opinions also.

5. RESEARCH METHODOLOGY

Data Sources – Primary data→ Respondents from Ahmedabad city.
Secondary data→ Books, newspapers, web portals etc.
Research Approach – Survey method
Instrument – Structured Questionnaire
Sampling Design:
Sampling Frame: General public as a respondent were taken from Ahmedabad city.
Sampling Unit: General public
Sample Size: 436

7. DATA ANALYSIS AND DATA INTERPRETATION

Objective 1 – To understand the willingness of consumers to purchase a two wheeler.

Willingness to spend on Two Wheelers		
	Frequency	Percentage (%)
Do not wanted to buy	45	10.3
Less than 60000	89	20.4
Rs. 60000 – 80000	179	41.1
Rs. 80000 – 100000	82	18.8
Rs. 100000 – 120000	22	5.0
Rs. 120000 and more	19	4.4
Total	436	100.0

(Source: Research findings)

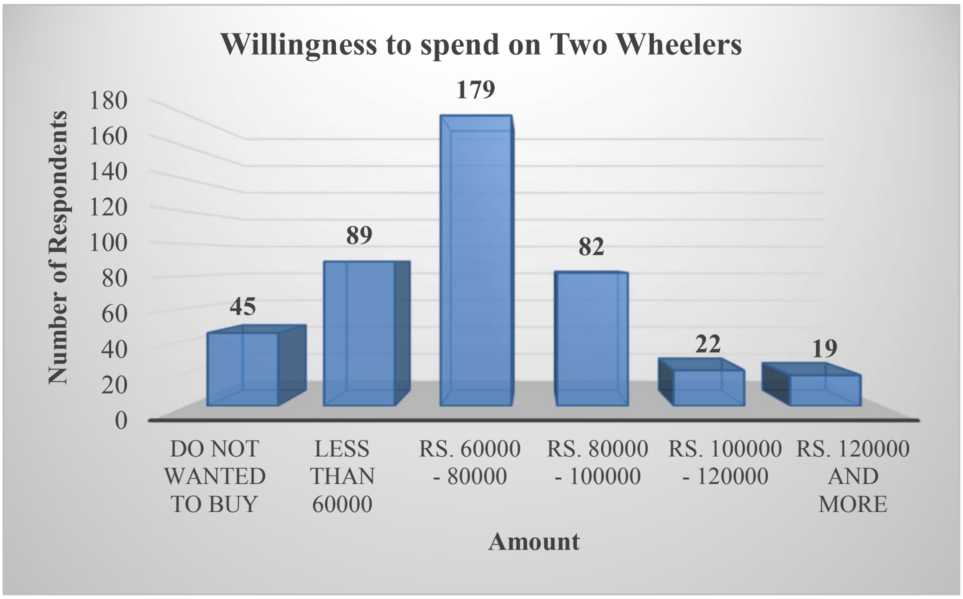

(Source: Research findings)

Here, we can conclude that our respondents are willing to spend 60,000-80,000 on two-wheelers (41.1%).

Objective 2 – To find out if consumers are aware of government policies.

Government Subsidies		
	Frequency	Percentage(%)
No	144	33.0
Yes	292	67.0
Total	436	100.0

(Source: Research findings)

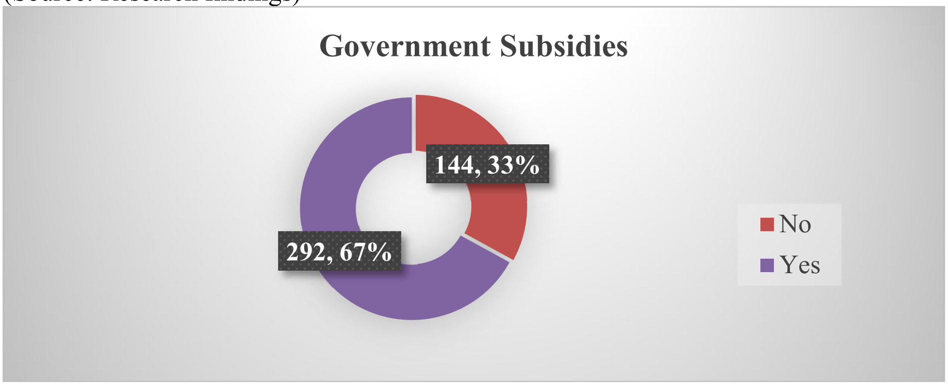

(Source: Research findings)

Here we can conclude that awareness of government policies is more – (Total 67%)

Objective 3 – To find out potential growth of electric vehicle in two-wheeler segment.

Purchase Planning		
	Frequency	Percentage (%)
No	222	50.9
Yes	214	49.1
Total	436	100.0

(Source: Research findings)

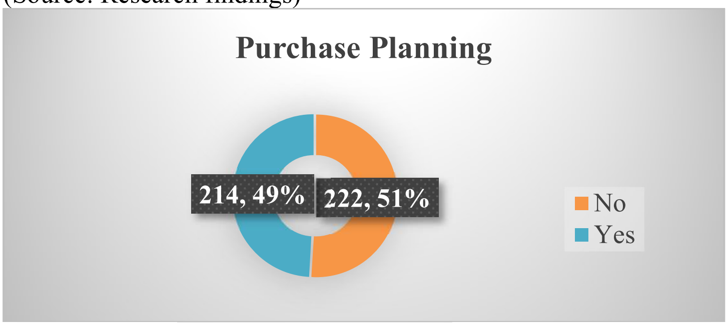

(Source: Research findings)

Here we can conclude that there is only a slight difference of approximately 1% between positive and negative responses, NO being the highest.

Objective 4 – To understand reasons of consumers who do not wish to buy an electric vehicle.

Factors for Not Purchasing an EV										
	High initial investment (1)		Longer recharge time (3)		Recently bought fuel vehicle (5)		Driving range and speed (7)		Lack of charging infrastructure (9)	
	Freq.	(%)	Freq.	(%)	Freq.	(%)	Freq.	(%)	Freq.	(%)
Strongly Disagree	19	8.6	13	5.9	25	11.3	20	9.0	19	8.6
Disagree	34	15.3	28	12.6	57	25.7	32	14.4	19	8.6
Neutral	93	41.9	77	34.7	69	31.1	76	34.2	65	29.3
Agree	54	24.3	70	31.5	41	18.5	53	23.9	45	20.3
Strongly Agree	22	9.9	34	15.3	30	13.5	41	18.5	74	33.3
Total	222	100.0	222	100.0	222	100.0	222	100.0	222	100.0

(Source: Research findings)

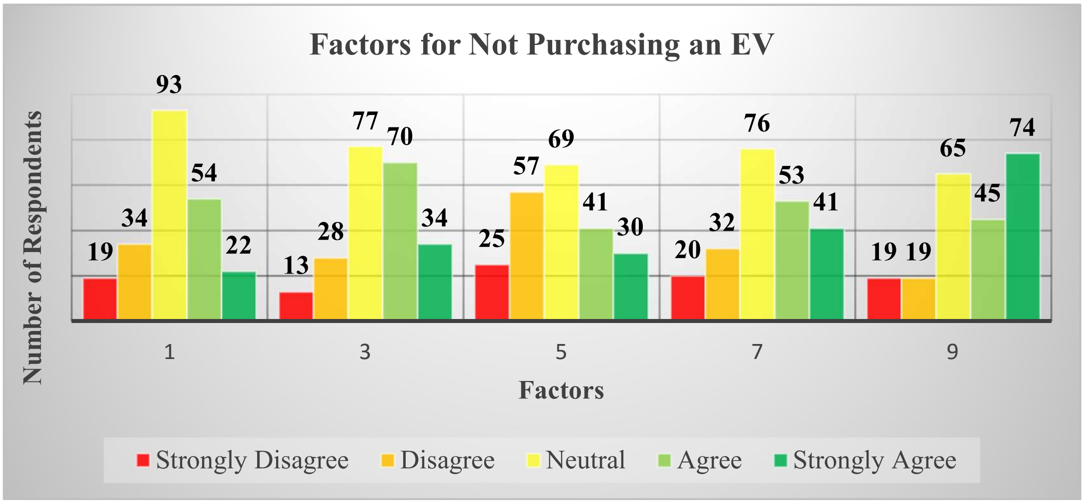

Strongly Disagree and Disagree – Among the reasons for not willing to buy an electric vehicle, theleast preferred answer is recently bought a fuel vehicle, to which most respondents disagreed.

Neutral - Here, respondents have neutrally agreed to electric vehicles having higher initialinvestments.

Agreement and strongly agreed - Respondents have fairly agreed to electric vehicles taking longer time to recharge. Accordingly, their strongest agreement was with the reason of lack of charginginfrastructure

8.1 FINDINGS

The number of respondents is less who are preferring electric two wheeler, major reasons being lack of charging infrastructure and longer recharge time respectively.

According to our study the major factors for purchasing electric two wheeler, was eco-friendliness and its light weight.

Moreover, family size is a major factor that influences buying behavior.

According to the study(respondents), majority of the respondents owns two wheelers of Honda and Hero respectively.

Most consumers have a budget of less than Rs. 80,000. Hence, the manufacturers should launch electric two wheelers with this price range so as to target this segment of the population.

8.2 RECOMMENDATIONS

You may also suggest that because electric two wheelers have high initial investment, people are unable to make informed decision due to financial constraints, and the charging infrastructure are also lacking due to infrastructural growth, with which the new technology would catch up.

Two wheelers accounts for 81% of the total automobile industry, decarbonization of the same will lead to achieve low-carbon mobility and addressing major urban air quality crises.

Currently it is the favorable time for the companies to enter in to electric vehicle manufacturing or electric vehicle's component manufacturing.

9.1 SUGGESTIONS

Invest in public electric vehicle charging infrastructure and inspire other stakeholders to do the same.

Lack of charging infrastructure was the major reason for not preferring electric two wheeler, so development of the same could be a strong factor for growth of electric vehicles.

Sustainability is the solution to the majority of the environmental issues, and electric vehicles are example of sustainable growth.

9.2 CONCLUSION

The aim of this research was to provide a theoretical context for the factors that influence consumer's intentions to buy electric two wheelers and then to define major factor for the same.

The respondents are aware about industrial overview and government policies regarding to electric vehicle industry.

The aim is to draw conclusions and provide guidelines for potential growth for new electric automakers and auto component makers based on future market preferences using structured equation model.

According to the study people are well aware about electric vehicles and its companies, its revolutions. So, a knowledge of the buyer enables a marketer to make marketing decision that are compatible with its consumer needs.

10. REFERENCES

https://www.mdpi.com/2071-1050/13/22/12851
https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S136403211631067X
https://www.etrio.in/blog/history-of-electric-vehicles.html#16
https://en.m.wikipedia.org/wiki/Hybrid_electric_vehicle
(PDF) Design and fabrication of electric bike (researchgate.net)
http://202.62.95.70:8080/jspui/bitstream/123456789/13424/1/1NH18MBA88.pdf
https://www.ibef.org/industry/india-automobiles/infographic
https://images.app.goo.gl/y28chZvczEcxRyW28
http://202.62.95.70:8080/jspui/bitstream/123456789/13424/1/1NH18MBA88.pdf

A Study on Profitability Analysis (Based on Profitability Ratios) of Selected Steel Companies in India

Divya Bhalsod
(M.com, GSET)
Assistant Professor in Shri Satyaprakash College Rajkot

Abstract:
Purpose: in the steel industry, check, evaluate the Performance of the selected sample companies based on Profitability Ratios. Research methodology: In this paper, mainly Secondary data are Collected and in sample of the study researcher have been selected Three Sample based on market capitalization Registered in BSE. Time period of the study were 5 years from 2019-20 to 2023-24, In Sampling techniques researcher has use non-probability Sampling Conclusion & Findings of the study net profit margin ratio, return on net worth ratio and return on capital employed and return on Assets.
Key words: steel, profitability, net profit margin ratio, return on capital employed.

1. Literature review:

(HIRALBEN, 2023): 'a study on financial performance of healthcare & hospital industry in India' has been study for 5 years (2018-19 to 2022-23) based on profitability ratio. It used secondary data and judgmental analysis to know the financial performance of selected healthcare& hospital industry in India.
(Dr.K.Brindha, 2019): 'a study on financial performance of iron and steel industries in India' was study on major two steel companies JSW steel and JINDAL steel for the period of 2014-15 to 2017-18.it had based on mainly secondary data and used descriptive research to identify the performance of the both companies. It has been conclude that the financial performance of both iron and steel industries are good.
(Manojkumar, 2016): 'a study on financial performance of public sector steel companies in india' has been study for the period of 1992-93 to 2010-11 and it was based on secondary data from CMIE database and published annual reports of the concerned companies.it has been used various descriptive statistical tests like average, standard deviation, maximum (max), minimum (min) and coefficient of variance.

2. Research gap:

After conducting literature review researcher find out following research gap: in profitability analysis of steel industry less research has been done for the period of 2019-20 to 2023-24.

3. Objectives of the study:

To know the financial position (based on profitability) of the steel industry in india.and cheak the profitability.

4. Research methodology:

4.1 sample of the study:

In this research three steel sample have been selected based on market capitalization which were listed in Bombay stock exchange.

Companies	Market capitalization(Rs.cr)
JSW STEEL	198,069.54
TATA STEEL	160,896.53
HINDALCO	111,855.20

4.2 Period of the study:

Time period of the study were five years 2019-20 to 2023-24.

4.3 Sampling techniques:

In sampling technique researcher has used non-probability technique.

4.4 Data collection and types of data:

This paper is mainly based on secondary data and data have been collected from annual reports of sample companies, money control.

5. Hypothesis of the study:

H0= there is no significant difference in selected net profit margin ratios among selected steel companies during the study period.

H0= there is no significant difference in selected return on net worth among selected steel companies during the study period.

H0= there is no significant difference in selected return on capital employed among selected steel companies during the study period.

H0= there is no significant difference in selected return on assets among selected steel companies during the study period.

6. Scope of the study:

Scope of the study has been study on profitability analysis of selected steel companies in India

7. Tools and Techniques:

- ANOVA
- Ratio Analysis

8. Data analysis and interpretation:

8.1 Net profit margin ratio

YEAR	JSW STEEL	TATA STEEL	HINDALCO
2019-20	10.52	14.91	2.63
2020-21	8.23	11.15	1.54
2021-22	11.86	20.29	2.32
2022-23	14.05	25.58	8.14
2023-24	3.74	12.01	4.32
Average	9.68	16.788	3.79

(Source: www.moneycontrol.com)

From the above table, we can see that net profit margin ratio of the selected steel companies for the period of 2019-20 to 2023-24. We can see that the JSW steel is fluctuating from year to year. TATA steel and HINDALCO also fluctuating year to year. In 2022-23 JSW steel, TATA steel& HIDALCO has highest net profit margin ratio 14.05, 25.58 & 8.14 respectively. But in average Tata steel is highest.

8.2 Return on net worth

YEAR	JSW STEEL	TATA STEEL	HINDALCO
2019-20	23.27	14.95	2.48
2020-21	13.79	9.04	1.36
2021-22	17.86	18.08	1.98
2022-23	26.30	26.31	10.13
2023-24	7.75	11.49	5.68
Average	17.794	15.974	4.326

(Source: www.moneycontrol.com)

From the above table, we can see that net profit margin ratio of the selected steel companies for the period of 2019-20 to 2023-24. We can see that the JSW steel is fluctuating from year to

year. TATA steel and HINDALCO also fluctuating year to year. In 2022-23 TATA steel is first highest with 26.31, JSW steel is second highest with 26.30 & HIDALCO is highest with 10.13 net profit margin ratio. But in average JSW steel is highest.

8.3 Return on capital employed

YEAR	JSW STEEL	TATA STEEL	HINDALCO
2019-20	22.81	19.28	5.13
2020-21	11.39	9.77	3.93
2021-22	18.38	17.54	4.36
2022-23	25.70	29.87	13.57
2023-24	10.09	14.79	8.66
Average	17.674	18.25	7.13

(Source: www.moneycontrol.com**)**

From the above table, we can see that net profit margin ratio of the selected steel companies for the period of 2019-20 to 2023-24. We can see that the JSW steel is fluctuating from year to year. TATA steel and HINDALCO also fluctuating year to year. In 2022-23 TATA steel is first highest with 25.70, JSW steel is second highest with 29.87 & HIDALCO is highest with 13.57 net profit margin ratio. But in average TATA steel is highest JSW steel is lowest.

8.4 Return on Assets

YEAR	JSW STEEL	TATA STEEL	HINDALCO
2019-20	145.28	585.11	218.31
2020-21	158.70	619.23	204.51
2021-22	194.34	784.02	224.80
2022-23	262.70	1026.17	244.35
2023-24	263.36	110.30	262.95
Average	204.876	624.966	230.984

(Source: www.moneycontrol.com**)**

From the above table, we can see that net profit margin ratio of the selected steel companies for the period of 2019-20 to 2023-24. We can see that the JSW steel is increasing from year to year. TATA steel and HINDALCO also fluctuating year to year. In 2022-23 TATA steel is highest with 1026.17. In 2023-24 JSW steel & HIDALCO is highest with 263.36 and 262.95 respectively. But in average TATA steel is highest and JSW steel is lowest.

9. <u>One way ANOVA as statistical tool:</u>

Use of one way anova as statistical tool at 5% level of significant.

Ratios	F-value	F-critical	Ho accept/reject
Net profit margin	10.70524372	3.885293835	rejected
Return on net worth	7.072481654	3.885293835	rejected
Return on capital employed	4.956017781	3.885293835	rejected
Return on assets	7.110861563	3.885293835	rejected

(Source: calculated in MS excel)

in above table we show that one way ANOVA test at 5% level of significant of profitability ratios. In all ratios F-valuation is higher than F-critical value so, the null hypothesis is rejected during the period of study.

10. Suggestions of the study:

On the basis of my observation of data and information company can increase their net profit margin with much more revenue and increasing its sales and do the same thing in return on net worth with the help of company's capability to producing products without capital.and company can increase their assets with compare to liabilities and then they enjoying more return on capital employed. Company can increase their sales and profit to spend for more assets.

REFERENCES:

- Dr.K.Brindha, K. (2019, MARCH). a study on financial performance of iron and steel industries in india. *CIKITUSI JOURNAL FOR MULTIDISCIPLINARY RESEARCH, 6*(3), 25-32.
- HIRALBEN, G. (2023, august). A STUDY ON FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS(THROUGH PROFITABILITY RATIOS) OF SELECTED HEALTHCARE AND HOSPITAL INDUSTRY IN INDIA. *international journal of scientific development and research, 8*(8), 385-389.
- Manojkumar, V. P. (2016, feb-march). a study on financial performance of public sector steel companies in india. *international journal of research in humanities & social sciences, 4*(2), 10-17.

High crude oil prices Impact in India 2020

Ms. Falguni Vasava
Research scholar
Department of economics
Gujarat University, Ahmedabad 380009
Guide
Dr. Jignesh Kauangal
Principal of Shree Narayana college of commerce
Satellite, Ahmedabad 380015
Gujarat, India

Abstract:
As the global recovery gains strength, the price of crude oil is nearing its highest level since 2018. Brent crude oil prices Rose to USD 85.89 a barrel. the highest price since October 2018.US West Texas intermediate crude prices climbed USD 84.40 barrel , highest since October 2014. On the other side the price on natural gas and coal are hitting record highs amid an intensifying energy shortage.
What will be their impact on India due to the increase in the price of oil ?. these have been discussed here.

Crude oil

Generally, oil is a mixture of hydrocarbons that exists in liquid phase in natural underground reservoirs and remains liquid at atmospheric pressure after passing through surface separating facilities. Oil includes crude oil, condensates, natural gas liquids, refinery feedstocks and additives, other hydrocarbons (including emulsified oils, synthetic crude oil, mineral oils extracted from bituminous minerals such as oil shale, bituminous sand and oils from CTL and GTL) and petroleum products (refinery gas, ethane, LPG,aviation gasoline, motor gasoline, jet fuels, kerosene, gas/diesel oil, heavy fuel oil, naphtha, white spirit, lubricants, bitumen, paraffin waxes waxes and petroleum coke).

- **High crude oil prices: Historical crude oil prices for the past 12years**

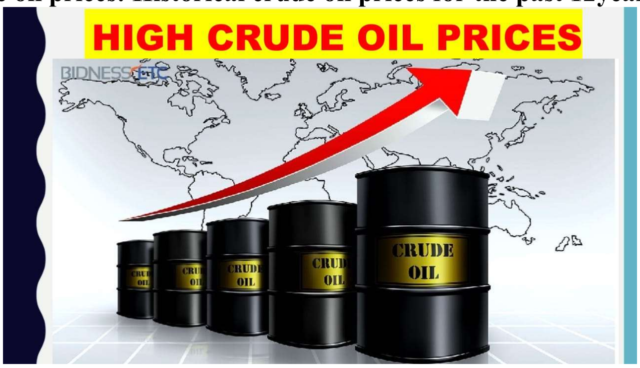

➢ **OIL EXPORT AND OIL IMPORT IN US DOLLAR :**

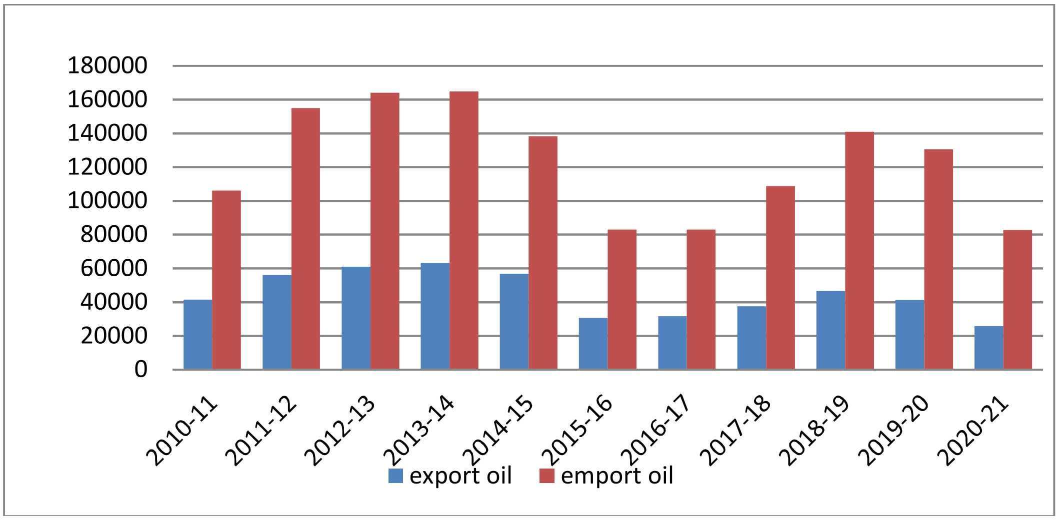

The above graph depicts the crude oil prices in us dollar from 2010 -2011 to 2020-2021 Initially there is a gradual rise in the oil prices and due to the financial crisis, the oil prices fell (European economies effected badly by the financial crisis). In these 12 years, maximum oil has been imported into India but some export.

➢ **Oil pricing**

- **Oil-pricing**
  Generally, the Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) used to work as a cartel and fix prices in a favorable band.
- OPEC is led by Saudi Arabia, which is the largest exporter of crude oil in the world (single-handedly exporting 10% of the global demand).

- OPEC has a total of 13 Member Countries viz. Iran, Iraq, Kuwait, United Arab Emirates (UAE), Saudi Arabia, Algeria, Libya, Nigeria, Gabon, Equatorial Guinea, Republic of Congo, Angola, and Venezuela
- OPEC could bring down prices by increasing oil production and raise prices by cutting production.
- The global oil pricing mainly depends upon the partnership between the global oil exporters instead of a well-functioning competition.

Cutting oil production or completely shutting down an oil well is a difficult decision, because restarting it is immensely costly and complicated.

- **Difference between Brent and WTI**

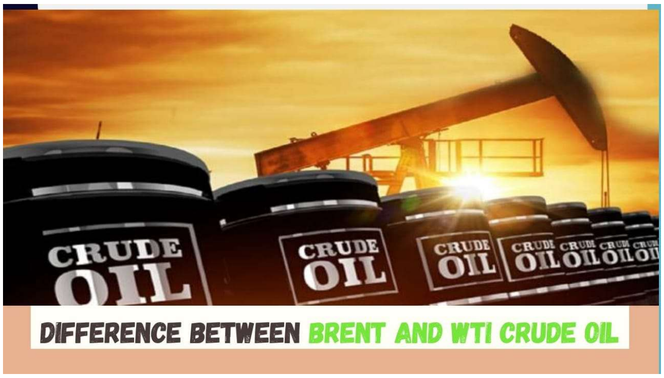

- **Origin**

Brent crude oil originates oil fields in North sea between the Shetland islands and Norway .
West Texas intermediate (WTI) is sourced from us oil fields , primarily in Texas, Louisiana, and north Dakota.

- **Light and sweet**

Both oils are relatively light ,but Brent has a slightly higher API gravity , making WTI the lighter of the two .
American petroleum institute API gravity is an indicator of the crude oil refined products.
WTI with a lower Sulphur content (0.24%) ,than Brent (0.37 %) is considered sweeter .

- **Benchmark prices.**

Brent crude prices is the international benchmark price used by OPEC while WTI crude price is s benchmark for us oil prices.
Since India imports primarily for OPEC countries, Brent is the benchmark for oil prices in India .

- **Cost of shipping**

Cost of shipping for Brent crude is typically lower , since it is produced near the sea and it can be put on ships immediately.
Shipping of WTI is priced higher it is produced in landlocked areas like Cushing, Oklahoma where the store facilities are limited.

- **OPEC +**

The non OPEC countries which export crude oil along with the 13 OPECs are termed as OPEC plus countries.

- **OPEC nation's**

Algeria, Angola, rep of Congo , equatorial guinea, Gabon ,Iran , Iraq , Kuwait, Libya, Nigeria, Saudi Arabia, UAE Venezuela.

- **Non OPEC nation's**

Azerbaijan, Bahrain, Brunei, Kazakhstan, , Oman, Russia, Sudan, South Sudan.

➢ **Reasons for high prices :**

- **Reasons for High Prices:**
  - **Slow Production:**
- Key oil producing countries have kept crude oil supplies on a gradually increasing production schedule despite a sharp increase increase in global crude oil prices.
- OPEC+ had agreed to sharp cuts in supply in 2020 in response to Covid-19 global travel restrictions in 2020 but the organization has been slow to boost production as demand has recovered.

Supply Side Issues:

Supply side issues in the US including disruptions caused by hurricane Ida and lower than expected natural gas supplies from Russia amid increasing demand in Europe have raised the prospect of natural gas shortages in the winter.

Cheaper fuel :

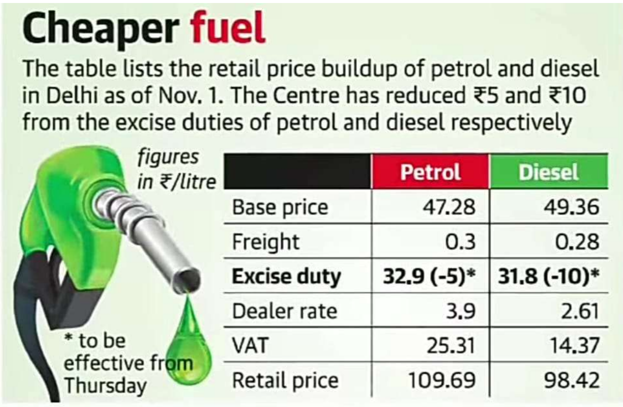

Cheaper fuel

The table lists the retail price buildup of petrol and diesel in Delhi as of Nov. 1. The Centre has reduced ₹5 and ₹10 from the excise duties of petrol and diesel respectively

figures in ₹/litre

	Petrol	Diesel
Base price	47.28	49.36
Freight	0.3	0.28
Excise duty	**32.9 (-5)***	**31.8 (-10)***
Dealer rate	3.9	2.61
VAT	25.31	14.37
Retail price	109.69	98.42

* to be effective from Thursday

➢ **Impact on India**

- **Current account deficit**

The increase in oil prices will increase the country's import Bill , and further disturb it's current account deficit (excess of imports of Goods and services over exports).

- **Inflation**

The increase in crude prices could also further increase inflation pressure that have been building up over the past few months .

- **Fiscal health**
- If oil prices continue to increase, the government shall be forced to cut taxes on petroleum and diesel which may cause loss of revenue and deteriorated it's fiscal balance
- The growth slowdown in the last two years has already resulted in a precautions fiscal situation because of tax revenue shortfall.
- The revenue Lost will erode the government's ability to spend or meet its fiscal community in the form of budgetary transfers to state's , payment of dues and compensation for revenue Shortfall to state government under the goods and services tax GST framework

Reference:

- https://time/ deepakupscnotes
- https://www.rbi.in

(Handbook of statistics on Indian economy)

- Newspaper

(The Hindu , The Indian express)

- Goole scholar